norberto

bobbio

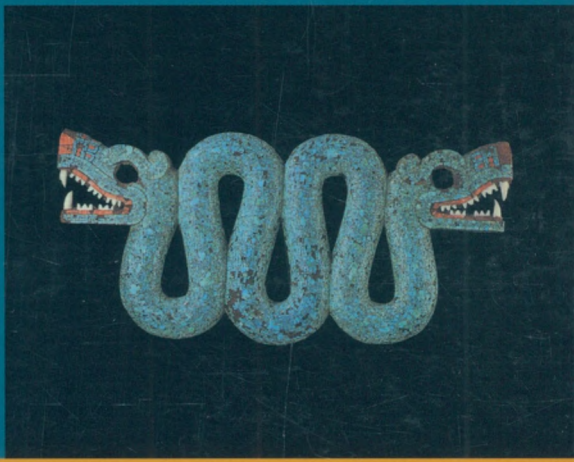

kairė ir dešinė

politinė skirtis

APOSTROFA academia ALK

kairė ir dešinė
politinė skirtis

norberto
bobbio

Vertė Inga Tuliševskaitė

APOSTROFA
Vilnius
2004

UDK 32
Bo-06

Knygos leidimą parėmė
Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas
Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

This edition published with support
from the Open Society Fund-Lithuania and from the CEU
Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Versta iš: Norberto Bobbio. *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica.* – Roma: Donzelli Editore, 1999
Viršelyje panaudota actekų XV–XVI a. turkio mozaika
(Britų muziejus, Londonas)

Vertimo redaktorė ALDONA RADŽVILIENĖ
Serijos dailininkė KRISTINA NORVILAITĖ

© 1999 Donzelli Editore, 3rd augmented edition
Lithuanian language edition arranged through the
mediation of Eulama Literary Agency
© Vertimas į lietuvių kalbą, Inga Tulišev skaitė, 2004
© Baigiamasis straipsnis, Vytautas Radžvilas, 2004
© Apostrofa, 2004
ISBN 9955-605-04-9
ISSN 1392-1673

turinys

pratarmė 1999 metų leidimui 7
atsakymas kritikams (1995) 28
pratarmė pirmajam 1994 metų leidimui 49

kairė ir dešinė

I. ginčijama skirtis 55
II. ekstremistai ir nuosaikieji 76
III. diada dešinė–kairė išlieka 90
IV. skirties kriterijaus paieškos 101
V. kiti kriterijai 109
VI. lygybė ir nelygybė 129
VII. laisvė ir valdžia 146
VIII. kelrodė žvaigždė 157

priedai

I. Fukuyama, istorijos variklis ir pabaiga 169
II. diskusija su Perry Andersonu
Perry Anderson: kairės jausmas 179
Norberto Bobbio: istorijos pradžia 197

svetimų kalbų žodžių ir posakių žodynėlis 214
vardų rodyklė 215
Vytautas Radžvilas. apie autorių 221

pratarmė 1999 metų leidimui

Pirmą kartą ši knyga, kurios netikėta ir nenumatyta sėkmė nustebino ir patį autorių, buvo išleista 1994 metais. Jos teiginiai buvo tiek kritikuojami, kad prireikė parengti antrąjį leidimą, išėjusį po metų su paantrašte „Peržiūrėtas ir papildytas atsakymas kritikams". Tuomet prasidėjo ir knygelės kelionė po pasaulį. Numatyta ją išversti į devyniolika kalbų. Iš dalies tai jau padaryta – ne tik Europoje, bet ir Amerikoje bei Azijoje. Akivaizdu, kad diada kairė–dešinė tebedomina ir yra gyvai aptarinėjama. Autorius ir leidėjas atsižvelgė į tai, ir dabar, praėjus penkeriems metams po pirmojo jos pasirodymo, siūlo naują knygos leidimą. Tekstas nebuvo pakeistas, išskyrus vieną kitą formalų pataisymą. Tačiau knyga papildyta nauju rašiniu šia tema, knygos autoriaus ir Perry Andersono, *New Left Review* redaktoriaus, laiškais bei šia pratarme, kurioje glaustai apžvelgiami nuolatiniai, platūs, neretai audringi šia tema vykę ginčai.

Vien tik Italijoje pasirodė dvi straipsnių rinktinės: *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia di una dicotomia*

politica (*Kairė–dešinė. Politinės dichotomijos istorija ir fenomenologija*) (1997) ir *Destra e sinistra, due parole ormai inutili* (*Kairė ir dešinė, du tušti žodžiai*) (1999); trys knygos: Marcello Veneziani, *Sinistra e destra, risposta a Norberto Bobbio* (*Dešinė ir kairė, atsakymas Norberto Bobbio*) (1995); Costanzo Preve, *Destra e sinistra. La natura inservibile di due categorie tradizionali* (*Kairė ir dešinė. Nenaudinga dviejų tradicinių kategorijų prigimtis*) (1998); Ambrogio Santambrogio, *Destra e sinistra. Un'analisi sociologica* (*Kairė ir dešinė. Sociologinė analizė*) (1998)[1]. Be to, pasirodė įvairių itališkojo leidimo ir

[1] Pateikiu visas cituotų knygų nuorodas išleidimo tvarka: M. Veneziani, *Sinistra e destra, risposta a Norberto Bobbio*, Firenze, Vallecchi, 1995; *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia di una dicotomia politica*, sud. A. Campi ir A. Santambrogio, pratarmė A. Negri, Antonio Pellicani Editore, Roma, 1997; C. Preve, *Destra e sinistra. La natura inservibile di due categorie tradizionali*, Edizioni C. R. T., Pistoia, 1998; A. Santambrogio, *Destra e sinistra. Un'analisi sociologica*, pratarmė F. Crespi, Laterza, Roma–Bari, 1998; *Destra e Sinistra: due parole ormai inutili*, sud. D. Antiseri ir L. Infantino, Rubbettino, Soveria Mannelli, 1999.

[2] Kai kurios iš jų: F. Livorsi, Destra e sinistra secondo Bobbio (Dešinė ir kairė pagal Bobbio), in *Belfagor*, I, 1995 m. sausio 31 d., 1, p. 93–98; A. Lepschy, Divagazioni e geometria. A proposito del saggio „Destra e Sinistra" di Norberto Bobbio (Nukrypimai ir geometrija. Apie Norberto Bobbio esė „Kairė ir dešinė"), in *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti*, CVII, 1994–1995, II dalis: Memorie della Classe di Scienze Matematiche e Naturali, p. 41–53, kur svarstoma galimybė kai kurias mano pateiktas sąvokas interpretuoti geometriškai; G. Bergami, Ragioni di una dicotomia per Norberto Bobbio (Dichotomijos priežastys pagal Norberto Bobbio), in *Il Ponte*, LI, 1995 m. spalis, 10, p. 158–161; T. W. Gold, in *American Political Science Review*, 92, 1998 m. kovas, 1, p. 199; J. Gray, The Defeat of Reason (Proto pralaimėjimas), in *The Times*, 1996 m. lapkričio 15 d., p. 21.

vertimo, ypač į anglų ir vokiečių kalbas, recenzijų[2] bei daug straipsnių laikraščiuose ir žurnaluose[3].

Nuomonės ir vėl buvo prieštaringos: vieni ir toliau tvirtino esant skirtį aktualią ir galiojant mano pripažintą kriterijų[4], kiti neigė ir, kaip matyti iš pateiktų veikalų, laikė ją „beprasme" bei „nenaudinga" arba,

[3] Tarp jų E. Peyretti, Destra e sinistra, violenza e nonviolenza. Cercando un criterio politico (Dešinė ir kairė, prievarta ir neprievarta. Ieškant politinio kriterijaus), in *Il Foglio. Mensile di alcuni cristiani torinesi*, XXV, 1995 kovas, p. 1 ir 2; M. Walzer, Sinistra Usa, scendi dal piedistallo, interviu su G. Bosetti, in *L'Unità*, 1995 m. gegužės 15 d.; A. Sofri, Caro Bobbio, la sinistra è libertà (Brangus Bobbio, kairė yra laisvė), in *Panorama*, 1998 m. gegužės 21 d., p. 258.

[4] Pietro Barcellona interviu su Giuseppe Cantarano patvirtina skirties svarbą, nors ir kilusi sumaištis. Dešinės bruožais jis laiko požiūrį į individą kaip į atskirą atomą, verslui teikiamą pirmenybę prieš visuomenę, valdžios personalizavimą (Vento di destra, ragioni della sinistra, in *Tempo presente*, 1994, 167, p. 35–37); Salvatore Veca kairės pradiniu tašku laiko lygią visų laisvę ir mano, kad siekiant sumažinti žmogaus orumą naikinančias ekonomines, socialines bei kultūrines sąlygas, reikalinga viena vertybė (Un argomento per la sinistra europea, in *Iride*, X, 1997 gruodis, 22, p. 399–403); viename paskutinių interviu Richardas Rorty teigė, kad „skirtis tarp dešinės ir kairės iš esmės reiškia turtingi prieš vargšus, ir šia prasme kova tarp dešinės ir kairės išliks" (Ma chi pensa all'uomo bianco?, in *Reset*, 1997 rugpjūtis, 33, p. 39); *Socialismo oggi* (1998), kurį leidžia Pietro Nenni fondas, tvirtinama, kad rinka negali patenkinti visų naujų poreikių, tačiau rinka negali būti priemonė gerinti ir tobulinti žmogaus dorovę, todėl politika, pranokstanti rinką, tačiau neinanti prieš ją, gali patenkinti socialinio teisingumo poreikį, kurio visada siekė socialistiniai sąjūdžiai; prancūzų intelektualų kreipimesi, pavadintame „Una sveglia per la sinistra" („Žadintuvas kairei"), in *La Stampa*, 1996 m. spalio 31 d., kurį komentuoja Gianni Vattimo, su kaire siejamos šios jai būdingos temos: darbo laiko sutrumpinimas tarptautiniu mastu, solidariam darbui atviresnės ekonomikos skatinimas, vadinamasis pilietybės atlyginimas, kitaip tariant, kiekvienam garantuotos minimalios pajamos.

pripažindami dviejų politinių jėgų priešybę, siūlė taikyti kitokį skirties kriterijų. Įsitvirtino ir mintis, kad dabar kairė ir dešinė – tik tuščios dėžės, pripildytos ir toliau pildomos bet kokiu turiniu, todėl tai esančios ne idėjos, o tik žodžiai, kaskart įgyjantys skirtingas reikšmes[5].

Nors ir buvo nesutariama dėl skirties reikšmės, vis dėlto tęsėsi sena diskusija dėl kiekvienos iš jos dalių prigimties ir vertės: kairės – nepriklausomai nuo dešinės, ir dešinės – nepriklausomai nuo kairės. Ieškoma atsakymų į tokius klausimus: „Ar kairė (dešinė) dar egzistuoja?", „Kokia kairės (dešinės) ateitis?", „O jei kairių (dešinių) yra daugiau negu viena?" Galėčiau paminėti bent dvi šiai temai skirtas knygas, tuo pat metu

[5] Žr. R. Segatori studiją *Slittamenti progressivi. La sinistra da contenuto a contenitore* (*Pažangios nuokrypos. Kairė nuo turinio iki talpos*), in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia*, p. 317–332. Autorius išskiria tris kairę apibrėžiančius „morfologinius nekintamuosius": „a) specifinė dualistinė visuomenės teorija; b) specifinė skolos visuomenei teorija; c) egalitarinės politikos teorija". Jis aiškina, kad „galima įrodyti, jog kalbinių morfologinių nekintamųjų stabilumas laike susijęs su subjektų bei faktorių ir su jais susijusių probleminių sričių kaita; o kairės sustiprėjimo akimirkomis (nuoroda į didelės istorinės svarbos sąjūdžius ir partijas) nesunku pamatyti, kaip radikaliai transformuojasi pirminės tapatybės: jos, pasak įvairių autorių, tarp jų ir Sartori, tolydžio evoliucionuoja į *turinius*, tačiau užsitikrina apsaugą kaip *dėžės*" (p. 317–318). Autorius pateikia ir išplėtoja Santambrogio pastabą dėl trijų pozicijų debatuose apie dichotomijos teisėtumą; vienos iš jų „atskaitos taškas yra hipotezė, kad dichotomijos sąranga transformuojasi, todėl nebegalima tiksliai atskirti turinių, nes dešinė ir kairė dabar yra tik lengvai pritaikomos dėžės" (*Destra e sinistra: due dialetti della stessa lingua*, p. 45).

viena kitai priešingas ir simetriškas: Marco Revelli *Le due destre* (*Dvi dešinės*) (1996) ir Fausto Bertinotti *Le due sinistre* (*Dvi kairės*) (1997)[6].

Skirtis kaltinta dėl dviejų priešingų trūkumų: viena vertus, kad yra neapibrėžta, „jovalas" (Geno Pampaloni), „miglota" (Giovanni Raboni), kita vertus, kad yra paprasta ir suprastinanti[7], kitaip tariant, nepajėgia aprėpti sudėtingos visumos, yra jos iškraipoma arba ją užgožia savo dominavimu. Pirmąjį kaltinimą meta tie, kurie save laiko nepriklausančiais nei kairei, nei dešinei arba tokiais apsimeta ir nejaukiai jaučiasi rinkdamiesi vieną ar kitą stovyklą; antrasis kaltinimas būdingas tiems, kurie norėtų vienu metu priklausyti ir kairei, ir dešinei, bet ir vienoje, ir kitoje stovykloje jaučiasi suvaržyti. Dauguma tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvaujančių politiniame gyvenime asmenų neserga nei viena, nei kita yda. Polinkis stoti į vieną ar kitą iš kovojančių stovyklų yra natūralus elgesys, daug natūralesnis nei atsiribojimas, panašiai, kaip atsitinka per futbolo rungtynes. Įsitraukiant patenkinamas poreikis identifikuotis, tapti „mes": mes – dešinieji, jūs – kairieji, ir atvirkščiai. Visi kairieji yra jakobinai, visi

[6] M. Revelli, *Le due destre*, Bollati Boringhieri, Torino, 1996; F. Bertinotti, interviu su A. Gianni, *Le due ministre*, Sperling & Kupfer, Milano, 1997.

[7] L. Dalu, Destra e sinistra antitetiche o eguadi? in Antiseri e Infantino, *Destra e Sinistra: due parole ormai inutili*, p. 52.

dešinieji – reakcionieriai. Nėra nieko paprasčiau, kaip šitaip pasirinkti vieną ar kitą stovyklą. Ir nėra nieko miglotesnio, kaip tos ar kitos stovyklos pasirinkimą lemiančios priežastys.

Kaip minėta, skirties nepripažinimą laikantys būdingu dešiniųjų elgesio bruožu užmiršta, jog šį skirties trūkumą dešinei paprastai priskiria kairieji. Būtų galima ir toliau tęsti šį tarpusavio perdavimų žaidimą. Susiduriame su juo kasdien, ir būtent šis žaidimas su perdavimais palaiko nerimastingos skirties gyvastį. Tokio konfliktinio pasaulio kaip politinis gyvenimas, kuris primena varžybas siekiant nugalėti priešininką, padalijimas į du pusrutulius yra ne suprastinimas, o tiksliai perteikta tikrovė[8]. Tai prilygtų kaltinimui, kad skirtis tarp vyrų ir moterų yra suprastinimas. Būtų galima tarsi banalų argumentą pridurti pastabą, kad nė viena diada nėra tobula, o viena diada niekada nepadalys pasaulio į du priešingus polius. Jau esu sakęs ir pakartosiu, kad dvi priešingos visumos dalys atmeta arba įtraukia trečiąją, nelygu, ar jos yra konfliktuojančios, ar priešingos. Politiniame pasaulyje būna situa-

[8] Ernstas Jüngeris aiškino, kad dešinė ir kairė „dabar yra dvi organiškos kategorijos, kaip kūno dalys. Pagalvokite apie rankas. Jos abi reikalingos. Akivaizdu, kad jos abi priklauso viena nuo kitos. Taigi lygiai taip pat reikalingos kairė ir dešinė". O baigia: „Tačiau esu virš šios schemos, užpildžiusios ideologijų lentynas" (*I prossimi titani. Conversazioni con Ernst Jünger*, A. Gnoli e F. Volpi, Adelphi, Milano, 1995, p. 29).

cijų, kai dešinė ir kairė siekia išstumti centrą, ir tokių, kai stengiasi jį įtraukti. Skirtis tarp dviejų polių – kairės ir dešinės – tuo labiau atitinka tikrąją dalyko padėtį, taigi yra paprasta, bet nesuprastinta, kuo labiau politinė sistema pamatine žaidimo taisykle, būdinga idealios ir tobulos politinės demokratijos sistemai, laiko perėjimus nuo vieno poliaus prie kito.

Prieštaravimas, kad kairės ir dešinės skirtis politiniame pasaulyje nėra vienintelė, išties yra suprastinimas: mano knygoje skirtis, paremta egalitarine dešine ir neegalitarine kaire, derinama su skirtimi tarp ekstremizmo ir nuosaikumo. Jos pagrindas – ne tikslų, o priemonių, kurias naudojant siekiama iš anksto užsibrėžto tikslo, skirtumas. Kritikai dažnai apsimeta jos nepastebintys arba į ją neatsižvelgia. Šiuo atveju ne skirtis, o kritikų reakcija yra suprastinta ar suprastinanti. Kitaip tariant, nerimtai skamba argumentai, teigiantys, kad skirtis yra netobula, nes nė viena skirtis nėra tobula, ar skelbiantys, jog yra ir kitų skirčių, į kurias reikia atsižvelgti, nes pasiūlytoji skirtis nepretenduoja būti vienintelė. Tebus siūlomos ir kitokios negu praeityje siūlytos skirtys – pastaraisiais metais jų buvo gausu. Senosios skirtys taikiai sugyveno su skirtimi tarp kairės ir dešinės, tad ir naujosios skirtys galėtų sugyventi ar jungtis su senąja. Nesunku teigti, kad derama ir priimtina kitokia priešprieša – tarp

liberistų ir steitistų[9], tačiau reikia įrodyti, kad ši skirtis yra tokia radikali tradicinės skirties priešybė, kad, kaip sakyta, paverčia ją beprasme ar nenaudinga. Kodėl negalėtų atsirasti skirtis tarp kairės liberizmo ir dešinės liberizmo, tarp dešiniųjų ir kairiųjų steitistų? Jei kiekvienos politinių jėgų priešpriešos *reductio ad unum* yra suprastinimas – šito bent jau mano knygelėje išvengta, – nesuprantama, kodėl nelaikytina suprastinimu nauja skirtis, iškeliama – ir pretenduojanti tokia būti – kaip ankstesnės alternatyva. Tai, kad steitistų ir rinkos šalininkų yra ir dešinėje, ir kairėje – svarus laimėjimas platesniems debatams, tačiau nesuprantama, kodėl ankstesnioji diada dėl to turėtų tapti „nenaudinga"[10]. Hayekas, kurį minėtieji autoriai laiko

[9] Knygos *Destra e Sinistra: due parole ormai inutili* pratarmėje Antiseri rašo, kad čia surinkti straipsniai „akivaizdžiai, įvairiais požiūriais atskleidžia kai kurias priežastis, dėl kurių tradicinė skirtis tapo nenaudinga. Socialinius faktus daugiausia paaiškina skirtis tarp liberizmo ir steitizmo (p. 5–6). Plačiau apie tai žr. straipsnyje „Distinguere la Destra dalla Sinistra oppure demarcare tra Conservatori e Liberali" („Atskirti dešinę nuo kairės arba nubrėžti perskyrą tarp konservatorių ir liberalų"), p. 7–15; čia pateiktas toks kategoriškas vertinimas: „Jei kas pelnosi iš prekybos ginklais, kalta ne rinka, kalti tie, kurie parduoda ir perka ginklus, o jų dorovė yra nehumaniška. Rinka visada nekalta" (p. 14). Taip pat žr. L. Infantino, *Destra e Sinistra: due termini di cui non abbiamo bisogno* (*Dešinė ir kairė: du nebereikalingi terminai*) p. 17–26, ir E. Di Nuoscio, *L'inafferabile cleavage* (*Nesutramdoma skirtis*), p. 59–74: po žūtbūtinio rinkos gynimo pateikti teiginiai, kad tikra priešprieša, kurios dabar privalu paisyti, yra tarp steitistų, teigiančių, jog valstybė turi „svariai" kištis į rinką, ir tų, kurie rinkos atžvilgiu valstybei skiria tik šalutinę funkciją (p. 74).

[10] G. Borsa, Sinistra e destra alle soglie del Duemila, in *Il Mulino*, XLIII, 1998 liepa–rugpjūtis, p. 612–621, rašo, kad dešinę ir kairę vis dar skiria

atskaitos tašku ir pripažįsta kaip *ipse dixit*, teigia, kad rinka viena negali išspręsti visų civilizuoto sugyvenimo problemų ir reikia nubrėžti ribas. Kas įgaliotas tai padaryti? Kiek jos turėtų aprėpti? Ar neatsitiks taip, kad kairės ir dešinės diada, išmesta per langą, sugrįš pro duris?

Panašiai būtų galima pasakyti ir tiems, kurie siūlo tradicinę diadą pakeisti liberalios ir konservatyvios revoliucijų diada[11]. Poreikis senąją diadą keisti naująja galėtų kilti dėl tradicinės poros kultūrinio nuosmukio, pamažu silpstant kairės kultūrai, kurią skirtis iškėlė ir gynė, ir atsiradus švietėjiškam nepakantumui, „pačiam atgrasiausiam ir veidmainiškiausiam iš nepakantumų"[12]. Senoji skirtis liudytų schemišką dualizmą ir, būdama trapi, mano knygą paverstų „raminamu *Linus* [komiksų mėnraštis] viršeliu"[13]. Pagrindinis filosofinis atskaitos taškas yra Augusto Del Noce, neišvengiamu kairės filosofinės minties uostu laikęs nihilizmą. Tiesą sakant, naujoji priešprieša grįžta prie diados pažanga–tradicija.

„kapitalistinės plėtros administravimo būdas. Dešinės požiūriu, valstybė neturi kištis į rinką. Kairė valstybei skiria vadovavimo, valdymo funkciją, saugančią nuo *market failures*".

[11] Veneziani, *Sinistra e destra. Risposta a Norberto Bobbio*, ypač paskutiniame skyriuje, kur autorius iliustruoja „būsimąjį antagonizmą", p.143–156. Savo teiginį autorius pakartoja straipsnyje „Falce e mercato, la sinistra liberale" („Pjautuvas ir rinka, liberalioji kairė"), in *La Repubblica*, 1995 m. birželio 4 d.

[12] Veneziani, *Sinistra e destra*, p. 16.

[13] *Ibid.*, p. 28.

Kaip minėta, ši diada visada egzistavo greta kairės–dešinės skirties, todėl gali ir toliau ramiai būti. Vietos pakaks ir vienai, ir kitai. Susidaro įspūdis, jog tradicinė pora erzina tik todėl, kad atsisakoma pripažinti dešinumą – blogos šlovės žodį – savo požiūriu. Tačiau būtina pakartoti, kad preliminari konceptualios abiejų terminų analizės sąlyga – atsiriboti nuo jų emocinės reikšmės: kairė yra gera, o dešinė bloga, arba atvirkščiai. Mano tekste du pamatiniai terminai – lygybė ir nelygybė – vartoti kaip aksiologiškai neutralūs.

Ankstesniais metais diados nuosmukio ar net sterilumo priežastimi laikyta Berlyno sienos griūtis, o pastaraisiais metais pagrindine jos sterilumo priežastimi laikoma globalizacija[14]. Manoma, kad nuo tos akimirkos, kai ekonominių, politinių ir kultūrinių problemų nebebuvo galima nagrinėti kaip atskirų valstybių, kuriose atsirado skirtis tarp kairės ir dešinės, problemų, „kortos taip susimaišė“[15], jog senoji skirtis prarado visą savo aprašomąją galią. Aš taip nemanau. Priešingai, manau, kad skirtis nei mirė, nei buvo palaidota, o yra aktualesnė, negu buvo kada nors anksčiau. Tik tas, kuris tiki

[14] Pasak Costanzo Preve, „negalima tirti globalizacijos per dešinės ir kairės kategorijų prizmę“ (*Destra e sinistra. La natura inservibile di due categorie tradizionali*, p. 6).

[15] A. Campi, *La dicotomia destra-sinistra: ragioni di una crisi* (*Dichotomija dešinė-kairė: krizės priežastys*), in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia*, p. 164.

rinkos geba viską aprėpti ir leidžia jai spręsti visas civilizuoto sugyvenimo problemas, gali įtikėti, kad globalizacija turi tik vieną kelią – paversti visus žmogiškuosius santykius rinkos objektais. Kuo labiau plečiasi rinka, tuo daugiau problemų ji kelia arba nesugeba išspręsti. Ekonomiškai pažangesnėse šalyse globalizacija paskatino gyventojus iš vargingų šalių keltis į turtingąsias šalis. Toks reiškinys – jeigu jis egzistuoja, – vėl iškeliantis skirtį tarp egalitarų ir neegalitarų arba, kaip ne kartą sakyta, tarp tų, kurie laikosi įtraukimo politikos, ir tų, kurie laikosi atskirties politikos, yra emigracija[16]. Italijoje imigracijos politika per žmonių santykius, įstatymų leidybos institucijų priimamus sprendimus, skirtingas sampratas, kaip elgtis su imigrantais, kasdien vis labiau skiria kairę nuo dešinės. Apie tai rašiau atsakydamas Andersonui – atsakymas yra šio leidimo priede. Neverta nė kartoti tokių akivaizdžių dalykų, kuriuos kiekvienas gali pats suprasti. Italijoje yra partija, kurios skelbiami išskirtinumo, netgi rasistiniai teiginiai

[16] Aldo Bonomi, in *Il trionfo della moltitudine. Forme e conflitti della società che viene*, Bollati Boringhieri, Torino, 1996, teigia, kad porą lygybė-nelygybė pakeitė pora įtraukimas–skirtis: „visuomenėje svarbu ne būti lygiems, o būti įtraukt iems, kitaip tariant, priimtiems į procesą, suteikiantį galimybių, leidžiantį išnaudoti *chances*" (p. 41). Marco Revelli parašė knygos recenziją, „Una folla asociale ma globalizzata" („Asociali, bet globalizuota minia"), išspausdintą *Il manifesto* 1996 m. gegužės 17 d. numeryje. Panašią tezę pateikė ir Alessandro Pizzorno straipsnyje „Caro Bobbio, ecco dove sbagli" („Brangus Bobbio, štai kur tu klysti"), in *La Repubblica*, 1995 m. vasario 7 d. numeryje.

Pietų Italijos gyventojų atžvilgiu pastaraisiais metais sulaukė stipraus palaikymo. Dabar ji siekia surengti referendumą ne tik dėl pietiečių, bet ir dėl visų imigrantų iš Europos Sąjungai nepriklausančių valstybių išvarymo iš Šiaurės Italijos teritorijos. Kaip pavadintume tokią partiją? Ar galėtume ją pavadinti kitaip negu dešiniąja? Argi ji pati nelaiko savęs tokia?

Sudėtingiau atkurti individualizmo ir holizmo priešprieša paremtą autoriaus diadą, perimtą iš žinomų Louiso Dumont knygų[17], kur individualizmas dar skirstomas į konstruktyvųjį ir faktinį. Sukryžminus abi skirtis, kairė aprėpia konstruktyvųjį individualizmą ir konstruktyvųjį holizmą, o dešinė – faktinį individualizmą ir faktinį holizmą[18]. Autorius paaiškina, kad skirtis tarp konstruktyvaus ir faktinio individualizmo yra bandymas paaiškinti skirtį tarp vidaus ir išorės. Savo pasiūlymą jis iliustruoja matrica su trim interpretacijos lygiais: vertikaliu – tarp individualizmo ir holizmo

[17] L. Dumont, *Homo aequalis*, I, *Genesi e trionfo dell'ideologia economica*, Adelphi, Milano, 1984, ir *Homo aequalis*, II, *L'idéologie allemande. France – Allemagne et retour*, Gallimard, Paris, 1991, ypač *La droite et la gauche*, p. 249–294.

[18] Žr. A. Santambrogio, Destra e sinistra: due dialetti della stessa lingua, in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia*, p. 70; taip pat *Destra e sinistra. Un'analisi sociologica*, p. 90. O dėl mano pozicijos, autorius teigia, kad iš mano trijų tezių – skirtis svarstoma ir po Berlyno sienos griūties, terminai kairė ir dešinė abipusiai vienas kitą neigia, o kartu vienas kitą aprėpia, skirtis grindžiama skirtingu požiūriu į lygybės idealą – pirmoji teisinga, dėl antrosios nepareiškia savo nuomonės, trečioji esanti klaidinga (p. 39).

dešinės ir kairės viduje; horizontaliu – tarp kairės ir dešinės individualizmo ir holizmo viduje; kryžminiu, viena vertus, tarp individualizmo kairėje ir holizmo dešinėje, kita vertus, tarp individualizmo dešinėje ir holizmo kairėje. Iš šešių galimų pozicijų vienos priklauso kairei, kitos – dešinei. Jo nuomone, lygybės sąvoka negali būti suprasta kaip specifinė kairės konotacija, nes kartu su laisve ji yra viena pamatinių vertybių, apibūdinančių visus demokratinio projekto praktinių ir idealių santykių apmatus. Jo nuomone, į matricą nereikia įtraukti ekstremizmo ir nuosaikumo priešpriešos, o ekstremistiniais laikyti keturis tipus: anarchiją, elitizmą, fašizmą ir komunizmą. Baigdamas jis daro išvadą, kad tobulai demokratiniame pasaulyje, kuriame konfliktas pripažįstamas kaip endeminis ir teisėtas, kairė ir dešinė galėtų tapti tos pačios kalbos dialektais.

Dumont mintimis remiasi ir Italijoje gerai žinomas anglų mokslininkas, kurio nuomone, kairę apibrėžia jos įsipareigojimai „atlyginimo principui“[19]. Šie įsipareigojimai daro galimas įvairias, tam tikro šeimyninio – egalitarinio – panašumo siejamas kairės atmainas. Atlyginimo projektą galima suformuluoti įvairiai, bet kad ir kokia būtų jo kalba, jis visada paremtas prielaida, jog esama nepateisinamų nelygybių, kurias

[19] S. Lukes, Un principo per la sinistra, in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia*, p. 301–316.

dešinė laiko šventomis ar neliečiamomis, prigimtinėmis ar neišvengiamomis, o kairė mano, kad jas galima ir būtina sumažinti ar pašalinti. Mūšiai prieš įvairias nelygybės formas kairei yra to paties karo akimirkos. Dešiniąja samprata jis laiko Fukuyamos, iš dalies Andersono nuostatas, kurių nuomone, kairė nebeturi ateities, ir pabrėžia, kad vien Vakarų Europoje yra dvidešimt milijonų bedarbių, o vis naujų asmenų grupių nuskurdimas, marginalizacija bei socialinė atskirtis yra neatskiriami liberalių ir kapitalistinių visuomenių palydovai. Iš kairės reikalaujama programinio išmanymo ir vaizduotės.

Apie „dichotomijos kairė–dešinė" krizę ypač griežtai samprotauja Alessandro Campi[20]. Nurodęs keletą šios krizės priežasčių, jis siūlo kitas galimas dichotomijas: lokalus–globalus, centras–periferija, įtraukimas–atskirtis, individualizmas–organicizmas. Jos įstrižai kerta tradicines politines sąjungas ir lemia naujus darinius, kurių nėra įprastoje parlamentinės politikos schemoje. Jis pripažįsta, kad dichotomijos populiarumą lemia jos neabejotinas paprastumas, tačiau siūlo ateityje jos nenaudoti. Tai, kad ji ištikta krizės, nereiškia, jog yra nebenaudinga ar beprasmė: autoriaus nuomone, ji esanti tik viena iš galimų politinės kalbos kategorijų, kuri,

[20] A. Campi, La dicotomia destra-sinistra: ragioni di una crisi, in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia*, p. 153–166.

atsiradusi tam tikrame istoriniame kontekste, negali tikėtis būti amžina.

Visai kitoks prieštaravimas susijęs ne su pačia skirties kilme ar esme ir kriterijumi ar kriterijais, kuriais remiantis skirtis ir šiandien vis dar yra reikšminga, o su tuo, ar ji pritaikoma esamomis politinės kovos sąlygomis. Konstatuojama, kad nors abstrakčiai skirtis tebegalioja, faktiškai politinė veikla to, kas kadaise buvo kairė, nedaug skiriasi nuo veiklos, paprastai laikytos būdinga dešinei. Kaip neseniai kairė pamažu užėmė dešinės erdvę, paversdama ją politiškai nereikšminga, taip šiandien, pralaimėjus kairės hegemonijai, visa erdvė atiteko dešinei. Todėl netiesa, kad kairė prarado savo gyvavimo pagrindą, tiesiog tradicinei kairės politikai praradus pritarimą, ji nebepajėgia įtvirtinti savo argumentų. „Turtuolių klube", jei kalbėtume nepalenkiamo, nors ir šaukiančio tyruose kairiausiojo Noamo Chomsky'o[21] knygos žodžiais, nėra vietos politiškai

[21] N. Chomsky, *Il club dei ricchi* (*Turtuolių klubas*) (1993), Gamberetti Editrice, Roma, 1996. Garsaus mokslininko interviu su Davidu Barsamianu apie vienapolį pasaulį ir ištuštėjusias demokratines institucijas. Iš šio interviu akivaizdu, kad Chomsky'ui kairės ir dešinės skirtis yra labai aiški ir ją galima paprastai ir trumpai, be papildomų įmantrybių perteikti teiginiu, jog kairė yra vargingųjų pusėje, o dešinė yra turtingųjų pusėje. Nuo pat pirmojo skyriaus nusitaikyta į liaupsinamąją ekonomikos „globalizaciją". Kaltinama ir rinka, nes tokios didelės kapitalistinės visuomenės kaip Jungtinių Amerikos Valstijų ekonominė politika iš tiesų, pasak autoriaus, yra rinka, apsaugota taip, kad tenkintų užimančių aukštą padėtį, kitaip tariant, turtingųjų ir galingųjų, poreikius.

veiksmingai kairei. Galėtume atsakyti, jog tai nereiškia, kad kairės idealai, įkvepiantys žmones kovoti prieš kapitalistinės sistemos vergovę, išblėso. Jie laukia savo valandos, nors niekas nežino, kada ji ateis. Svarbiausia nepasiduoti, bent idealiai, pranašiškai.

Į šį prieštaravimą atsako knygos *Le due destre* (*Dvi dešinės*) (1996) autorius. Jis nepaneigia nei skirties, nei kriterijaus lygybė–nelygybė, kuriuo ji paprastai grindžiama. Jis teigia, kad Italijoje realią politinę erdvę šiuo metu užima dvi dešinės, kurių viena – populistinė ir plebiscitinė (profašistinė), kita – technokratinė ir elitinė (liberali). Jos nesutaria dėl priemonių, tačiau daugeliu atžvilgių jas sieja bendras tikslas. Tas tikslas aiškus: „duoti reikiamą institucinę paramą vykstančiam gamybos restruktūrizavimui", kitaip tariant, valdyti socialdemokratinio susitarimo žlugimą ir administruoti taisyklių bei garantijų tinklo, laidavusio kapitalo ir darbo pusiausvyrą – juo rėmėsi antrosios devynioliktojo amžiaus pusės visuomeninė demokratija, – griovimą, vykdomą naujo subjekto, „totalitarinio hegemono – įmonės" naudai[22]. Tikslas bendras, tačiau skirtingos, kai kuriais aspektais priešingos priemonės: populistinė dešinė jo siekia griaudama institucijas ir sudarydama naują socialinį bloką, technokratinė dešinė – suvienydama didžiąją pramonę ir nykstančio visuomeninio kapitalo

[22] Revelli, *Le due destre*, p. 7–8.

grand commis. Kur šių dviejų dešinių atžvilgiu šiandien yra kairė? Mano nuomone, autoriaus nuostata daugiau kritiniu, o ne apologetiniu požiūriu yra simetriška Veneziani'o pasiūlytai skirčiai tarp liberalios ir konservatyvios revoliucijų: kritiniu, nes Revelli tiria pasikeitusią visuomeninę ir politinę tikrovę kairiojo, taigi priešininko, akimis, o Veneziani žvelgia į ją kaip dešinysis (kaip sunku išsivaduoti iš to, ką esu pavadinęs „bjauria" diada!), kitaip tariant, priešingu požiūriu, pasak kurio tai, ką kairė laiko esant reakcinga, atrodo revoliuciška žvelgiant dešiniojo akimis.

Priešingai negu galėtų atrodyti, Revelli'o dviejų dešinių ir Bertinotti'o dviejų kairių niekas nesieja, nors antroji vieno iš jų kairė išplinta ir susipina su kito pirmąja dešine. Tačiau dvi pirmojo dešines vienija bendras tikslas, dvi antrojo kaires skiria skirtingi tikslai: nuosaikiajai, arba liberaliajai, kairei esama visuomenės sąranga yra kelio pabaiga, kurią retkarčiais reikia pataisyti apribojant nelygybių perteklių, o antroji kairė toliau ieško visiškos alternatyvos esamam visuomenės modeliui. Skirtumą galima glaustai apibrėžti šiais dviem šūkiais: valdyti raidą ir pakeisti visuomenę. Liberalioji kairė glūdi kapitalizmo viduje, lygiai kaip ir dvi Revelli'o dešinės, o kita kairė, ta „tikroji", „autentiška", „gera" kairė, užsibrėžusi jį įveikti[23]. Vadinasi, antagonistinė kairė

[23] Bertinotti, *Le due sinistre*, p. 7.

veikia remdamasi formuluojamais klasių interesais, o nuosaikioji kairė siekia miglotos pilietinės lygybės pašalindama visus skiriamuosius visuomenės bruožus.

Lygybės idealas kaip privilegijuotas ir mėgstamas skirties tarp kairės ir dešinės kriterijus ir toliau tebėra svarbiausias diskusijos objektas – tuo skaitytojas gali įsitikinti ir iš knygos prieduose pateiktų tekstų. Sunku suprasti, kodėl šis kriterijus paprastai laikomas Bobbio kriterijumi, lyg aš jį būčiau išradęs ir atkakliai savinčiausi. Jau savo studijos pradžioje aiškiai pasakiau, kad šis kriterijus perimtas kaip labiausiai paplitęs ankstesnių autorių darbuose. Manau, norint įrodyti, kad lygybės kriterijus buvo *communis opinio*, gana priminti faktą, jog toks su amerikietiškąja dešine susijęs autorius kaip Francisas Fukuyama parašė sudėtingą veikalą stengdamasis patvirtinti, jog „istorijos pabaiga" yra kairei būdingos istorinės pažangos, kaip žmonių kovos už didesnę lygybę, idėjos pabaiga, o žmonijos pažangą skatina ne kova už lygybę, o siekis dominuoti[24].

Taip pat įsitikinta, kad lygybė yra bendrinis ir neturiningas terminas, kuris vienas nepajėgus nieko apibrėžti, ir nėra tokios politinės programos, kurioje nebūtų minima kokia nors lygybės forma: pradinės padėties, galimybių, pajamų, rezultatų lygybė, ir panašiai. Bet

[24] Žr. Priedus, p. 169–178.

argi ne aš rašiau: „Kuri politinė doktrina daugiau ar mažiau nesusijusi su lygybe?“ Kaip minėjau, įvairūs egalitariniai sąjūdžiai skiriasi atsakymais į šiuos tris pamatinius klausimus: „Lygybė tarp ko, lygybė kieno atžvilgiu ir lygybė remiantis kokiu kriterijumi?“[25]

Kartą pripažinus, jog egzistuoja daug įvairių lygybės formų ir jų galima rasti taip pat ir tarp dešinei būdingų nuostatų, neišvengiamai kyla klausimas: „Kuo dešinės lygybės skiriasi nuo kairės lygybių?“ To manęs klausia vieno argumentuoto straipsnio autorius, grynai kairuoliškai patvirtinęs, kad manoji idėjos gynyba yra „politiškai ne bereikšmis gestas“ ir mano žodžiai pataiko į dešimtuką, nes „mūsų kairuoliškas mąstymas istoriškai mito šiuo egalitariniu siekiu“[26]. Jis taria, jog diada lygybė–skirtybė skiriasi nuo diados lygybė–nelygybė, ir teigia, jog šio skirtumo nepaisymas lemia mano analizės ribotumą. Baigdamas jis rašo, kad „mano aistringoje lygybes ginančioje kalboje nepakankamai atskirtos nelygybės ir skirtumai, formali lygybė ir materiali lygybė, nediskutuojama, koks turėtų būti kairės egalitarizmas“[27].

Manau, klausimas neteisingai suformuluotas. Skirtumas tarp kairės ir dešinės yra skirtumas ne tarp kairės lygybės ir dešinės lygybės, o tarp skirtingų – atitinkamai

[25] Žr. p. 130–131.
[26] G. Liguori, Destra e sinistra: sulle tesi di Bobbio, in *Critica marxista*, n. s., 1994, 2–3, p. 77 ir 78.
[27] *Ibid.*, p. 81.

kairės ir dešinės – požiūrių į lygybės ir nelygybės santykį. Remiantis mano pasirinkta prielaida, kad kairei priklauso tas, kuris labiau vertina tai, kas žmones sieja, o ne kas juos skiria, o priklausantis dešinei – priešingai – labiau vertina ir, be to, mano, kad politiškai yra svarbiau tai, kas skiria žmones vieną nuo kito, o ne tai, kas juos sieja, dešinė ir kairė skiriasi tuo, kad pastarajai lygybė yra taisyklė, o nelygybė – išimtis. Tai reiškia, kad bet kokią nelygybės formą privalu pateisinti. Priklausantis dešinei, priešingai, teigia, kad nelygybė yra taisyklė ir reikia pateisinti kiekvieną norimą lygybės tarp skirtingų asmenų santykį.

Kalbėdamas apie elgesį skirtingų asmenų – tarkim, moterų ir vyrų, imigrantų ir piliečių, – nenorėjau pasakyti, kad kairė visus įtraukia, o dešinė visus atstumia. Norėjau pasakyti, kad kairės taisyklė yra įtraukimas, išskyrus išimtis, o dešinės taisyklė yra atstūmimas, išskyrus išimtis. Tiesa, kad į tris tradicinius klausimus „Lygybė tarp ko? Lygybė kieno atžvilgiu? Lygybė remiantis kokiu kriterijumi?“ kairė į pirmąjį atsako plačiau (jei ne „visų“ prieš „kelis“, tai „daugumos“ – prieš „mažumą“); atsakydama į antrąjį klausimą, kairė teikia pirmenybę pamatinėms žmogaus teisėms, vartojimo gėrybėms ir moralei; atsakydama į trečiąjį klausimą, kairė paprastai kelia poreikių ir darbo kriterijų, o dešinė – nuopelnų ir rango kriterijų. Nuoroda į vertybes

visada buvo svarbi istoriškai ir politiškai, todėl, nors ir paremtõs lygybės principu, skirties tarp kairės ir dešinės tikslas yra ne ieškoti skirtumo tarp kairės lygybės ir dešinės lygybės, o atskleisti, kuo skiriasi kairei ir dešinei būdingas santykio tarp taisyklės ir išimties suvokimas.

Negalima atmesti, kad dėl skirties tarp lygybės–nelygybės ir panašumo–skirtumo nebuvimo ar jos menkumo kilusią sumaištį iš esmės lėmė ir negriežta tokių žodžių kaip „lygybė", „nelygybė", „tapatumas", „skirtingumas", „panašumas" ir „nepanašumas" vartosena bendrinėje kalboje. Tačiau manau, jog žodžiai, į kuriuos būtina atsižvelgti norint išvengti bergždžių diskusijų, negali pakeisti suvokimo taip, kad diados taikymas taptų tuščias ar neteisėtas ir būtų sugriauta jos reikšmė, dėl kurios ji tebėra „naudinga" ir „taikytina".

N. B.

Turinas, 1999 m. balandis

Pirmiausia aš pats nustebau dėl šios knygelės sėkmės. Jos nesitikėjo ir leidėjas, pirmąjį leidimą išspausdinęs tik dešimties tūkstančių tiražu. Vėliau bandyta vytis prarastą laiką.

Dabar, kai rašau pratarmę naujajam leidimui, knyga vis dar tebėra bestselerių sąraše[1], tiesa, kiekvieną savaitę nusileisdama laipteliu žemiau. Ne paslaptis, kad profesoriai paprastai parduoda tik po kelis tūkstančius savo knygų egzempliorių, išskyrus oficialiuosius tekstus ir liūdnai pagarsėjusius privalomus universitetinius leidinius su dėstomo kurso medžiaga.

Neabejojamai pasisekė, kad knyga buvo išleista tokiu pavadinimu pačiame rinkimų kampanijos įkarštyje, kai smarkiau nei ankstesniuose rinkimuose susirėmė dvi politinių jėgų sąjungos. Knygų pardavėjai, pasmalsavę, kodėl perkama knyga, sužinodavo, kad kai kurie pirkėjai tikėjosi rasti jei ne atsakymą, tai bent

[1] Ją išleidus, Mauro Anselmo aiškinosi dėl šios knygos sėkmės: Il filosofo best-seller. Perché in libreria Bobbio batte tutti? (Filosofo bestseleris. Kodėl knygynuose Bobbio pirmauja?), in *La Stampa*, 1994 m. kovo 23 d., p. 16.

nuorodą, patarimą, paaiškinimą, už ką balsuoti. Jiems, matyt, teko nusivilti, bet nusivylimas, atrodo, nebuvo užkrečiamas, nes knygą vienodai pirko ir praėjus keliems mėnesiams po rinkimų, kai kiekvienas jau buvo apsisprendęs.

Kodėl tiek daug žmonių pirko ir tebeperka šią knygelę? Nejau visus pakerėjo jos patraukli ir elegantiška išvaizda, patogus formatas, glaustas tekstas ir nedidelė kaina? Gal buvo ir pagalvojusių: „Vertėtų ir man paskaityti, ką ten rašo".

Kaip knygos autorius droviai tikėčiausi, jog pagrindinė sėkmės priežastis buvo knygos tema. Sakau „droviai", nors tai mane gerokai džiugina, nes nebūčiau galėjęs rasti geresnio argumento prieš visus tuos, kurie jau seniai kalba ir nepavargsta su nepalaužiamu įsitikinimu kartoti, kad diada kairė–dešinė nieko nebedomina.

Atvirai pripažinsiu, kritikai nesutiko knygos taip pat palankiai kaip skaitytojai. Pasirodė nemažai recenzijų, tačiau ne visos buvo palankios, o kai kurios tiesiog aršios[2]. Vis dėlto nebuvo naujų plačių debatų diadai ir mano pasiūlytiems teiginiams aptarti. Jų nebuvo iš dalies todėl, kad spauda verčia visus paskubomis kalbėti

[2] A. Socci, Divieto di svolta a destra (Į dešinę sukti draudžiama), in *Il Giornale*, 1994 m. vasario 28 d.; M. Tarchi, Niente di nuovo nella lezione del filosofo Norberto Bobbio (Filosofo Norberto Bobbio pamokoje nieko naujo), in *L'Indipendente*, 1994 m. kovo 6 d.

apie naujas knygas, o iš dalies, neslėpsiu, gal todėl, kad šie teiginiai savaime buvo silpni, nepakako duomenų ar trūko argumentų, tad jie ne visada buvo įtikinami[3]. Gavau daug laiškų iš draugų ir iš dienraščio, kuriam paprastai rašau, skaitytojų, kurie pateikė taiklių pastabų ir naudingų patarimų.

Atmetęs paviršutiniškus vertinimus ir asmeninį puolimą, apie kurį neverta nė kalbėti, bei akivaizdžius, gal ir netyčinius, nesusipratimus, savo kritikus galėčiau suskirstyti į tris grupes: 1) toliau *teigiantys, kad žodžiai „kairė" ir „dešinė" šiandien neturi jokios sąsajos su tikrove*, kad neverta stengtis juos išlaikyti suteikiant reikšmę, kurios jie nebeturi ir nežinia ar kada nors turėjo, todėl mano darbą būtų galima laikyti politine archeologija; 2) *manantys, kad diada kairė–dešinė vis dar galioja, tačiau nepripažįstantys kriterijaus*, kuriuo ją grindžiu, ir siūlantys kitus kriterijus; 3) *pripažįstantys ir diadą, ir kriterijų, tačiau manantys, kad to nepakanka.*

Dauguma priklausančių pirmajai grupei neneigia, kad skirtis anksčiau turėjo prasmę, tačiau jie mano, kad vis sudėtingesnėje visuomenėje, kurioje daug priežasčių konfliktuoti, o vienintelis skirstymas į du polius nebegalimas, susiskirstymas tik į kairę ir dešinę tampa

[3] Išimtis yra M. Ostinelli, Destra e sinistra: si può dire ancora? (Dešinė ir kairė: ar dar galima taip sakyti?), in *Cenobio. Rivista di cultura della Svizzera italiana*, XLIII, 1994 m. liepa–rugsėjis, p. 273–278.

suprastinimu[4]. Yra tvirtinančių, kad dėl tokios istorinės katastrofos kaip Berlyno sienos griūtis padalijimas tapo nebeaktualus[5]. Dar kiti beprasmišką užsispyrimą palaikyti didžiojo padalijimo gyvastį laiko metodologine klaida, kitaip tariant, noru turtingą ir įvairiaspalvę istorinę realybę įsprausti į dvi sąvokines abstrakcijas[6].

Geriausiai šį argumentą paneigia faktas, *kad ir griuvus Berlyno sienai, diada tebėra svarbiausia politinių debatų tema* – šiandien labiau negu kada nors anksčiau, labiau nei tuomet, kai pradėjau ją įrodinėti, pirmiausia pačiam sau. Tai reiškia, kad garsioji sienos griūtis, per trumpą laiką atskleidusi visus pasaulinio komunizmo prieštaravimus ir tuo pat metu – tebus man leista pakartoti šią akimirkos nugalėtojams nemalonią pastabą – visus pasaulinio kapitalizmo prieštaravimus, čia niekuo dėta. *Egzistavo ne tik komunistinė kairė, bet egzistavo ir toliau egzistuoja kairė pačiame kapitalistiniame pasaulyje.* Skirties istorija labai ilga, ji atsirado

[4] K. Adam, Den Afruhr denken. Richtungskämpfe sind Nachhutgefechte, in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1994 m. gegužės 3 d., ir 1994 m. birželio 25 d. *Internazionale*, I, 33, p. 40–41, antrašte „Caro Bobbio, ti sbagli, non ci sono destra e sinistra" („Brangus Bobbio, klysti, dešinės ir kairės nėra").

[5] L. Colletti, Quale sinistra dopo il Muro (Kokia kairė griuvus Sienai), in *Corriere della Sera*, 1994 m. kovo 20 d., p. 24.

[6] F. Tessitore, knygos *Destra e sinistra* recenzija, in *Nord e Sud*, 1994, 4. Taip pat ir S. Romano, kuris rašė: „Naujausia Norberto Bobbio knyga reabilituoja tradicinę klasifikaciją, tačiau politinė tikrovė daug įvairesnė" (*Le Monde*, 1994 m. balandžio 9 d., p. 8).

daug anksčiau negu kapitalizmo priešprieša[7]. Ji vis dar egzistuoja, ir ne tik, kaip kažkas pajuokavo, kelio ženkluose[8]. Nepakitusi, kartais net groteskiška ji pasirodo laikraščiuose, radijuje, televizijoje, viešuose debatuose, ekonomikos, politikos, sociologijos žurnaluose. Jei kas norėtų suskaičiuoti, kiek kartų vien laikraščių straipsnių pavadinimuose parašyti žodžiai „kairė" ir „dešinė", surinktų gerą derlių, nes šiedu ne tik įprasti, bet ir populiarūs žodžiai dabar vartojami ne vien politinėje kalboje, o ir plačiau, neretai net karikatūriškai, įvairiausiose žmogaus veiklos srityse[9]. Neseniai pakartotinai išleidus žinomą veikalą žydų klausimu, kilo diskusija, ar leidėjas yra dešiniųjų pažiūrų[10]. Skaičiau, kad kažkas, tiesa, dvejodamas klausė: „Pasolini –

[7] Tik primenu neseniai į italų kalbą išverstą knygą: M. Gauchet , *Storia di una dicotomia. La destra e la sinistra* (orig.: *La droite et la gauche*, Gallimard, Paris, 1990), Anabasi, Milano, 1994.

[8] E. Sterpa, Destra e sinistra hanno senso solo nei cartelli stradali (Dešinė ir kairė turi prasmę tik kelio ženkluose), in *Il Giornale*, 1994 m. kovo 6 d.

[9] Garsioje Giorgio Gaber dainoje „Destra-sinistra" minimos tokios priešpriešos: „Maudytis vonioje yra dešinė, maudytis po dušu yra kairė, „Marlboro" pakelis yra dešinė, kontrabandinės cigaretės yra kairė". (G. Gaber, S. Luporini, *E pensare che c'era il pensiero*, Milano, 1994, p. 48).

[10] Kalbu apie „Adelphi" leidyklos išleistą Léon Bloy knygą *Dagli Ebrei la salvezza*. Žr. straipsnį R. Calasso, Uno scandalo al sole, in *La Repubblica*, 1994 m. rugpjūčio 2 d., ir komentarą: F. Erbani, *Sulle macerie della sinistra*, su autoriaus pastaba: „Adelphi" leidykla priklauso dešinei? Ne, ji tik šiek tiek snobiška, sako Bernardini ir Cases". Taip pat žr. ir debatus sukėlusį Cesare Segre atsakymą: Per me Bloy è un miserabile, in *La Repubblica*, 1994 m. rugpjūčio 6 d.

dešinysis, d'Annunzio – kairysis?"[11] Panašiai klausta ir dėl kitų veikėjų, tiesa, kitaip: „Fiorello – dešinysis, Jovanotti – kairysis?"[12] Kitaip tariant: „Televizija – dešinėje, aikštė – kairėje?"[13] Viename interviu neapdairiai pasakiau, kad televizija *naturaliter* priklauso dešinei. Man buvo paprieštarauta, kad įrankis negali priklausyti nei kairei, nei dešinei, nes kairysis ar dešinysis gali būti tik turinys. Tuo patvirtinta, jog šie žodžiai tebeturi prasmę. Nusileidus laipteliu žemiau – nemaniau, jog tai galėtų atsitikti, bet šiemet tai atsitiko, – net atostogoms prikabintos kairės ir dešinės etiketės[14].

[11] P. Conti, D'Annunzio di sinistra, Pasolini di destra?, in *Corriere della Sera*, 1994 m. birželio 8 d.

[12] E. Piervincenzi, Serenata alla sinistra perduta, in *Il Venerdì di Repubblica*, 1994 m. gegužės 27 d., p. 50. Straipsnis pradedamas žodžiais: „Fiorello – dešinysis, Jovanotti – kairysis? Karaokė prieš pažangųjį Piterį Peną?"

[13] G. Zincone, Tivù di destra e piazza di sinistra, in *Sette*, 21, *Corriere della Sera* priedas, 1994 m. gegužės 26 d., p. 20.

[14] A. Usai, O di qua o di là? Vacanze all'italiana tra sinistra e destra, in *La Repubblica*, 1994 m. birželio 27 d. Knyga pasirodė pirmosiomis kovo dienomis, o jau kovo 11 d. *Panorama* išspausdintas R. Rosati straipsnis, žaismingai pavadintas „Sei di destra o di sinistra" („Esi dešinys ar kairys"), p. 10–11, kuris pradedamas taip: „Tarp kairės ir dešinės vyksta tikra, didelė dvikova". Po jo buvo Nicola Matteucci priešinga nuomonė: „Jums leidus, Bobbio, kairė ir dešinė yra ne vertybės, o tušti terminai. Tikroji kova vyksta tarp laisvės ir lygybės". Kadangi Matteucci ne kartą patvirtino, kad laisvė jam yra dešinė, o lygybė – kairė, terminai „kairė" ir „dešinė" jam negali būti tušti. Skirtumas tarp manęs ir Matteucci tas, kad man laisvė gali būti ir dešinė, ir kairė, o tikroji kova tarp kairės ir dešinės vyksta dėl to, ką laikyti svarbesniu – lygybę ar skirtingumą. Prie temos sugrįžta to paties žurnalo lapkričio 4 dienos numeryje, kur rubrikoje „Dienos tema" išspausdintas straipsnis „Sei di sinistra, di destra o...?". Čia ji apibūdinama kaip „karščiausi vasaros debatai. Italai, laukdami naujų etikečių, toliau skaidosi".

Akivaizdu, kad panašūs klausimai turi žaidimo bruožų. *Nejau tikrai tikima, kad žodžius galima kilnoti iš vieno konteksto į kitą nesuteikiant jiems jokios prasmės arba, jei kas nori, suteikiant jiems prasmių aurą*, kuri, nors buvo tik nuspėjama, tačiau leido kelti tokius paprastus klausimus?

Net paliekant nuošalyje panašų piktnaudžiavimą kalba – tipiškas moralios arba amoralios visur esančios spaudos bruožas, – šiedu bjaurūs žodžiai ir toliau rimtai vartojami kalbant apie politikus, partijas, sąjūdžius, frontus, laikraščius, politines programas, įstatymų leidybą. Juk kalbėdami apie kokį nors politiką, pirmiausia klausiame, ar jis kairysis, ar dešinysis. Beprasmis klausimas? Aišku, tarp atsakymų gal būtų ir toks, kad koks nors veikėjas nepriklauso nei kairei, nei dešinei, tačiau kaip galima nesuprasti, kad atsakymas „nei toks, nei kitoks " galimas tik jeigu sąvokos „kairė" ir „dešinė" turi prasmę, ir klausiantysis bei atsakantysis, nors ir miglotai, žino, ką jos reiškia? Ar galėtum sakyti, jog koks nors daiktas nėra nei baltas, nei juodas, neturėdamas nė menkiausio supratimo apie skirtumą tarp šių dviejų spalvų? Ar nesuprasdami žodžių „kairė" ir „dešinė" prasmės arba manydami, kad jei jie kadaise ir turėję prasmę, tai dabar ją praradę, galėtume sakyti, kad tas ar kitas vyriausybės žingsnis nėra nei kairys, nei dešinys? Ar netikėdami, kad šiedu žodžiai kažką tebereiškia, galėtume

sakyti juos tapus beprasmiais, nes buvusi dešinioji partija pradėjo įgyvendinti kairės politiką? Ar kas nors, norėdamas paneigti, kad egzistuoja du futbolo žaidimo būdai, galėtų blaiviu protu pateikti argumentą, jog komanda *x*, iki šiol žaidusi *a* stiliumi, dabar žaidžia *b* stiliumi, kuriuo žaidžia komanda *y*? Keliu šiuos klausimus, nes dauguma skirties niekintojų argumentų būtent tokie. Tie argumentai tik parodo prasidėjusią painiavą tarp abstrakčių idėjų ir kompromisų, kurie daromi jas įgyvendinant praktiškai. Ar galima užmiršti, jog šis neretai džiugus žodžių prasmingumo neigimas vyko tuo istoriniu momentu, kai mūsų šalyje vieni pergalingai šaukė: „Dešiniosios jėgos laimėjo", kiti pusbalsiu šnabždėjo: „Kairiosios jėgos nugalėtos"? Kairiosios ir dešiniosios partijos tebeegzistuoja? Jų nebėra? Kaip tuomet paaiškinti, kad viena laimėjusiųjų partijų, kuri dabar vadinasi Nacionalinė sąjunga (*Alleanza nazionale*), bet dar neseniai vadinosi Nacionalinė dešinė (*Destra nazionale*), ne tik neslepia – priešingai, didžiuojasi esanti dešinioji partija, o didžiausia pralaimėjusi partija vadinasi Demokratinė kairės partija (*Partito democratico della sinistra*)? Argi šlovingoji diada nebeturėtų jokios prasmės kaip tik tuomet, kai dvi priešingos partijos apibrėžiamos remiantis tradicine terminija?[15]

[15] Labai griežtos kritikos, prie kurios dar reikėtų grįžti, sulaukiau iš Idos Magli, neigiančios ne tik mano skirties tarp kairės ir dešinės kriterijų, bet ir

Neverta prieštarauti, kad atkakliai laikytis jau savo gyvavimo prasmę praradusios skirties yra dar vienas itališko atsilikimo liudijimas. Gal vertėtų paskaityti Marcelio Gauchet knygos apie šios skirties istoriją pabaigą, nors joje kalbama tik apie Prancūziją? „Kad ir kas įvyktų, kairė ir dešinė egzistuoja nepriklausomai nuo matricos, iš kurios kilo ir kurioje išsirutuliojo. Jos užkariavo pasaulį. Tapo universaliomis politikos kategorijomis. Priklauso pamatinėms sąvokoms, kurios apskritai suteikia kryptį šiuolaikinių visuomenių funkcionavimui"[16].

Kalbant apie metodo, o ne turinio kritiką, nesunkiai galiu pripažinti, kad man įprastas konceptualios analizės metodas gali pasirodyti svetimas tam, kuris liko ištikimas istoriniam metodui ir mano, jog istorijos tėkmės, tos upės, kurios tame pat vandeny negalima dukart išsimaudyti, nesustabdysi, nesuvaržysi krantais ar dirbtinėmis užtvankomis taip, kad ji neprarastų savo galios ir prigimtinių bruožų. Būdamas eklektiškas – be dvejonių vartoju šį žodį, kuris reiškia „pažvelgti į problemą visais aspektais", ir tai yra mąstymo būdas, praktiškai atsispindintis mano politiniame nuosaikume – dar vienas

naudojimąsi bei piktnaudžiavimą dichotominiu mąstymo būdu, kuris laikomas „pirmykšte", „laukine" „socialinės organizacijos forma", kaip plačiai išaiškino Lévi-Straussas", ir iš to kyla pasaulio skirstytojų į dešinę ir kairę „užsispyręs nenoras suprasti" (*La bandiera strappata. I Totem infranti della politica dalla Resistenza a Tangentopoli e oltre*, Guanda, Parma, 1994, p. 87).

[16] Gauchet, *Storia di una dicotomia*, p. 84.

žodis, kurio nesigėdiju ištarti, jei tik jis nesuprantamas neigiamai, kaip radikalizmo priešingybė, o suprantamas teigiamai kaip ekstremizmo priešingybė[17], – niekada nelaikiau šių dviejų metodų nesuderinamais. Visada rūpinausi, kad jie papildytų vienas kitą. Analitikas visada privalo prisiminti, kad tikrovė turtingesnė už abstrakčias kategorijas, ir turi jas nuolat peržiūrėti, kad atsižvelgtų į naujus duomenis ar naujas senų duomenų interpretacijas; lygiai taip istorikas privalo suvokti, jog norėdamas suprasti, aprašyti ir sutvarkyti faktinę dokumentų atskleidžiamą tikrovę, jis negali apsieiti be abstrakčių sąvokų, kurias, supranta jis tai ar ne, gauna iš analitinių sprendinių aistruolių. Nežinau, kas gali geriau pademonstruoti šį abipusį bendradarbiavimą kaip neseniai vykę istorikų, filosofų ir politologų debatai, ar išsivadavimo karas Italijoje buvo pilietinis karas. Kol nebus nusakyti pagrindiniai pilietinio karo bruožai, kuriais jis skiriasi nuo tarptautinio karo, debatai atrodys bergždi ir bevaisiai[18]. Vienintelis būdas paneigti mano bandymą iš naujo apibrėžti diadą kairė–dešinė yra parodyti, kad ji

[17] A. Leone De Castris mano knygos recenzijoje (La sinistra secondo Bobbio. La sinistra secondo noi, in *Liberazione*, 1994 m. kovo 19–25 d.) būtent mano „nuosaikumą" laiko nesutarimo priežastimi: „Tačiau jis [Bobbio] primygtinai teigia, jog nuosaikume slypi išmintingos ir naudingos, tolygios pažangos idėjos".

[18] Žr. N. Bobbio, Guerra civile?, in *Teoria Politica*, VIII, 1992, 1–2, p. 297–307, straipsnis buvo parašytas atsakant į Claudio Pavone knygą *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza* (*Pilietinis karas. Istorinė esė apie Pasipriešinimo moralumą*), Bollati Boringhieri, Torino, 1991.

nepakankama ir pakeisti ją kita. Nežinau, kokiu kitu metodu, jei ne analitiniu, būtų galima pasiekti šį tikslą.

Kaip minėjau, antrajai kritikų grupei priklauso manantys, kad diada vis dar turi prasmę, tačiau jų neįtikina mano taikytas kriterijus skirčiai pagrįsti. Pirmiausia noriu pasakyti, jog lygybės siekis kaip kairiųjų sąjūdžių pamatas nėra mano asmeninė mintis. Šią idėją paėmiau kaip *communis opinio* išraišką ir išplėtojau dviejuose skyriuose bei išnašose.

Norėdamas parodyti, kad ji ne tik pagrįsta, bet ir išlieka keičiantis istorinėms aplinkybėms, kai, kintant vertinimams to, kas svarbu ir kas nesvarbu, kinta ir kriterijai, apibrėžiantys, kurie žmonės laikytini lygiais, o kurie – nelygiais, apsiribojau paprastu šios skirties paaiškinimu. Galėtume tarti, jog atmetantys mano kriterijų išsižada tradicijos nepateikdami jų pasirinkimą pateisinančių argumentų ar nepaneigdami savo priešininkų argumentų.

Kai kas būdingu kairės bruožu laiko prievartos vengimą[19], tačiau atsisakymas naudoti prievartą valdžiai įgyti ir ją įgyvendinti yra demokratinio metodo bruožas, kurio konstitutyvinės taisyklės numato įvairias

[19] G. Vattimo, Ermeneutica e democrazia, in *MicroMega*, 1994, 3, p. 48. Vattimo polemika nukreipta prieš fundamentalizmą, teisingiau, smurtą, suprantamą „kaip kategoriškas pamatinių dalykų primetimas, o šie, kaip gelminė metafizinė priežastis (ir filosofų Dievas), nepripažįsta tolesnio klausinėjimo, nutraukia pokalbį ir nutildo".

kolektyvinių sprendimų priėmimo procedūras per laisvus debatus, kai sprendimas priimamas arba susitarus, arba daugumos balsais. Tai patvirtina demokratinėje sistemoje egzistuojanti teisėta kairės ir dešinės vyriausybių kaita. Be to, jeigu kairę apibrėžiame kaip neprievartos šalininkę, tai dešinę turėtume apibrėžti kaip prievartos šalininkę, o tai pagal kitą didelę dichotomiją, kurią sieju su kairės–dešinės dichotomija, būdinga tik kraštutinei dešinei, bet ne dešinei apskritai. Manęs neįtikina ir kairės tapatinimas su jėga, siekiančia sukurti atvirą visuomenę kaip priešstatą uždaroms visuomenėms, kuriose nėra vietos kitokiems[20]. Atviros visuomenės irgi gyvena ir plėtojasi demokratinių santvarkų institucinėje sistemoje. Nereikia nė priminti, koks svarbus vieno garsiausių ir įtakingiausių demokratijos teoretikų Karlo Popperio veikalas apie „atvirą visuomenę". Kita vertus, dešinės vyriausybė, nors ir laikydamasi

[20] Turiu galvoje Jolandos Bufalini interviu su ispanų filosofu Fernando Savateru, išspausdintą *L'Unità* 1994 m. birželio 23 d. numeryje, p. 2. Žr. to paties autoriaus straipsnį „La libertà politica come valore universale", išspausdintą *MicroMega*, 1994, 3, p. 67–72, kuriame atmetama lygybė kaip žalojanti, bet pripažįstami „mechanizmai, skirti sušvelninti perteklių". Pamatine esamų politinių bendruomenių vertybe jis laiko laisvę, suprantamą kaip autonomija, tačiau greta *libertas a coactione* pateikia ir *libertas a miseria*. Kairę apibūdina kaip: a) didžiausio skaidrumo ir dalyvavimo reikalavimą; b) visuotinį politinį formalios materialios laisvės įtvirtinimą (materialią laisvę jis supranta kaip *libertas a miseria*). Jis atkreipia dėmesį į teiginį, kad „autentiškiausia grupė, kuriai mes priklausome, yra žmonija" (p. 71). Būtent priklausomybę žmonijai aš laikau lygybės idealo pagrindu.

demokratijos taisyklių, įgyvendina ar skatina ne tokią egalitarinę politiką, kaip pripažįsta Savateras, kalbėdamas apie naująjį Madrido merą iš Liaudies partijos, kuris, sužinojęs apie imigrantų grupę ištikusią nelaimę, taip pakomentavo: „Nereikėjo jiems čia važiuoti".

Taip pat noriu paminėti šiuolaikinį liberalizmo klasiką Isaiah'ą Berliną, priskiriantį kairei liberalizmą, priešišką perdėtai tradicija grindžiamo autoriteto valdžiai, kurią laiko pagrindiniu dešinės bruožu[21]. Tuo pat metu jis teigia, jog autoritarinis Sovietų Sąjungos režimas, uzurpavęs kairės vardą, pavertė kairės ir dešinės skirtį nebenaudinga. Pažymėsiu, jog tokio teiginio autoriui „kairė" turi teigiamą aksiologinę reikšmę, tačiau, kaip ir visi politinės kalbos, kuri nėra griežta kalba, žodžiai, ji gali turėti abi emocines reikšmes – teigiamą ir neigiamą – nelygu, kas juos taria ir kokiame kontekste. Tai paaiškina, kodėl Berlinas kairei priskiria liberalią doktriną, kurią vertina labiausiai ir kuriai performuluoti skyrė savo žymiausius ir pelnytai šlovinamus darbus. Iš tiesų liberalizmas, apie kurį jis kalba teigiamai vertindamas ir Roosevelto *Naująjį kursą*, ir Attlee'o leiboristus, yra socialinis liberalizmas, besiskiriantis nuo liberaliosioms partijoms būdingo klasikinio *laisser-faire*

[21] Kalbu apie Isaiah'o Berlino ir Steveno Lukeso dialogą *Tra filosofia e storia delle idee. La società pluralistica e i suoi nemici*, Ponte alle Grazie, Firenze, 1994, ypač jo skirsnį „La sinistra, oggi" (p. 88–96).

liberalizmo egalitariniu komponentu, dėl kurio jis be prieštaravimų priskiriamas kairės doktrinoms[22].

Pasak Vittorio Foa, seno gero draugo Vittorio, iš kurio visada turėjau ko pasimokyti, pamatinis kairės bruožas yra ne liberalizmas, o laisvė kaip pamatinė vertybė, laisvė, o ne lygybė. Pokalbyje su sūnum Renzo, neseniai išleistame „Donzelli" ir pavadintame *Del disordine e della liberta* (*Apie netvarką ir laisvę*), prisimindamas savo patirtį antifašistiniame kare, jis teigia, kad „laisvė tapo stipriausiu šio amžiaus kairės įkvėpimo šaltiniu", tačiau tuo pat metu vadina „nekilniu" mano teiginį, jog „dešinė reprezentuoja nelygybę"[23]. Nežaiskime su žodžiais, ypač su tokiais slidžiais kaip „laisvė" ir „lygybė". Manau galįs pasakyti, jog išsilaisvinimo sąjūdis tampa kairiuoju sąjūdžiu dėl siekiamo tikslo ar rezultato: nuversti despotišką santvarką, kuri pagrįsta nelygybe tarp stovinčių

[22] Į šią grupę reikėtų įtraukti ir D. Cofrancesco, kuris, recenzuodamas mano knygą, grįžo prie naujai pasiūlytos skirties, kurią apibūdinau dar pirmajame leidime (V skyrius, 1 pastraipa). Jis kartoja, kad geriausias kriterijus atskirti dešinę ir kairę yra požiūris į valdžią: dešinė pabrėžia, kad ji neišvengiama, kairė smerkia joje glūdintį priespaudos ir nužmoginimo potencialą. Nesutinku su naujuoju Cofrancesco kriterijumi, nes taip suprantama kairė tarsi sutapatinama su anarchija, kuri tradiciškai priskiriama kairės sąjūdžiams. Žodžiai turi savo istorinę prasmę, kurios iš naujo juos apibrėžiant negalima visiškai nepaisyti.

[23] Sūnus Renzo, priešingai, kalbėdamas su tėvu šia tema, kaskart tarsi grįžta prie tradicinių kairės vertybių. Prieštaraudamas tėvo teorijai, jis kalba apie „teisingumą ir solidarumą" ir įrodinėja, kad kairė jau atliko savo funkciją, nes kai kurios jos pamatinės idėjos įgyvendintos: socialinė lygybė ir asmeninių teisių derinys su visuomeninėmis teisėmis, kitaip tariant, atlikta jos egalitarinė funkcija.

ant aukščiausio ir žemiausio visuomenės laiptelių ir suprantama kaip neteisinga santvarka, o neteisinga todėl, kad yra neegalitarinė ir hierarchinė; kovoti su visuomene, kurioje yra privilegijuotų klasių, ir todėl kurti ir ginti visuomenę, kurioje visi būtų lygūs teisiškai, politiškai ir socialiai, kovoti su labiausiai diskriminuojančiomis formomis, kurios išvardytos trečiajame mūsų Konstitucijos straipsnyje ir kurios teisėtai laikomos didžiausiu kairiųjų partijų indėliu į šį konstitucinį dokumentą. Ne visas išsilaisvinimo kovas savaime kovoja kairieji ar vien tik kairieji. Tai pasakytina ir apie Pasipriešinimą, kuriame dalyvavo ir kairei nepriklausę asmenys bei sąjūdžiai (tereikia prisiminti De Gaulle'į Prancūzijoje). Kita vertus, pats Foa nejučia – tai jam atrodo taip natūralu – interpretuoja Pasipriešinimą kairės požiūriu rašydamas: „mums, jauniesiems antifašistams, atrodė akivaizdu, kad galime būti laisvi tik pašalinę pamatinius socialinius, kultūrinius ir moralinius nelygybės faktorius". Pasak šios interpretacijos, Pasipriešinimas buvo kova ne tik dėl laisvės, bet ir dėl lygybės. Ar nemanote, kad tokią interpretaciją derėtų priskirti prie kairiųjų interpretacijų arba būdingų komunistams ir iš dalies Veikimo partijai (*Partito d'Azione*) būtent todėl, kad čia šis liaudies sąjūdis suvokiamas ne vien kaip išsivaduojamasis, bet ir kaip egalitarinis? Kai dėl santykio tarp dešinės ir nelygybės, sakiau ir ne kartą kartojau, kad dešinė yra neegalitarinė

ne iš piktos valios, ir todėl neskelbiu moralinio nuosprendžio teigdamas, jog dešinės sąjūdžių bruožas yra neegalitarizmas. Kadangi dešinieji tiki, kad nelygybės tarp žmonių negalima pašalinti, o jeigu galima, tai tik apribojus laisvę, be to, ji laikoma naudinga ir skatinančia nuolatos kovoti už tobulesnę visuomenę, tai kuo toks vertinimas „nekilnus“?

Norėčiau sugrįžti prie žodžio aprašomosios ir emocinės reikšmės skirtumo, kuriuo rėmiausi savo svarstymuose. Grįžtu prie jo todėl, kad tai pamatinis skirtumas, ties kuriuo nė vienas iš kritikų, atrodo, nesustojo. Kiekvienas save priskiriantis kairei arba dešinei mano, kad šiedu žodžiai susiję su teigiamomis vertybėmis. Dėl tos priežasties ir viena, ir kita stovykla nedvejodama prie šių vertybių priskiria ir laisvę. Kaip bandžiau paaiškinti geriau išplėtodamas argumentaciją naujajame savo knygos leidime, liberalų idėjų ir autoritarų idėjų priešingybė atitinka kitą skirtį, kuri ne sutampa su kairės ir dešinės skirtimi, o su ja susikryžiuoja. Remdamasis pasirinktu analitiniu požiūriu, kėliau sau tikslą iš įprastos politinės praktikos ir populiarių mokslinių ir liaudies nuomonių išlukštenti aprašomąją terminų reikšmę, atsietą nuo emocinės jų reikšmės. Nors emociniu požiūriu save priskiriu kairei, ir tai patvirtinau paskutiniajame skyriuje, kuris, priešingai mano ketinimams, pavertė knygelę rinkiminiu manifestu, mano analizė visiškai nevertinamoji.

Pristatant knygą, rašyta, kad „Bobbio jau seniai siekia grąžinti terminams „kairė“ ir ypač „dešinė“ visateisę politinę ir moralinę pilietybę“[24]. Šia prasme kritikų dažniausiai naudojamas argumentas, kad sovietinė sistema diskvalifikavo kairę ir taip parodė, jog skirtis nereikalinga, analitiniu požiūriu yra visai nesvarbus. Lygybės idealą galima praktiškai įgyvendinti kuo įvairiausiai. Tai, kad vienais atvejais jis buvo įgyvendintas sėkmingai, kitais – ne, arba, kad vieniems jo įgyvendinimas patinka, o kitiems – ne, yra klausimas, kurio praktine svarba neabejoju, bet tai visiškai kitas klausimas[25].

Be tų, kurie kritikuoja skirtį, ir tų, kurie nepripažįsta kriterijaus, yra ir dvejojančių, kurie pripažįsta skirtį,

[24] Rosati, *Sei di destra o di sinistra?*, p. 24. Pirmajame interviu, kurį pasirodžius knygai daviau Nello Ajello, kalbėdamas apie emocinę prasmę, kintančią priklausomai nuo laiko ir šiuos žodžius vartojančių asmenų, pasakiau: „Dešinei nebėra ko gėdytis. Po Išlaisvinimo prisipažinti dešiniuoju buvo drąsus ar net įžūlus poelgis. Šiandien drąsiu galėtume vadinti prisipažinimą, kad priklausai kairei. Kairė smerkiama ir smerkia pati save. Kairės bangą pakeitė dešinės banga. Dar prieš dešimtį metų kairė laikyta teigiama, o dešinė – neigiama; šiandien viskas apsivertė. Terminų vertinamoji prasmė pasikeitė, tačiau jie ir toliau apibrėžia dvi sąlygiškai stabilias realijas“ (Gli estremi nemici, in *La Repubblica*, 1994 m. kovo 6 d.).

[25] Kaip ir konstatavimas, kad šiandien kairė siekia lygybės idealo žodžiais, o ne darbais, nėra argumentas prieš kairės sutapatinimą su šiuo siekiu. Taip teigia A. Jacono straipsnyje „Eguaglianza e differenza, il problema è qui“, in *Il Manifesto*, 1994 m. gegužės 22 d., ypač leisdamas suprasti, kad taip darydama kairė nevykdo savo užduoties. Ar reikia dar kartą pabrėžti, kad tarp lygybės idealo ir skirtingumo pripažinimo nėra jokio prieštaravimo? Skirtumą tarp kairės ir dešinės lemia tai, kad taikomi skirtingi kriterijai sprendžiant, kas yra lygūs ir kas yra skirtingi.

neatmeta mano pasirinkto ir aprašyto kriterijaus, tačiau mano, kad šiandien jo nebepakanka. Kalbu apie tuos, kurie, nors ir pripažįsta, kad „ideologijų krizė, moralinio vertinimo kriterijų įvairovė, techninis ir vis sudėtingesnis politinių problemų pobūdis, pliuralizmas ir visuomenės susiskaldymas kiekvieną pilietį paverčia „skersiniu" politiniu subjektu ašies kairė–dešinė atžvilgiu, vis dėlto mano, jog iš naujo apibrėžiant diadą, reikėtų atsižvelgti ne tik į tradicinį lygybės klausimą, bet ir į kitus kriterijus, tokius kaip „asmenų autonomija ir tapatybė, kultūrinis pliuralizmas ir ištakų įvairovė, radikalus moralinių vertybių kontekstualizavimas, „viešosios srities" išsisklaidymas visuomenėse, kuriose informacinės technologijos padarė įtaką komunikacijos priemonėms"[26]. Negalima

[26] D. Zolo, La sinistra di Bobbio, in *L'Unità*, 1994 m. kovo 19 d. Plačiau prie šios temos Zolo grįžo Florencijoje, pristatant šios knygos pirmąjį leidimą. Šį pristatymą surengė F. Focardi, „Circolo In-Formazione" prezidentas. Jo kalba bus išspausdinta žurnale *Eidos*. Atskleidęs knygos teigiamybes ir trūkumus, jis pabrėžia, kad šiuolaikinėje visuomenėje vis sunkiau atskirti kairę nuo dešinės, ir daro išvadą, jog kairė turėtų vis labiau tapatintis su piliečio teisių gynimu, ypač neįgyjamų teisių ir autonomijos teisių gynimu. Kai dėl socialinių teisių, dėl kurių istoriškai kovojo kairė, jo nuomone, savo vardo vertos kairės pareiga šiandien yra atsispirti liberaliai pagundai sugriauti gerovės valstybę. Žr. taip pat A. Bolaffi, L'uguaglianza ci divide (Lygybė mus skiria), paantraštė: Verità scomode e qualche dubbio (Nepatogios tiesos ir keletas abejonių), in *Il Messaggero*, 1994 m. kovo 1 d. Pristatęs mano ką tik išleistą knygą kaip rinkimų kampanijos pradžią ir pateikęs Forattini nuomonę, pasak kurios, „kairė ir dešinė yra patogios kategorijos, bet nenaudingi ideologiniai įrankiai", jis po to sakosi neįtikintas mano teorijos ir apgailestauja, kad mano svarstymai „baigiasi ten, kur derėtų pradėti". Gerai, tačiau kur reikėtų pradėti? Atrodytų, nuo skirtingumo pripažinimo, kurį Bolaffi laiko nesuderinamu su teise į lygybę. Aukščiausias teisingumo principas

paneigti, kad šiandien viena iš kairės sutrikimo priežasčių tai, jog šiuolaikiniame pasaulyje iškilo tradicinių kairiųjų sąjūdžių niekada nekeltos problemos ir išnyko kai kurios prielaidos, kuriomis jie ne tik grindė savo visuomenės pakeitimo projektą, bet ir savo jėgą. Aš pats ne kartą apie tai kalbėjau[27]. Nė vienas kairės šalininkas negali neigti, kad šiandien kairė jau ne tokia, kokia buvo vakar, tačiau kol bus žmonių, kurių politinės veiklos varomoji jėga yra gilus nepasitenkinimo ir kančios jausmas matant gal ne tokią skaudžią, bet akivaizdesnę neteisybę šiuolaikinėse visuomenėse, tol jie palaikys idealus, ilgiau nei šimtmetį puoselėtus visų kairiųjų sąjūdžių.

Baigdamas nedrįsčiau sakyti, kad pasirodžius mano knygai kilusi diskusija dėl karštai ginčijamos skirties pasistūmėjo į priekį. Neneigiu savo atsakomybės, kad nesugebėjau po savo pirmtakų analizės ir alternatyvių teorijų komentaro pateikti pakankamai dokumentuotos ir pagrįstos *pars construens*[28]. Rimtai atsižvelgęs į komentavusiųjų kritiką ir skaitytojų dvejones, naujajame knygos leidime praplėčiau skyrių, kuriame iškeliu pagrindinį

Suum cuique tribuere pagrįstas būtent būtinybe pripažinti skirtingumą. Auksinė teisingumo taisyklė, pasak kurios, lygūs turi būti traktuojami lygiai, implikuoja, kad nelygūs turi būti traktuojami nelygiai. Kairę ir dešinę skiriantis kriterijus remiasi tuo, kaip atskirti lygius nuo nelygių.

[27] Paskutinį kartą knygoje *Sinistra punto zero* (plg. pastabą nr. 2 šioje knygoje, p. 50).

[28] Kaip pažymi G. Pasquino mano knygos recenzijoje, išspausdintoje *Reset*, 1994 m. balandis, 5, p. 76–77.

teiginį. Papildžiau jį nuorodomis į knygas, kurių nežinojau arba kurios pasirodė vėliau, ir padalijau jį pusiau, kad turėčiau galimybę geriau išaiškinti ir kartu pateisinti tą svarbą, kurią, interpretuodamas „didįjį pasidalijimą", suteikiau dviem aukščiausioms vertybėms – lygybei ir laisvei: šis pasidalijimas suvaidino milžinišką vaidmenį šio amžiaus Europos politinės kovos istorijoje ir, mano tvirtu nepalaužiamu įsitikinimu, yra gyvesnis, negu buvo kada nors anksčiau. Nežinau, ar man pavyko. Tačiau negalėjau neatsakyti savo kritikams. Vienintelis būdas rimtai jų paisyti buvo ištaisyti dalykines klaidas, praskaidrinti miglotus ar dviprasmius sakinius, plėsti išnašų sąrašą neatsisakant pagrindinių teiginių, gal tik bandyti juos paversti jei ne mažiau diskutuotinais, tai bent vertais tolesnių diskusijų[29].

Kai rašiau šiuos puslapius, siautė jau prieš keletą mėnesių prasidėję debatai dėl intelektualų, ypač sustiprėję

[29] Kitos man žinomos recenzijos: A. Massarenti, Bobbio e lo spazio della sinistra (Bobbio ir kairės erdvė), in *Il Sole-24 ore*, 1994 m. kovo 6 d.; G. Paolini, Insieme a Norberto Bobbio a destra e a sinistra (Kartu su Norberto Bobbio į kairę ir į dešinę), in *Il Gazzettino*, 1994 m. kovo 21 d.; R. Virgilio, Quale eguaglianza? (Kokia lygybė?), in *Anemos*, III, 1994 kovas–balandis, p. 3; M. Ostinelli, Eguaglianza, destra e sinistra (Lygybė, kairė ir dešinė), in *Corriere del Ticino*, 1994 m. balandžio 23 d.; B. Vasari, Ciò che ci distingue. Destra e sinistra: una contrapposizione che conserva intatta la sua validità (Tai, kas mus skiria. Dešinė ir kairė: tebegaliojanti priešprieša), in *Lettera ai compagni*, Rivista della FIAP, 1994 m. balandis; G. Borelli, Bobbio tra destra e sinistra (Bobbio tarp kairės ir dešinės), in *L'Arena*, 1994 birželio 13 d.; B. Lai, Destra e sinistra, in *L'Unione Sarda*, 1994 m. gegužės 18 d.

pastarosiomis dienomis. Jie pakriki ir nepagarbūs kaip visada, kai ginčijasi intelektualai. Ginčijamasi, ar buvo ir kodėl buvo kairiųjų intelektualų hegemonija (aišku, iškrypėliška) ir ar marginalizuota dešinės kultūra vėl taps galinga ir kokia bus toji jos galia. Dar niekada taip, kaip šiuo pereinamuoju laikotarpiu, dešinės kultūra nekėlė tokio nepriklausančiųjų dešinei smalsumo ir susidomėjimo. Šių debatų dalyviai, o jų daug, atrodo, nė kiek neabejoja, kad „kairė" ir „dešinė" nėra vien „tuščios dėžės". Kaip tai paaiškinti? Gal visos šios kalbos beprasmės? Šį naują kvietimą diskutuoti norėčiau baigti tikrai nebeprasmiais žodžiais to, kuris, skatinamas pesimistinio švietėjiškumo (prieš daugelį metų ir aš vartojau tokius žodžius)[30], geba sugaudyti pesimistinės literatūros balsus, tačiau nesileidžia jų apkurtinamas. „Gal yra demokratinė kairė, galinti ir privalanti klausytis balsų, skelbiančių, kad žmogus yra piktas ir klastingas, tačiau jam reikia padėti visais, net proziškiausiais būdais – tokiais kaip sveikatos apsauga ir pensijos."[31]

N. B.

Turinas, 1995 m. sausis

[30] N. Bobbio, *Politica e cultura*, Einaudi, Torino, 1955, p. 202.

[31] C. Magris, Cultura: la destra e la sinistra. Il pessimismo contro l'illuminismo, in *Corriere della Sera*, 1994 m. birželio 26 d.

pratarmė pirmajam 1994 metų leidimui

Dar niekada tiek nerašyta prieš tradicinę kairės ir dešinės skirtį, laikomą jau atgyvenusia ir nebeturinčia jokios prasmės – jei kadaise ją ir turėjo[1]. Dar niekada kaip šiandien, kai rašau šias eilutes, artėjančių Italijos parlamento rinkimų išvakarėse, politinė scena nebuvo taip poliarizuota tarp dviejų sąjungų, besivadinančių kaire ir dešine ir pasirengusių įnirtingai kovoti su šiom dviem vėliavom dėl šalies valdymo.

[1] Geriausią man žinomą studiją šia tema 1990 metais parašė Marco Revelli – *Destra e sinistra. L'identità introvabile* (*Kairė ir dešinė. Prapuolusi tapatybė*), – tačiau ji nebuvo išleista. Marco Revelli ją pradeda žodžiais: „Išties keistas likimas paskutiniąją šio amžiaus atkarpą ištiko antitetines ir viena kitą papildančias sąvokas „kairė" ir „dešinė". Greičiau nei per dešimtmetį šios dvi sąvokos, buvusios pamatiniu kriterijumi, konstituojančiu politinę kalbą, o ne vien jos sąlygotą neišvengiamą, ne vien *aprašantį*, bet ir *nulemiantį* antagonizmą, virto ideologiniu laužu, tinkamu eksponuoti vaškinių figūrų muziejuje kartu su senosiomis iliuzijomis apie žemišką rojų, ateisiantį po krizinio laikotarpio, ir kitais nudėvėtais politinių aktyvistų drabužiais" (p. 1). Šis *aprašymas* nebuvo realybės aprašymas. Ir visai neseniai kai kurie net pradėjo svarstyti, ar mes nejudame prie dviejų dešinių visuomenės, „visuomenės, kurioje, pašalinus iš politikos kairę ir dešinę, neliktų vietos ir šventybei bei pasaulietiškumui, didumui ir menkumui bei visiems kitiems įprastiems palydovams". (M. Bettini, Le anime perse vanno a sinistra, in *La Repubblica*, 1993 m. liepos 31 d.)

Tad kairė ir dešinė tebeegzistuoja? O jei vis dar egzistuoja ir išlieka, ar galima teigti, kad yra praradusios savo prasmę? Jei jos tebėra prasmingos, tai kokia toji prasmė?[2]

Daugelį metų rinkau medžiagą šia tema, sukėlusia karščiausius debatus ir paskatinusia rastis įvairiausias ir prieštaringiausias tezes. Turiu pripažinti, kad mano sukaupti duomenys yra tik menkas lašas beribiame vandenyne. Daugelis šios knygos puslapių, kurie šiandien

[2] Nuo 1981 metų spalį Romoje įvykusios konferencijos kairieji pradėjo suprasti, kad būtina pradėti diskutuoti apie kairumo tikslą ir prasmę. Pagrindiniai jos pranešimai buvo paskelbti knygoje *Il concetto di sinistra* (*Kairės idėja*), Bompiani, Milano, 1982. Pirmojoje esė *Sinisteritas* Massimo Cacciari aptaria ne tik naują kairės apibrėžimą, bet ir tai, „ar jis dar turi prasmę". Ją komentuoja Elvio Fachinelli, Federico Stame, Paolo Flores d'Arcais, Gianni Vattimo, Fernando Vianello, Giulio Giorello ir Marco Mondadori, Michele Salvati, Salvatore Veca, Giacomo Marramao. Visa knyga persmelkta kritiško požiūrio į kairę, kad ši susitapatino su marksizmu. Šią kritiką atsveria poreikis suformuluoti pagrįstas priežastis, kodėl kairė turi gyvuoti ir po marksizmo krizės. Flores d'Arcais, kuris neatsitiktinai yra vienas iš žurnalo *MicroMega* – jo paantraštė „Kairės pagrindas" – steigėjų, esė rašoma, kad kairės idėja istoriškai siejama ne tik su „emocijų", bet ir su „vertybių rinkiniu", o šių vertybių sąrašas paprastas: „Laisvė, lygybė, brolybė". Išvada: „Nėra savivalė interpretuoti kairės idėją kaip laisvės, lygybės, brolybės stenogramą", in *Servitù ideologiche o liberi valori* (*Ideologinė vergovė ar laisvos vertybės*), p. 45–75. Cituota ištrauka yra p. 59. Nuo tada nesiliovė debatai apie kairę ir jos ateitį. Paminėsiu tik G. Bosetti sudarytą tomelį *Sinistra punto zero*, Donzelli, Roma, 1993, kuriame yra ir mano straipsnis „La sinistra e i suoi dubbi", p. 83–97, bei 1992 metų gruodžio 3–4 dienomis Turine įvykusį tarptautinį Carlo Roselli fondo organizuotą kongresą „What is left?" Jame perskaičiau pranešimą, kurį gruodžio 3 dienos *La Stampa* numeryje išspausdinau kaip straipsnį, pavadintą „Sinistra e destra" („Kairė ir dešinė"), paantrašte „Una distinzione che non è finita" („Skirtis, kuri dar nebaigta"). Jam oponavo Geno Pampaloni, Destra e sinistra, storico pasticcio (Kairė ir dešinė, istorinis jovalas), in *La Nazione*, 1992 m. gruodžio 13 d.

išleidžiami, buvo parašyti kur kas anksčiau ir niekad nebuvo publikuoti, nors juose suformuluoti teiginiai buvo skelbti seminaruose ir viešuose debatuose[3]. Politinės kalbos painiavą dar labiau skatina tai, kad be dviejų raktinių žodžių – „kairė" ir „dešinė" – toje kalboje, atrodo, jau nebegalima apsieiti, nors ir įvairiai argumentuojant. Netgi šiandien šiedu žodžiai vis dar turi didelį emocinį krūvį, kad uždega širdis ir kiekviena iš stovyklų vartoja juos siekdama iškelti save arba įžeisti kitą. Todėl pamaniau, kad atėjo laikas peržiūrėti senuosius užrašus, juos sutvarkyti, papildyti išvadomis, keletu pastabų ir paskelbti viešai.

Stengiausi nepasiduoti įtakai permainingų nuomonių, dėstomų laikraščių ar žurnalų straipsniuose. Jų klausantis, kyla pavojus nebesuprasti, kodėl kairės–dešinės skirtis išliko, nors ne kartą buvo paneigta, – ar kokia neapykanta, o gal meilė palaiko jos gyvastį[4].

[3] Čia pirmiausia turiu galvoje seminarą „Etika ir politika", nuo 1979 metų vykstantį Turino Piero Gobetti studijų centre. Jį organizuoja Pietro Polito ir Marco Revelli, padedami grupės jaunų žmonių ir moksleivinių. Kai kurie seminaro ciklai buvo skirti kairei: „Kairės tapatybė", 1983; „Kairė ir konservatyvioji mintis" (1985–1987); „Kairė ties 2000-ųjų slenksčiu" (1993–1994). Šiemet prasidėjusiame cikle buvo pateikti M. Revelli „Kairė–kairės", F. Martini „Kairė ir rinka", M. Bovero „Kairė ir vertybės" pranešimai bei mano pranešimas „Kairė ir jos abejonės" (dabar paskelbti leidinyje *Sinistra punto zero*).

[4] Geras nuomonių, o gal net mąstymo nuostatų, atsiskleidžiančių tiesiogiai, beveik žaismingai paklausus apie šią visur esančią ir varžančią skirtį, kurios kai kurie nori atsikratyti, įvairovės pavyzdys yra *Asterischi Laterza* puslapis (1993 spalis–gruodis). Jame pateikti dvylikos žymių intelektualų atsakymai į klausimą:

Analizavau priešininkų pateiktus argumentus (dabar paplitusiu žodžiu tariant, „retorikas“) už ir prieš, įrodymus, kad skirtis išnyks ar išliks, jos gynėjų kriterijus, ypač daug dėmesio skirdamas tiems autoriams, kurie, formuluodami savo pasirinktus kriterijus, analizavo juos per asmeninę prizmę ir remdamiesi dokumentais.

Užbaigdamas dviejuose paskutiniuose skyriuose pamažu plėtotus aiškinimus ir pastabas, kaip išvadą pateikiau tai, kas, mano galva, yra nesunaikinamas, nesumenkinamas, nuolat iškylantis, idealus, istorinis ir egzistencinis dichotomijos branduolys. Žvelgiau į dalykus tam tikru atstumu ir niekada nesistengiau jų kaip nors vertinti. Nesvarstau, kas teisus, o kas klysta, nes nematau reikalo painioti istorinį vertinimą ir savo asmeninę nuomonę, nors neslepiu, kuri stovykla man artimesnė.

N. B.

Turinas, 1994 m. vasaris

„Ar dar egzistuoja kairė ir dešinė? Ar dar yra ideologijų ir politikų, kurios skirtų šiuos du polius Vakaruose, taigi ir čia, pas mus Italijoje?“ Dauguma manė, kad skirtis tebėra reikšminga, tačiau tokią nuomonę pateisinantys kriterijai buvo labai įvairūs.

kairė ir dešinė

I. ginčijama skirtis

1. Kairė ir dešinė – du antitetiniai terminai, jau daugiau nei du šimtmečius paprastai vartojami ideologijų ir sąjūdžių, dalijančių politinės minties ir veiksmų pasaulį, priešybei apibrėžti. Kadangi šie terminai antitetiniai, jie vienas kitą neigia, o kartu aprėpia tą itin konfliktinį pasaulį. Jie vienas kitą neigia ta prasme, kad jokia doktrina ar sąjūdis negali vienu metu būti kairieji ir dešinieji; ir vienas kitą papildo ta prasme, kad, kaip įsitikinsime vėliau, kokia nors doktrina ar sąjūdis gali būti tik kairiųjų arba tik dešiniųjų.

Tai, ką dažnai kartodavau kalbėdamas apie, kaip jas pavadinau, „didžiąsias dichotomijas", į kurias padalyta kiekviena žinijos sritis, pasakytina ir apie antitetinių terminų – kairė ir dešinė – porą: ją galima taikyti aprašomuoju, aksiologiniu ir istoriniu požiūriais. Aprašomuoju, nes pateikiamas visuminis abiejų konfliktuojančių dalių vaizdas; vertinamuoju, nes išreiškiamas teigiamas arba neigiamas vienos ar kitos dalies vertinimas; istoriniu, nes galima nurodyti, kaip tauta pereina iš vieno savo politinio gyvenimo tarpsnio į kitą; savo

ruožtu istorinis taikymas gali būti aprašomasis arba vertinamasis.

Kairės ir dešinės supriešinimas rodo tipišką mąstymą poromis, kuris buvo aiškintas įvairiausiais aspektais: psichologiniu, sociologiniu, istoriniu, net biologiniu. Jo pavyzdžių rasime visose žinijos srityse. Nėra disciplinos, kurioje nedominuotų kokia nors viską aprėpianti pora: sociologijoje – visuomenė–bendruomenė; ekonomikoje – rinka–planas; teisėje – privatus–viešas; estetikoje – klasikinis–romantinis; filosofijoje – transcendencija–imanencija. Politikos srityje kairė–dešinė nėra vienintelė, tačiau dažniausiai sutinkama pora.

Yra porų, kurių du nariai yra antitetiniai, ir tokių, kurių nariai vienas kitą papildo. Pirmosios atsiranda interpretuojant pasaulį kaip diverguojančių esinių, kurie priešingi vieni kitiems, visumą, antrosios – interpretuojant pasaulį kaip harmoningą, sudarytą iš konverguojančių esinių, siekiančių susilieti į aukštesnę visumą. Pora „kairė–dešinė" priklauso pirmajam tipui. Kadangi mąstymas triadomis dažnai išsirutulioja iš mąstymo diadomis ir jį galėtume laikyti tarsi pastarojo išplėtojimu, perėjimas nuo vieno prie kito gali būti skirtingas, nelygu, ar einama nuo diados su antitetiniais, ar nuo diados su vienas kitą papildančiais terminais. Pirmuoju atveju einama per dialektinę sintezę, arba neigimo neigimą; antruoju – per jungimą ir derinimą.

Tolesni apmąstymai kilo iš pastaraisiais metais nuolat kartojamo ir jau tapusio banalybe teiginio, kad nebėra jokios priežasties toliau skirti kairę ir dešinę, nors tokia skirtimi bent jau du šimtmečius, nuo Prancūzijos revoliucijos laikų buvo grindžiamas politinio pasaulio padalijimas į dvi priešingas stovyklas. Įprasta cituoti Sartre'ą, kuris vienas pirmųjų pasakė, jog kairė ir dešinė yra dvi tuščios dėžės. Jos nebeturi nei euristinės, nei klasifikacinės, juo labiau vertinamosios reikšmės. Apie jas dažnai kalbama su tam tikru pasidygėjimu kaip apie vieną iš daugelio kalbinių žabangų, į kurias įkliūva politiniai ginčai.

2. Šitokią vis labiau įsigalinčią nuomonę, kurios pavyzdžių būtų galima pateikti daug ir įvairių, lėmė įvairios priežastys. Peržiūrėkime kai kurias iš jų.

Pirmąsias abejones dėl skirties išnykimo ar bent jos silpnėjimo sukėlė vadinamoji ideologijų krizė. Galima ramiai paprieštarauti, ir tai buvo padaryta, sakant, kad iš tiesų ideologijos neišnyko, priešingai, jos klesti labiau negu kada nors anksčiau. Senąsias ideologijas pakeitė kitos, kurios yra naujos ar pretenduoja tokios būti. Ideologijų medis nesiliauja žaliavęs. Juolab, ir tuo ne kartą teko įsitikinti, kad nėra nieko ideologiškesnio kaip skelbti ideologijų krizę. Be to, terminai „kairė" ir „dešinė" – ne vien nuoroda į ideologijas. Juos sumenkinti iki grynai ideologinės minties išraiškų būtų neleistinas

suprastinimas: šie terminai nurodo priešingas programas, kaip įveikti daugelį kasdienėje politinėje veikloje sprendžiamų problemų. Kiekvienoje visuomenėje ryškūs ne tik idėjų, bet ir interesų bei nuomonių kontrastai, kuria linkme turi plėtotis visuomenė, ir nežinia, kaip jie galėtų išnykti. Be abejo, galima atsakyti, kad kontrastai egzistuoja, tačiau jau ne tokie kaip anuomet, kai atsirado skirtis, o nuo to laiko jie tiek pasikeitė, kad ir senieji vardai tapo nebevartotinomis atgyvenomis. Bet apie tai vėliau.

Neseniai buvo pripažinta, jog drastiškai nusilpus aiškinamajai kairės sąvokos galiai, savęs priskyrimas kairei šiandien yra vienas sunkiausiai patikrinamų politinio žodyno teiginių, todėl senąją terminų porą sėkmingai galėtų pakeisti kita: pažangieji–konservatyvieji[1]. Tačiau yra

[1] Žr. F. Adornato, Si fa presto a dire sinistra (Nesunku pasakyti kairė), in *La Repubblica,* 1993 m. liepos 7 d.; to paties autoriaus La rivoluzione italiana (Itališkoji revoliucija), ten pat, 1993 m. balandžio 21 d.; La nuova rivoluzione italiana sta già riscrivendo la categoria destra–sinistra (Itališkoji revoliucija jau perrašo kairės–dešinės apibrėžimus). Taip pat žr. to paties autoriaus *Oltre la sinistra* (*Kitapus kairės*), Rizzoli, Milano, 1991. Neseniai kitokį diados kairė-dešinė apibrėžimą pateikė Sergio Benvenuto, in *Studi critici* (*Kritinės studijos*), II, 1992 spalis, 1–2, p. 111–125. Jis siūlo diadą kairė–dešinė, praradusią vertę po komunizmo krizės, be to, sukėlusią ir socialdemokratijos krizę, pakeisti Hermio, prekybos dievo, ir Hestijos, namų židinio deivės, skirtimi. Manau, už šių mitologinių figūrų slepiasi sociologams gerai žinoma visuomenės ir bendruomenės skirtis. Esė labai puikiai parašyta ir argumentuota, tačiau senoji ir naujoji diados viena kitos nepašalina. Tereikia prisiminti, kad yra ne viena kairė ir ne viena dešinė, ir negalima atmesti, jog yra tiek visuomeniškumu, tiek bendruomeniškumu grindžiamas kairumas ir dešinumas. Plg.: S. Benvenuto, Hestia-Hermes:

ir tokių, kurie radikaliai atmeta bet kokią nekintamą dichotominę viziją, teigdami, kad ir pastaroji dichotomija yra viena iš daugelio politinio žargono „nesąmonių", kurių reikėtų atsikratyti ir nuo šiol kurti naujus, ne požiūriais, o problemomis grindžiamus skirstymus[2].

3. Kartu teigiama, kad vis sudėtingesniame didelių visuomenių politiniame pasaulyje, o ypač didelėse demokratinėse visuomenėse vis mažiau priimtina griežtai skirti dvi priešingas politines stovyklas ir nebepakanka politikos dichotominės vizijos. Demokratinės visuomenės yra tos, kurios toleruoja ar, dar geriau, numato daugelio tarpusavyje konkuruojančių nuomonių bei interesų grupių egzistavimą. Šios grupės kartais susipriešina, kartais

la filosofia tra Focolare e Angelo (Hestija–Hermis; filosofija tarp šeimos židinio ir angelo), in *Aut-aut*, 258, 1993 m. lapkritis–gruodis, p. 29–49.

[2] Plg. A. Panebianco, La disfida dei due poli. Destra e sinistra, vecchie etichette (Dviejų polių iššūkis. Dešinė ir kairė, senos etiketės), in *Corriere della Sera*, 1993 m. sausio 20 d. Tiesiogiai polemizuodamas su Demokratine sąjunga (*Alleanza democratica*), autorius parodo savo nepakantumą „toms politiniame žargone atsiradusioms kvailystėms, ką galima laikyti daugiau ar mažiau pažangiu arba daugiau ar mažiau nuosaikiu", skundžiasi „grynai ideologinėmis" kalbomis apie „kaires, kurias vieni vadina reformistinėmis, kiti – ne", apie „dešines, kurių ir su žiburiu nerasi" ir t. t. Tokių sterilių ideologinių diskusijų alternatyva, autoriaus nuomone, būtų debatai apie problemas. „Gal (nors nebūtinai) šios nuvalkiotos etiketės dar bus prasmingos ateityje, tačiau kiekvienu atveju naujos politinės sistemos negalima sukurti ką nors priskiriant arba prisiskiriant kairei ar dešinei ir t. t." Pasirenkant diskutuotinas problemas bei jų sprendimo būdus, nuomonių priešingybės neišvengiamos, kaip neišvengiamas ir įvairių nuomonių išskyrimas pagal vertybinius kriterijus, nulemiančius esmines priešingybes. Tikėjimas, kad diskutuojant dėl konkrečių problemų, galima sutarti dėl vieno galimo sprendimo, yra įprastinės technokratinės iliuzijos vaisius.

persidengia, retkarčiais susipina, kad paskui atsiskirtų, tai suartėja, tai pasisuka nugaromis tarsi šokdamos. Žodžiu, teigiama, kad didžiosiose pliuralistinėse demokratinėse visuomenėse, kuriose veikia daug jėgų, sutariančių vienais klausimais ir nesutariančių kitais, kuriose galima sudaryti įvairiausias sąjungas, nebegalima kelti problemų antitetiškai, arba–arba: arba kairė, arba dešinė, jei nesi kairysis, tai esi dešinysis, ir atvirkščiai.

Šis įspėjimas taiklus, tačiau ne lemiamas. Net bendrinėje kalboje skirtis tarp kairės ir dešinės nereiškia, kad negali rastis nepertraukiama linija, išilgai kurios tarp kairės pradžioje ir dešinės pabaigoje, arba, o tai yra tas pat, tarp dešinės pradžioje ir kairės pabaigoje nebūtų tarpinių padėčių tarp dviejų kraštinių taškų, o jos, kaip žinoma, vadinamos „centru“. Koketuodami su logikos kalba, galėtume tarti, kad diadinę politikos sampratą, pasak kurios politinę erdvę, suvokiamą kaip padalytą tik į dvi viena kitą neigiančias dalis ir tarp kurių jau niekas negali įsiterpti, galėtume pavadinti „negalimu trečiuoju“, o triadinę sampratą, pasak kurios tarp dešinės ir kairės yra tarpinė erdvė, nepriklausanti nei kairei, nei dešinei, bet esanti tarp vienos ir kitos, galima pavadinti „įtrauktu trečiuoju“. Pirmuoju atveju du terminai, susieti santykiu „arba–arba“, vadinami prieštaringais, antruoju atveju, kai egzistuoja tarpinė erdvė, apibrėžiama formule „nei–nei“, jie vadinami priešingais.

Nieko keisto: tarp juodos ir baltos gali būti pilka spalva, tarp dienos ir nakties yra sutemos. Tačiau pilka spalva nepašalina skirtumo tarp baltos ir juodos, o sutemos nepašalina skirtumo tarp dienos ir nakties.

4. Tai, kad daugelyje labai pliuralistinių demokratinių sistemų „įtrauktas trečiasis" turi tendenciją taip išsiplėsti, jog kartais tampa dominuojančia politinės sistemos dalimi, nustumdamas kairę ir dešinę į pakraščius, nepašalina pirminės antitezės. Maža to, kadangi centras nėra apibrėžiamas nei kaip kairė, nei kaip dešinė ir jo negalima niekaip kitaip apibrėžti, pats jo buvimas grindžiamas šia antiteze. Priklausomai nuo metų laikų ir geografinės platumos sutemos gali trukti trumpiau ar ilgiau, tačiau trumpesnė ar ilgesnė trukmė nekeičia fakto, kad jų apibrėžimas priklauso nuo dienos ir nakties apibrėžimo[3].

Šios tarpinės erdvės nustatymas padeda geriau suprasti sistemos sandarą, nes galima išskirti centrą, esantį arčiau kairės, arba centro kairę, centrą, esantį arčiau dešinės, arba centro dešinę, ir taip pat kairėje išskirti

[3] Marcelis Gauchet rašė, kad per Prancūzijos revoliuciją atsiradę kairės ir dešinės pavadinimai Restauracijos laikotarpiu konsoliduojasi ir „galutinai įsitvirtina". Toliau priduria: „Poros konsolidavimasis vyksta per *ménage à trois* [trijų santuoka, *pranc.*]. Yra kairė ir dešinė, nes yra centras". Ir toliau: „Kad būtų kairė ir dešinė, reikalingas trečias dėmuo, centras. Tačiau jei yra centras, kiekviena iš šoninių partijų pati pakliūva į nagus radikalioms tendencijoms, dėl kurių atsiranda mažiausiai dvi dešinės – branduolio dešinė ir kraštinė dešinė, taip pat ir dvi kairės". Gauchet, *Storia di una dicotomia*, p. 65.

nuosaikiąją kairę, linkstančią į centrą, ir kraštutinę kairę, kuri su centru susipriešina, taip pat galima dešinėje išskirti į centrą traukiamą dešinę ir dešinę, kuri tiek nuo jo nutolo, jog virto vienoda priešybe ir centrui, ir kairei. Turint galvoje, kad nepaisant įvairių galimų centro erdvės padalijimų, visada lieka tam tikras nedalomas centras, kurį galėtume pavadinti centro centru, tai triada realiai virsta pentiada.

Akivaizdu, jog tokį politinės sistemos suskaldymą nulėmė įdiegta proporcinė rinkimų sistema, padauginanti jos dalis iki multiados: tai aiškiai matyti amfiteatrinėje parlamento salėje, kurioje įvairūs požiūriai išsidėsto nuo vieno krašto iki kito, tačiau atstovų pasiskirstymo tarp įvairių sektorių kriterijus visada būna kairė ir dešinė. Didžiąją diadą atspindinčiame Anglijos parlamente sėdama arba kairėje, arba dešinėje pusėje, o Montečitorijuje [Italijos parlamento deputatų rūmai] sėdama iš kairės į dešinę (arba atvirkščiai). Tačiau neseniai kilęs vienmandatės rinkimų sistemos (nesvarbu, ar vienas, ar du balsavimų turai) ilgesys, paskatinęs ir Italijos politinę sistemą paversti dviaše bei ilgokai reiškęsis daugeliu pakartotinių mėginimų įgyvendinti reformą ir vienu tautos referendumu, prieš keletą metų pagaliau buvo konkrečiai įkūnytas parlamento įstatymu. Kad ir kas ką sakytų, tas ilgesys yra istorinis įrodymas, svarbesnis už visus doktrininius

argumentus, kad dichotominė politinio pasaulio vizija išlieka ir segmentinėje sistemoje. Kita vertus, ar gali būti geresnis šios dichotominės sistemos tvarumo patvirtinimas negu net ir pliuralistiniame pasaulyje egzistuojanti kairė, linkusi traktuoti centrą kaip užsimaskavusią dešinę, ar dešinė, kuri tą patį centrą laiko kairės, nenorinčios tokia prisipažinti, priedanga.

5. Nuo įtraukto trečiojo skiriasi įtraukiantis trečiasis – tebus man atleista už šį nukrypimą. Įtrauktas trečiasis ieško sau erdvės tarp dviejų priešybių ir įsiterpdamas jų nepašalina, tik atitolina vieną nuo kitos, neleidžia joms susiliesti ir kibti viena kitai į atlapus, o kartu trukdo rastis sausai alternatyvai – „arba dešinė, arba kairė" – ir duoda trečią išeitį. Įtraukiantis trečiasis linkęs atitrūkti nuo abiejų priešybių ir įtraukti jas į aukštesnio pobūdžio sintezę, taigi jas panaikinti. Kitaip tariant, siekiama dvi visumas, kurių viena paneigia kitą kaip dvi vienu metu nematomos medalio pusės, paversti dviem kitos – dialektinės – visumos dalimis. Tokia visuma skiriasi ir nuo mechaninės visumos, kuri yra derančių dalių junginys, o jas galima sujungti todėl, kad yra suderinamos. Ji skiriasi ir nuo organinės visumos, kurios atskiros dalys priklausomos nuo visumos ir todėl nėra antitetiškos, bet konverguoja centro link. Dialektinė vienybė yra dviejų priešingų dalių sintezės padarinys, iš kurių viena tampa teiginiu arba teze, kita – neiginiu arba

antiteze, o trečioji dalis, kaip neiginio neigimas, kuria *quid novum*, bet ne kaip junginys, o kaip sintezė. Įtrauktą trečiąjį galėtume apibrėžti formule „nei–nei", o „įtraukiantį trečiąjį" galima trumpai apibūdinti formule „ir–ir".

Politiniuose ginčuose įtraukiantis trečiasis paprastai pateikiamas kaip bandymas rasti trečią kelią, kitaip tariant, kaip poziciją, kuri, kitaip negu centras, nėra tiesiog tarp kairės ir dešinės, o siekia pranokti ir kairės, ir dešinės politiką. Trečiojo kelio politika praktiškai yra centro politika, tačiau idealiai ji – ne kompromisas tarp dviejų kraštutinumų, o jų abiejų įveikimas vienu metu, jų perėmimas ir kartu sunaikinimas (o ne atmetimas ir atskyrimas, kaip įtraukto trečiojo atveju). Ne „trečias-tarp", o „trečias-už", kai pirmas ir antras ne atskiriami vienas nuo kito ir paliekami kaip vienas kito priešingybės, o suartinami per jų tarpusavio priklausomybę ir sunaikinami kaip vienašaliai. Abi vidurio figūros visada suponuoja dvi kitas, tačiau įtrauktas trečiasis realizuoja savo esmę jas atstumdamas, o įtraukiantis trečiasis – jas prarydamas. Įtrauktas trečiasis iš esmės yra praktinė politika be doktrinos, o įtraukiantis trečiasis – praktinės politikos ieškanti doktrina, kuri, kai tik būna įgyvendinta, įsikūnija kaip centro pozicija.

Politinė mintis ar, teisingiau, politinė vaizduotė siūlo mums tūkstančius trečiojo kelio pavyzdžių. Gal pasi-

kartosiu, tačiau pastaraisiais metais krizės ištiktoje kairėje turi pasisekimą liberalaus socializmo arba liberalsocializmo idealas – tipiškas mąstymo įtraukiančio trečiojo kategorijomis pavyzdys. Triadinis derinys visada susidaro krizės akimirką, kilus baimei, kad gali išsisemti istorinis kokios nors antitezės gyvybingumas. Kiekviena sintetinio mąstymo forma turi paradoksalų aspektą, kadangi stengiasi sujungti dvi priešingas idėjų sistemas, kurios, kaip rodo istorija, iki tos akimirkos buvo nesuderinamos, taigi alternatyvios. Tačiau šį paradoksą pateisina tai, kad visos sintetinio mąstymo formos pasirodo esančios nesėkmingos, kai šios idėjų sistemos praktiškai taikomos vienašališkai.

Kitas tipiškas istorinis priešybių sintezės pavyzdys šį kartą sietinas su dešine, kurią ištiko tokia pat sunki krizė. Tai buvo konservatyviosios revoliucijos ideologija, atsiradusi po Pirmojo pasaulinio karo kaip dešinės atsakas į griaunamąją revoliuciją, kuri vienoje didelėje valstybėje atvedė į valdžią kairiuosius ir, kaip atrodė, galėjo pasklisti ir kitur[4]. Tačiau kiek tai siejasi su mūsų tema – kairės ir dešinės priešybe bei galimu jų išnykimu – įtraukiančio trečiojo teoriją galima interpretuoti kaip priešybių sintezę, praktiškai kaip bandymą išgelbėti

[4] Neseniai pasirodė antras papildytas ir pataisytas Marcello Veneziani knygos šia tema leidimas: *La rivoluzione conservatrice in Italia* (*Konservatyvioji revoliucija Italijoje*), SugarCo, Milano, 1994. Pirmas leidimas pasirodė 1987 metais.

tai, ką dar galima išgelbėti iš savo pozicijos pritraukiant ir neutralizuojant priešingą poziciją.

6. Trečioji priežastis skelbti senosios diados sunykimą ir ją atmesti – tai pastebėjimas, kad ji dideliu mastu prarado savo aprašomąją vertę, nes nuolat besikeičianti visuomenė ir kylančios naujos politinės problemos (politinėmis problemomis vadinu tas, kurias reikia spręsti naudojantis tradiciniais politinės veiklos įrankiais – veiklos, kurios tikslas yra priimti kolektyvinius sprendimus, o šie, kartą priimti, įpareigoja visą bendruomenę) paskatino rastis sąjūdžius, netelpančius į tradicinę kairės ir dešinės priešpriešos schemą – o ir jie tokiais save laiko ar taria esant tokius. Šiuo metu įdomiausias iš tokių sąjūdžių yra žalieji. Kam priklauso žalieji – dešinei ar kairei? Laikantis įprastinių skirties kriterijų (apie juos vėliau), atrodo, kad juos galima laikyti priklausančiais tai kairei, tai dešinei arba nepritampančiais nei prie kairės, nei prie dešinės. Pavartodami bendrinį politinės kalbos žodį, tiesa, piktai niekinamo atspalvio, žaliuosius galėtume pavadinti „įstrižu" judėjimu ta prasme, kad jie prasiskverbia į vieną ir kitą priešišką stovyklą ir šitaip praktiškai patvirtina, kad yra ir trečias būdas sugriauti diadą: užuot buvus *viduryje* (centras), užuot atsidūrus *anapus* (sintezė), galima judėti *įstrižai* ir šitaip diadą susilpninti ir diskredituoti, o ne atmesti ar sunaikinti.

Geriausias žaliųjų sąjūdžio buvimo visur vienu metu įrodymas yra faktas, kad visos partijos pamažu perėmė ekologijos temą nepakeisdamos savo įprasto politinio bagažo, gal tik jį papildydamos dar vienu lagaminėliu ar kelionės krepšiu. Kas šiandien išdrįstų stoti prieš būtinybę atsižvelgti į vadinamąsias gamtos teises žmogaus atžvilgiu, atsiradusias dažnai nesąmoningai antropomorfizuojant gamtinę tikrovę? Iš šių teisių dėl būtino grįžtamojo ryšio kyla žmogaus prievolės gamtai – taip ir neatsakius į klausimą, kas atsirado anksčiau: teisė ar prievolė? Galėtume įvairiai pateisinti tokį radikalų elgesio (ypač Vakaruose) gamtos atžvilgiu pasikeitimą, kai nuo požiūrio į gamtą kaip į mūsų nuosavybę ir nuolankų žmogaus poreikių tenkinimo įrankį pereita prie gamtos (taip pat ir negyvosios) kaip teisių subjekto arba naudojamo – tačiau ne nusikalstamai neribotai – objekto idėjos. Metafiziniu ir religiniu požiūriu gamta priklauso pasauliui, kurį sukūrė ne žmogus ir kuriame pats žmogus yra tik vienas iš daiktų. Pragmatiškesnis, vartotojiškesnis požiūris teigia, kad baigtiniame pasaulyje, kuriame žmogui lemta gyventi, riboti yra ir ištekliai, kuriuos jis valdo, kad išgyventų, todėl juos naudojant visada privalu atminti, jog jie gali išsekti. Turint omenyje šias skirtingas filosofijas, grindžiamas priešingomis vertybių sistemomis, priešingais tikėjimais ir pasaulio sampratomis, visai įmanoma, kad ekologinių

sąjūdžių plitimas nepavers tradicinės kairės–dešinės diados anachronizmu, bet veikiau ši diada bus atkurta šiuose įvairiuose sąjūdžiuose, kurie, nors ir neseniai atsiradę, jau iš vidaus susiskaldę. Kyla klausimas, ar žmonės yra įpareigoti kitoms būtybėms ir kitiems žmonėms, o ypač ateities kartoms: kitaip tariant, ar apribojimai žmogui primesti iš šalies, ar jo paties prisiimti. Dėl šio klausimo lemta vėl rastis skirčiai tarp kairės žaliųjų ir dešinės žaliųjų, ir tai iš dalies jau įvyko.

7. Nepaprastai išaugęs žmogaus sugebėjimas ne tik išnaudoti gamtą ir pavergti ją savo reikmėms, bet ir ja manipuliuoti bei pakeisti natūralią jos tėkmę sukėlė moralinių ir teisinių gamtos problemų (tarkim, tokių, kurias sprendžia bioetika). Joms spręsti reikia, o ateityje dar labiau reikės politinių sprendimų (jau aptartąja prasme), bet kadangi šie sprendimai visiškai skirsis nuo visų ankstesniųjų ir netilps į tradicines kairės ir dešinės – kad ir kokios jos būtų – kategorijas, susiformavusias tuo metu, kai tokių problemų niekas negalėjo nė iš tolo numatyti. Kai dėl grynai moralinių problemų, dvi priešingos stovyklos iki šiol dalijosi į atlaidžiuosius ir griežtuosius pagal įprastą moralinio pasaulio perskyrimo būdą. Tačiau skirtis tarp atlaidžiųjų ir griežtųjų neatitinka skirties tarp kairės ir dešinės. Atlaidumas priklauso kairei ar dešinei? Griežtumas priklauso kairei ar dešinei?

Iš tiesų egzistuoja griežta kairė ir atlaidi dešinė, ir atvirkščiai. Tačiau šios dvi dichotomijos nepersikloja. Problemiškiausias tokio persiklojimo pavyzdys yra aborto klausimas. Abortų draudimas paprastai deklaruojamas dešiniųjų partijų programose. Dauguma kairiųjų palankūs abortams. Esu gavęs pastabų, jog toks elgesys tarytum prieštarauja vienam iš įprasčiausių kairės apibrėžimų, pasak kurio, būti kairėje reiškia ginti silpnesniuosius. Kas silpnesnis – motina ar laukiamas kūdikis? Matyt, pastarasis. Taip, jis tikrai silpnesnis už motiną, tačiau moteris yra silpnesnė už vyrą, kuris, bent jau daugeliu atvejų, privertė ją pastoti. Todėl neatsitiktinai aborto šalininkų gretas labai sustiprino už savo teises kovojančių moterų sąjūdžiai, remiami kairiųjų partijų.

8. Tačiau visos iki šiol išvardytos priežastys yra „antrinės". Pagrindinė priežastis, privertusi suabejoti klasikine diada kairė–dešinė yra kita, daug svarbesnė istoriniu ir politiniu požiūriu. Du diados nariai yra tarpusavy susiję: kur nėra dešinės, nėra ir kairės, ir atvirkščiai. Kitaip tariant, dešinė egzistuoja todėl, kad egzistuoja kairė, kairė egzistuoja todėl, kad egzistuoja dešinė. Norint panaikinti skirtį, nebūtina, kaip tai darėme iki šiol, įrodinėti jos netinkamumą (tuščias reikalas ir toliau dalyti politinį pasaulį remiantis priešingų ideologijų kriterijumi, jei nebėra ideologijų), nepakankamumą (pvz., nepakanka politinę sritį dalyti į du polius, kai

buvo parodyta, jog egzistuoja ir trečias narys, nesvarbu, tarpinis ar viršesnis), anachronizmą (į politinę sceną įžengė programos, problemos ir sąjūdžiai, kurių nebuvo tuomet, kai ši diada atsirado ir atliko naudingą vaidmenį). Pakanka pašalinti vieną iš dviejų narių nebesuteikiant jam jokios teisės egzistuoti: jei viskas yra kairė, nebėra dešinės, ir atitinkamai – jei viskas yra dešinė, nebėra kairės.

Kiekvienoje dviejų antitetinių terminų poroje abu terminai ne visada turi vienodą jėgą, be to, nebūtinai vienas iš jų visada stipresnis, kitas – visada silpnesnis. Jėgos santykis gali keistis priklausomai nuo požiūrio ir jos matavimo kriterijų. Yra porų, kuriose vyrauja vienas stipresnis terminas: poroje „karas–taika" stipresnis terminas iki šiol buvo „karas" – tai įrodo tradicinis taikos apibrėžimas kaip „ne karas", kažkas, kas prasideda po karo (Grocijaus *De jure belli ac pacis*, Tolstojaus *Karas ir taika*), o poroje „tvarka–netvarka" stipresnis terminas yra „tvarka". Antitetinių terminų „kairė–dešinė" poroje, apsiribojant politikos sritimi, dviejų terminų galios santykis nėra iš anksto apibrėžtas – kitaip negu biologijos, taip pat religijos bei etikos kalboje, kur stipresnis terminas yra „dešinė", – o priklauso nuo laiko ir aplinkybių. Italijos istorijoje nuo Suvienijimo laikų dominuoja tai dešinė, tai kairė. Tačiau vieno termino dominavimas nereiškia, kad pašalinamas kitas. Tiek

dešinei vyraujant prieš kairę, tiek ir priešingu atveju abi dalys ir toliau egzistuoja vienu metu ir kiekvienos iš jų egzistavimas pagrįstas kitos egzistavimu, net ir tada, kai viena pakyla į politinę sceną, o kita nuo jos nusileidžia. Kai fašizmas, laikomas dešiniųjų sąjūdžiu, triukšmingai žlunga (didžiosios pasaulio visuomenės dalies nuomone – teisingai), kairės žvaigždė kontrasto principu pakyla taip aukštai, jog dešinė tarsi išnyksta ar bent sužlugdo savo reputaciją tiek, kad jos išlikimas tampa abejotinas.

Nenuostabu, kad tokioje situacijoje mažumos grupės ir sąjūdžiai, kurie tradicinėje nusistovėjusioje politinėje geografijoje vadinami dešiniaisiais, pradėjo skelbti, jog nebėra pagrindo egzistuoti senajai diadai kairė–dešinė, o politinė kova turi persikelti „anapus" kairės ir dešinės. Įsidėmėtina, kad „anapus" suprantamas ne kaip dvi priešingybes aprėpianti ir taip jas sutaikanti sintezė, o kaip visiškas jų nepripažinimas ir radikalus iškraipymas. Akivaizdu, jog vienai iš dviejų dalių pradėjus dominuoti tiek, kad kitai lieka per mažai erdvės vis dar būti laikomai politiškai svarbia, diados diskreditavimas tampa patogia priemone, padedančia paslėpti savo silpnumą. Dešinė nugalėta? Tad kokia prasmė kelti šią problemą, – klausia nugalėtasis, – jei skirtis tarp dešinės ir kairės jau atgyveno? Pasaulyje, kuriame dvi priešingos dalys priklausomos viena nuo kitos taip, kad viena egzistuoja tik egzistuojant kitai, vienintelis būdas

sumenkinti priešininko reikšmę – sumenkinti patį save. Ten, kur dalis tampa visuma, priešprieša, matyt, jau suvaidino savo vaidmenį ir reikia pradėti iš pradžių, arba eiti „anapus“.

9. Dabar jau kone kasdien gauname įrodymų, jog pastarųjų metų įvykiai, sunaikinę komunistinius režimus, ilgą laiką liaupsintus kaip nesuvaldomas kairės žygis per pasaulį, – net jų priešininkai laikė juos radikaliausiu praktiniu kairės idėjų bei sąjūdžių įgyvendinimu, – apvertė nusistovėjusią pasaulio tvarką ir pakeitė santykį tarp diados stipriosios ir silpnosios dalių. Kairė nusilpo, dešinė sustiprėjo. Dabar jau apie būtinybę nukišti diadą į sendaikčių spintą daugiausia kalba tos grupės ir sąjūdžiai, kurie, kol atrodė, kad istorijos vėjas pučia į jų pusę, skelbėsi priklausantys kairei arba tokiais laikyti ir už tai teisti, smerkti bei koneveikti jų priešininkų. Dar ne taip seniai kartais išgirsdavome klausimą: „Argi dešinė dar egzistuoja?“ Griuvus komunistiniams režimams, jaučiame, kad pradedamas formuluoti taip pat piktas klausimas: „Argi kairė dar egzistuoja?“

Manau, niekas negalėtų suskaičiuoti ir prisiminti visų susitikimų ir visų viešų debatų, kurių metu pastaraisiais metais bandyta rasti atsakymus į klausimus: „Kairės krizė“, „Kairės abejonės ir abejonės dėl kairės“, „Sunkūs kairės laikai“, „Kairės agonija“. Visų šių klausimų reziumė galėtų būti 1992 metų gruodžio mėnesį

Turine įvykusios konferencijos pavadinimas „*What is left?*“, reiškiantis ir „Kas yra kairė?“, ir kartu „Kas liko?“ Ir šiuo atveju buvo duoti įvairiausi ir prieštaringiausi atsakymai, nuo radikalių neigiamų: „Kairė nebeegzistuoja“, „Kairė buvo palaidota po sovietų pasaulio griuvėsiais“, iki patikliai teigiamo: „Jei kairė yra tai, ką ji tradiciškai reiškė, tai bolševikinės sistemos griūtis yra kairės pergalė ir jai vėl atsiveria galimybės, kurias buvo palaidojusi toji nuo 1917 metų užsitęsusi tironija“[5].

Šiuo atveju sovietinės sistemos krizė turėjo sužlugdyti ne kairę apskritai, o konkrečiu istoriniu tarpsniu egzistavusią kairę. Tai konstatavus, galima padaryti kitą diskutuotiną išvadą: nėra vienos kairės, yra daug kairių, kaip, beje, ir daug dešinių[6]. Aišku, įrodinėti, kad egzistuoja daug kairių, reiškia kartoti tradicinę tezę, jog turi būti koks nors kriterijus, pagal kurį galėtume skirti kairę nuo dešinės – taip diada ištvertų didelę dabartinę krizę. Kažkas teisingai nurodė, kad pirmieji demokratiniai

[5] Stefano Del Re interviu su Noamu Chomsky'u „Sfida capitale“, in *Panorama*, 1993 m. sausio 3 d., p. 133. Dabar diadą vis dažniau ginčija kairė; iš daugelio knygų, kurias galėčiau pacituoti ir nurodyti, paminėsiu C. Lascho knygą *Il paradiso, il progresso e la sua critica* (*Rojus, pažanga ir jos kritika*), Feltrinelli, Milano, 1992. Pirmasis skyrius pavadintas „Nebevartojamos kairės ir dešinės sąvokos“, p. 17. Autorius, skelbdamasis priklausęs kairei, tvirtina, jog dešinės atgaivinimas sukėlė sąmyšį kairėje ir akivaizdžiai parodė senų etikečių nereikalingumą.

[6] Plg. N. Urbinati, La sinistra vive se diventa un arcipelago (Kairė gyvens, jei taps archipelagu), in *L'Unità*, 1992 m. gruodžio 3 d., parašyta konferencijos „What is left?“ proga.

rinkimai Rytų Europos šalyse įvyko įvairioms kovojančioms partijoms nesusiskirsčius į kairę ir dešinę. Tačiau net pateikęs šį argumentą, matyt, skirtą liudyti diados išnykimą, turėjo pastebėti ir pripažinti, kad toks perėjimas nuo totalitarizmo prie demokratijos yra anomalija, ir sutikti, jog netolimoje ateityje, stabilizavusis demokratinėms institucijoms, partijos, matyt, vėl susiburs apie du tradicinius polius[7].

10. Pabaigai paskutinė ir, atrodo, lemiamiausia priežastis neigti kairės–dešinės diadą siejasi jau ne su dviejų vienos visumos – politinės sistemos – dalių, kurioms lemta žlugti kartu (jei nebėra dešinės, nebėra ir kairės), tarpusavio kova, o su pripažinimu, kad šios dvi etiketės tapo gryna fikcija ir kad apie sudėtingas ir naujas problemas, kurias tenka spręsti politikams, ir kairieji, ir dešinieji kalba tuos pačius dalykus, savo rinkėjams kuria maždaug vienodas programas ir kelia tuos pačius tiesioginius tikslus. Kairė ir dešinė nebeegzistuotų ir nebebūtų prasmės joms egzistuoti ne todėl, kad iki tam tikros akimirkos buvo tik kairė, o paskui tik dešinė, bet todėl, kad tarp vienos ir kitos dalies nebėra tų (reikalaujamų) skirtumų, dėl kurių jas galima vadinti skirtin-

[7] Ši informacija iš žurnalo *ToD. The Working Paper Series*, International Project: „Transitions to Democracy in a World Perspective", kurio 1992 metų gruodžio numeryje išspausdintas Jano Vermeerscho straipsnis „The Left in Eastern Europe" („Kairė Rytų Europoje"), p. 1–20.

gais vardais. Juk iš tiesų tik šie skirtingi vardai palaiko klaidingą įsitikinimą, kad vis dar egzistuoja priešingybės, kurių iš tikro nebėra, ir kursto dirbtines bei klaidinančias polemikas. Tai ypač matyti Italijos politinėje kovoje, kurioje vis dažniau pasigirsta joje nedalyvaujančių nepatenkintų stebėtojų balsai, teigiantys, kad nebėra priežasčių taip įnirtingai kautis, nes priešininkų gretose dažnai skelbiamos tos pačios idėjos, arba, maža to, sunkumus patirianti kairė, norėdama atsinaujinti, skelbia dešinės idėjas ir šitaip šalina tradicinį kontrastą[8].

Remdamiesi kitais liudijimais, galėtume teigti, kad toji sumaištis, tas kairės susinaikinimas visai neatitinka tikrovės. Tačiau galutinį atsakymą paliksiu baigiamiesiems skyriams, kuriuose bandysiu išsklaidyti čia išdėstytas dvejones.

[8] Čia ypač remiuosi dviem straipsniais: Ernesto Galli della Loggia, Se la sinistra fa la destra (Jei kairė tampa dešine), taip pat La differenza necessaria (Būtinas skirtumas), in *Corriere della Sera*, 1993 m. gruodžio 24 d. Kairės painiojimo su dešine ir dešinės su kaire tema kartojasi prancūzų režisieriaus Erico Rohmero filme *L'albero, il sindaco e la mediateca* (1993). Filme miesto meras gina mediateką (pažangą), o mokytojas gina medį (gamtą). Kuri iš šių pozicijų yra dešinė, o kuri – kairė? Į šį klausimą tarsi atsako pats režisierius: „Šis „politinis" filmas nėra tezių filmas [...]. Dabar kairės ir dešinės programos panašios viena į kitą, tik dešinė tapo audringesnė, kokia šeštajame dešimtmetyje buvo kairė. Šiandien svarbu ne įvesti kokį nors režimą, nes visi režimai yra netobuli, svarbiausia – išgelbėti gyvybę žemėje ir visais būdais išvengti konfliktų tarp žmonių". Cituoju iš: *Scheda Aiace*, sezonas 1993–1994, 14.

II. ekstremistai ir nuosaikieji

1. Nesvarbu, teisingi ar ne iki šiol aptarti diadą kairė–dešinė neigiantys argumentai, tačiau pastaraisiais metais vienas lengvai patikrinamas faktas, atrodo, padės pagrįsti juos, o faktai visada atsparesni net už subtiliausius argumentus. Faktas, su kuriuo ne kartą susidūrėme, yra tas, kad mąstytojai, kurie buvo išaukštinti kaip gyvenimo būdo pavyzdžiai ir priskirti siauram *maîtres à penser* (mokytojų) būriui, buvo perkėlinėjami jų mokinių valia iš dešinės į kairę, arba atvirkščiai. Paminėsiu garsiausius atvejus. Nietzsche, nacizmo įkvėpėjas (mūsų čia nedomina tai, ar šis įkvėpimas kilo neteisingai jį interpretuojant ar, kaip aš manau, kildintinas iš vienos galimų interpretacijų), dabar dažnai minimas greta Marxo kaip naujosios kairės tėvas; Carlas Schmittas, kurį laiką buvęs ne tik nacistinės valstybės šalininku, bet ir jos teoretiku, bent jau Italijoje buvo iš naujo atrastas ir ypač kairiųjų pažiūrų mokslininkų vėl pagerbtas kaip svariausio to meto demokratijos teoretiko Hanso Kelseno priešininkas per didžiuosius Veimaro Respublikos konstitucinius debatus; Heideggeris,

kurio palankumas nacizmui buvo ne kartą ir gausiai patvirtintas dokumentais, nors jo gerbėjų (iš kairės ir iš dešinės) visada neigtas ir švelnintas, dabar ne tik Italijoje, bet ir ypač Prancūzijoje save kairei priskiriančių filosofų laikomas mūsų laikų interpretatoriumi. Kita vertus, gerai žinome, jog kai kurie dešinieji neofašizmo teoretikai bandė pasisavinti Antonio Gramsci pažiūras, ir aplinkoje, kur dešinei buvo mėginta suteikti naują formą bei didybę, kurį laiką gyvavo idėjinė srovė, vadinama „dešiniuoju gramšizmu".

Dviprasmis kokio nors autoriaus interpretavimas, visai priešingas jo mintims, nėra naujas dalykas, nors tai ypač išryškėjo šiuo tradicinių ideologijų krizės ir jos sukeltos doktrininės sumaišties laikotarpiu. Ryškiausias precedentas, puikiai tinkamas pailiustruoti tokį paradoksą, gali būti Georges'as Sorelis. *Réflexions sur la violence* (*Apmąstymų apie smurtą*) autorius politikos srityje atliko kairiųjų sąjūdžių įkvėpėjo vaidmenį: jis pradėjo revoliucinę itališkojo sindikalizmo srovę, kurios šlovė gal ilgiau negu akimirką spindėjo Italijos socializmo istorijoje. Gyvenimo saulėlydyje jis pasidarė ir Mussolini'o, ir Lenino gerbėjas, o daugelis jo sekėjų Italijoje tapo fašistais. Didžiausi jo gerbėjai italai buvo du dori konservatoriai Pareto ir Croce, o tarp jiems lipdytų įvairiausių etikečių niekaip nepavyktų įterpti kairiųjų mąstytojų etiketės. Jau minėjau konservatyviąją

revoliuciją. *Völkische Beobachter* 1936 metų birželio 6 dieną išspausdintame straipsnyje Hitleris pavadino save „konservatyviausiu pasaulio revoliucionieriumi". Nedaugelis žino, jog kalbėdamas Italijos parlamente, Alfredo Rocco prašėsi būti pripažintas „konservatoriaus revoliucionieriaus" priešingybe (tuo parodydamas puikiai suvokiantis šį paradoksą).

Sorelio pavyzdys, o ypač pastarieji pavyzdžiai, pirmasis – revoliucingo konservatoriaus, antrasis – konservatyvaus revoliucionieriaus, leidžia suabejoti tuo, kaip buvimas ir kairėje, ir dešinėje vienu metu (pasiskelbus apie tokį savo pasirinkimą ar pasak vėlesnės interpretacijos) buvo panaudojamas suduodant naują smūgį kairės–dešinės skirčiai. Čia susiduriame su visai nauja problema, prie kurios verta stabtelėti, ypač dėl šiame skyriuje išdėstytų minčių svarbos šeštajam skyriui. Pažvelgus įdėmiau aiškėja, kad tai, kas bendra revoliucijai ir kontrrevoliucijai, nesusiję su priklausymu dviem priešingoms stovykloms, kurios tradiciškai vadinamos kaire ir dešine. Tokiu atveju būtų teisūs tie, kurie teigia, jog diadą reikia atmesti, nes ji neleidžia atskirti antitetinių pozicijų kultūriniu ir politiniu požiūriu. Manau, tiesa yra kita: revoliucionierius ir kontrrevoliucionierius autorius bei atitinkamus sąjūdžius sieja tai, kad jie priklauso ekstremistų, o ne nuosaikiųjų tų stovyklų sparnui. Diada ekstremizmas–nuosaikumas

nesutampa su diada kairė–dešinė, nes ją, kaip įsitikinsime, taip pat lemia priešstatos kriterijus, bet jis politiniame pasaulyje kitoks negu tas, kuris apibrėžia kairės ir dešinės skirtį.

Iš pirmo žvilgsnio matyti, kad diada ekstremizmas–nuosaikumas susijusi ne tiek su skelbiamomis idėjomis, kiek su jų radikalizavimu ir iš to kylančiais įvairiais jų praktinio įgyvendinimo strategijų padariniais. Tai paaiškina, kodėl revoliucionieriai (kairieji) ir kontrrevoliucionieriai (dešinieji) gali turėti bendrų autorių: jie remiasi jais ne todėl, kad priklauso kairei ar dešinei, o todėl, kad yra kairės ir dešinės ekstremistai ir kaip tokie skiriasi nuo kairės ir dešinės nuosaikiųjų. Jei iš tiesų kairės ir dešinės skirties kriterijus skiriasi nuo ekstremistų ir nuosaikiųjų skirties kriterijaus, tai priešingos ideologijos gali turėti sąlyčio ir sutarimo taškų, kai turimos omenyje jų išraiškos, tačiau jos gali ir toliau laikytis skirtingų programų ir tikslų, pagal kuriuos priskiriamos vienai ar kitai diados daliai. Ludovico Geymonatas, visada, taip pat ir vadinamojo Italijos komunistų partijos atkūrimo proga, skelbęsis esąs (kairės) ekstremistas, išleido savo politinių raštų rinkinį, pavadintą *Contro il moderatismo* (*Prieš nuosaikumą*)[1]: jo nuomone, nuosaikusis blokas susikūrė

[1] Žr. L. Geymonat, *Contro il moderatismo. Interventi dal '45 al '78* (*Prieš nuosaikumą. Straipsniai nuo 1945 iki 1978 metų*), sud. M. Quaranta, Feltrinelli, Milano, 1978. Galvodamas būtent apie šią Geymonato knygą, savo 1991 m.

po Išlaisvinimo ir veikia iki šiol, aprėpdamas vadinamąjį konstitucinį spektrą nuo komunistų iki krikščionių demokratų – ir vieni, ir kiti atsisakė revoliucingai pertvarkyti pofašistinę visuomenę ir pasitenkino demokratija. Kraštutinės dešinės žurnale *Elementi* neofašistas Solinasas rašo: „Mūsų šiandienos drama yra nuosaikumas. Pagrindinis mūsų priešas – nuosaikieji. Nuosaikusis yra iš prigimties demokratas".

Jau iš šių dviejų citatų aiškiai matyti, jog kairės ir dešinės ekstremistus sieja antidemokratija (neapykanta, jeigu ne meilė). Antidemokratija juos suartina ne dėl jų padėties politiniame spektre, o todėl, kad tame spektre jie atstovauja kraštiniams sparnams. Kraštai susiliečia[2].

gegužės 28 dienos interviu *Il manifesto*, atsakydamas į Loris Campetti klausimą, prisipažinau, jog laikau save nuosaikiuoju, nes tik nuosaikieji abiejų priešingų jėgų sparnai suderinami su demokratija. Neatsitiktinai tame pačiame laikraštyje 1993 m. lapkričio 21-ąją, rinkimų dieną, pasirodė vedamasis straipsnis, pavadintas „Se non ora quando" („Kada, jei ne dabar?"), kuris baigiasi tokiais žodžiais: „Ekstremizmas yra išmintingesnis ir mažiau pavojingas už konformistiškąjį centrizmą. Nepraraskime šiandien turimos progos. Ekstremizmas – dabarties išmintis".

[2] 1994 m. gruodžio 21 dienos *L'Italia settimanale* numeryje išspausdintas Filippo Rossi straipsnis „Il'68 in rosso e nero" („Raudoni ir juodi šešiasdešimt aštuntieji"), p. 51–53, kuriame pasakojamas mažai žinomas Fuan-Caravella dešiniųjų studentų grupės bandymas „antikapitalizmo ir antiamerikonizmo vardan" susilieti su kraštutine kaire. Tuomet Giano Accame *Il Borghese* parašė gerbiąs kinus, „nutraukusius bambagyslę su partijomis". Šis epizodas aprašytas ir 1994 m. gruodžio 16 dienos *Corriere della Sera* numeryje išspausdintame Daria Gorodisky straipsnyje skambiu pavadinimu „Sessantotto, Evola e Marcuse uniti nella lotta?" („Šešiasdešimt aštuntieji, Evola ir Marcuse susivienijo kovoje?")

2. Kita vertus, priešiškumas demokratijai yra tik vienas iš „priešingų kraštutinumų" sutarimo taškų. Žvelgiant filosofiškai, taigi plačiau interpretuojant pasaulį ir istoriją, kiekvienai politinio ekstremizmo formai būdinga stipri antišvietėjiškumo nuostata. Kalbu ne tik apie istoristinės kilmės antišvietėjišką mąstymo būdą, kurio politinė išraiška buvo konservatizmo srovė nuo Hegelio iki Croce's ir politinė revoliucinė srovė, pavyzdžiui, marksizmas (itališkasis marksizmas visada buvo istoristinis), bet visų pirma apie iracionalųjį mūsų laikų antišvietėjiškumą. Jį taip pat galėtume skirstyti į religijos įkvėptą srovę nuo De Maistre'o iki Donoso Cortéso – šiandien tai dažnai labai gerbiami autoriai – ir į vitalistinės kilmės srovę nuo Nietzsche's iki Sorelio. Pastaroji srovė geriau dera su kaire, o pirmoji, fideistinė, yra tvirtai ir sąmoningai tradicionalistinė ir reakcinga, nes kilo kaip „reakcija" į šventa laikytos pasaulio tvarkos, kurią sukūrė ir saugo neperregima Apvaizda, žlugimą ir yra permąstyta nuostata *noli altum sapere sed time* (žinok tik baimę) kaip atsvara Kanto *sapere aude* (vadovaukis protu)[3].

Siauresniu istorijos filosofijos, kitaip tariant, formų ir metodų, kuriais interpretuojamas istorijos judėjimas,

[3] Čia pateikiu keletą tezių iš prieš keletą metų knygoje *Il fascismo. Antologia di scritti critici* (*Fašizmas. Kritinių straipsnių antologija*), sud. C. Casucci, Il Mulino, Bologna, 1982, išspausdinto straipsnio „L'ideologia del fascismo" („Fašizmo ideologija"), p. 598–624.

požiūriu (progresas ar regresas? ciklišKas ar stacionarus judėjimas?) nuosaikumas yra laipsniškas ir evoliucinis požiūris, skatinantis veikloje vadovautis plėtros idėja, arba, metaforiškai kalbant, idėja, jog organizmas auga nuo embriono pagal iš anksto nustatytą tvarką, o ekstremizmas, kad ir kokio tikslo siektų, yra katastrofiškas: pasak jo interpretacijos, istorija vyksta kokybiniais šuoliais, per lūžius, veikiama žmogaus proto ir veiksmo jėgos (šia prasme jis mažiau deterministinis už nuosaikumą). Spalio revoliucijos „katastrofą" (kolektyvinės sąmoningos valios sukeltą įvykį) galima atremti tik kontrrevoliucine „katastrofa" (neatsitiktinai fašizmo Italijoje pirmtakai buvo „veiksmo būriai"): komunizmas išsivertė į fašizmą. Tezę apie priešingus ekstremizmus, kurie nuosaikiųjų požiūriu nėra priešingi, o daugeliu aspektų yra panašūs, patvirtino, nors ir mažesniu istorijos mastu, vadinamieji „švino metai", kai Italijos visuomenę nuolat krėtė teroro aktai, vykdyti abiejų politinio spektro dalių ekstremistų. Ta pačia teze, tik daug didesniu visuotinės istorijos mastu, grindžiami istoriniai ginčai dėl vadinamojo „Europos pilietinio karo". Pasak pagrindinio šios tezės skelbėjo Nolte's, bolševizmas ir fašizmas (arba nacizmas) yra neatskiriami, o fašizmas esąs apverstas bolševizmas: reakcija kyla po akcijos, kontrrevoliucija po revoliucijos, katastrofa po katastrofos.

3. Nėra prasmės klausti, kuri iš dviejų istorijos sampratų teisingesnė: ir viena, ir kita kyla iš „pranašiškos“ istorijos, kuri vadovaujasi ne duomenimis ir prielaidomis, o įspėjamaisiais ženklais ir ilgalaikėmis ekstrapoliacijomis. Tokios istorijos vertinimo kriterijus yra ne jos didesnis ar mažesnis teisingumas, o didesnis ar mažesnis sugebėjimas skatinti veiksmą, ir ši istorija neturi nieko bendra su istorikų istoriografija, kuri nieko nepamoko, ar, teisingiau, kuo daugiau istorija, remdamasi duomenimis ir hipotezėmis, yra aiškinamoji, tuo mažiau ji didaktinė. Pažymėtina, kad įvairios istorijos vizijos pačios yra istoriškai sąlygotos. Rami istorijos tėkmė devynioliktame amžiuje, kai Europoje įvyko pirmoji pramonės revoliucija, kuri nebuvo revoliucija tiesiogine šio žodžio prasme, todėl niekada neatrodė katastrofiška, ir kartu vykusi su ja glaudžiai susijusi precedento neturinti taikomųjų (technologiškai panaudojamų) mokslų plėtra, buvo palankios sąlygos įsitvirtinti laipsniškos, tolygios, vykstančios privalomais ir negrįžtamais etapais pažangos idėjai. Ją skelbė tokie skirtingi mąstytojai kaip Kantas ir Hegelis, Comte'as ir Marxas – nesvarbu, kokią formą būtų įgavusi jų pranašiška istorija tame amžiuje, kuris pateikė daug garsių tokios istorijos pavyzdžių.

Kita vertus, daugeliu atžvilgių visiškai kitoks istorijos tėkmės XX amžiuje vaizdas: pirmieji du pasauliniai

ir totaliniai karai žmonijos istorijoje, trečiasis karas be kovotojų, tačiau su grėsmingai kovos lauke išsirikiavusiomis kariuomenėmis, komunistinės revoliucijos Rusijoje ir Kinijoje, audringas fašistinių režimų radimasis ir toks pat audringas jų galas, spartus dekolonizacijos procesas po Antrojo pasaulinio karo, ne mažiau spartus ir, žvelgiant antikatastrofinės istorijos požiūriu, nenuspėjamas komunistinio pasaulio griuvimas. *Sapere aude*, atskleidęs ne tik valdžios, bet ir mokslo „demonišką veidą", paskatino ir toliau skatina priešpriešinę, katastrofišką istorinio vyksmo viziją, persmelktą pasaulio pabaigos, o jei ne pabaigos, tai negrįžtamai (negrįžtamai žmogaus likimui) sunaikintos geradarės gamtos baimės. Tokia istorijos vizija, kuriai pritaria ir mažiau apokaliptiškai nusiteikę stebėtojai bei besiskelbiantys esą nešališki, laikoma įrodymu, jog pasibaigė modernioji era, apibūdinama pažangos idėja, ir prasidėjo nauja istorinė epocha, kuri, kol bus sukurtas tinkamesnis ir prasmingesnis vardas, kol kas vadinama „postmoderniąja" era.

4. Priešingų stovyklų ekstremistai susitinka, o susitikę randa savų motyvų moralės ir dorybės klausimais oponuoti nuosaikiesiems: karingumo, didvyriškumo, drąsos ir narsos dorybės priešinamos niekingoms vadinamosioms vertelgiškoms apdairumo, pakantumo, apsukraus proto, kantraus tarpininkavimo dorybėms, arba tam, kas būtina rinkos santykiuose ir toje platesnėje

susikertančių nuomonių, idėjų, interesų rinkoje, kuri yra demokratijos, negalimos be kompromiso praktikos, esmė. Neatsitiktinai ir kairės, ir dešinės ekstremistai įtariai žiūri į demokratiją, taip pat į jos puoselėjamas dorybes, reikalingas jai, kad išgyventų. Ir vienų, ir kitų kalboje demokratija yra mediokratijos sinonimas, ir ji suprantama ne tik kaip viduriniojo sluoksnio, bet ir kaip vidutinybių valdžia. Demokratinės vidutinybės tema būdinga fašizmui, tačiau savo natūralią terpę ji randa visų spalvų revoliuciniame radikalizme. Įsimintina Piero Gobetti'o mintis: „Nevaldoma daugiau ar mažiau išmintinga vidutinybė, *a priori* išpažįstanti pagalbos ir paramos tautai funkciją, mėgina reformomis ir sutaikinimu sužlugdyti visus tiesioginius veiksmus, kad taikiais pasiūlymais suklaidintų maištinguosius ir išsaugotų savo švietėjišką auklėjamąją funkciją"[4]. Nuosprendis vidutinybei susijęs su nuosprendžiu reformizmui, taikiam problemų sprendimui ar, plačiau, pragmatiniam požiūriui į politiką ir joje vykstančius konfliktus. Tokiame pat būdingame kairiosios pakraipos rašytojo straipsnyje perskaičiau (ir pašokau): „kontraktizmo idiotizmas".

Supriešinus karį su prekeiviu, neišvengiamai pateisinamas ar net šlovinamas smurtas: revoliucinei kairei (Marxas) jis yra apvalantis, išsprendžiantis problemas,

[4] P. Gobetti, *La rivoluzione liberale. Saggio sulla lotta politica in Italia* (*Liberali revoliucija. Esė apie Italijos politinę kovą*), Einaudi, Torino, 1983, p. 84.

„istorijos pribuvėja“, reakcinei dešinei (Marinetti) – „vienintelė pasaulio higienos priemonė“, ir taip toliau.

5. Taigi net jei antidemokratinė nuostata, neapykanta demokratijai kaip vertybių visumai ir kaip praktikai, nėra vienintelis dešinės ir kairės ekstremistų sąlyčio taškas, jis, mano galva, istoriniu požiūriu yra patvariausias ir reikšmingiausias. Fašizmas, prieš ateidamas į valdžią Italijoje kaip atsakas į bolševikų revoliucijos grėsmę, atsirado Prancūzijoje XIX amžiaus pabaigoje kaip radikali konservatyvi ideologija, iš dalies kaip atsakas ne tik į revoliucijos grėsmę, bet ir į komunarų bandymą sukelti generalinę, tegul ir neįvykusios revoliucijos repeticiją. Garsioje Prancūzijos fašizmo istorijos studijoje, neatsitiktinai pavadintoje *Ni droite ni gauche* (*Nei kairė, nei dešinė*)[5], šios ideologijos, teisingai vadinamos

[5] Z. Sternhell, *Ni droite ni gauche. L'ideologie fasciste en France* (*Nei kairė, nei dešinė. Fašizmo ideologija Prancūzijoje*), Editions du Seuil, Paris, 1983 (it. vertimas: *Né destra né sinistra. La nascita dell'ideologia fascista* (*Nei kairė, nei dešinė. Fašizmo ideologijos atsiradimas*), Akropolis, Napoli, 1984). Kaip matyti iš paantraštės, šioje garsioje ir reikšmingoje knygoje aprašyta fašizmo ideologijos Prancūzijoje istorija. Ji ten atsirado dar iki itališkojo fašizmo, kuris iš dalies patyrė jos įtaką. Prancūziškajai fašizmo ideologijai būdingas socializmo susiliejimas su nacionalizmu, kitaip tariant, tipiškai kairiosios ir tipiškai dešiniosios ideologijų sąjunga. Knygą taip pat būtų buvę galima pavadinti „ir kairė, ir dešinė“, žodžių deriniu, reiškiančiu ne dviejų priešingų ideologijų viena kitos neigimą, o jų sintezę. Italijoje kraštutinė dešinė ne kartą ėmėsi šios temos, pateikdama formuluotę, neleidžiančią suabejoti dvejopu galimu pasirinkimu tarp neigimo ir sintezės: „anapus dešinės ir kairės“. Visos trys formulės kalba apie trečiąjį kelią, kurį galima interpretuoti ir kaip neigiantį, ir kaip įtraukiantį. Bendras šios „trečiosios pozicijos“ įvairių interpretacijų bruožas, pasak Sternhello,

priešfašistine, atsiradimas iš esmės apibūdinamas kaip pikta reakcija į buržuazinę demokratiją, tapačią ir simetrišką maksimalistinio socializmo demokratijai, kurios atpirkimo ožys yra socialdemokratija, kitaip tariant, nuosaikioji kairės versija, perėmusi buržuazinės demokratijos žaidimo taisykles ir jų demoralizuota. Nepaisant visų bendrų bruožų, kurie, kaip minėta, pateisina abiejų stovyklų naudojimąsi tais pačiais autoriais ir leidžia Barrès teigti, jog „Sorelis buvo intelektualinis fašizmo tėvas", dvidešimto amžiaus istorijoje fašizmas ir komunizmas vis dėlto reprezentuoja didžiąją dešinės ir kairės antitezę. Kaip tai galėjo atsitikti? Bendri bruožai jos ne tik nesumažino, o dar ir padidino. Kartoju, kaip tai galėjo atsitikti? Manau, vienintelis paaiškinimas yra tas, kad kairę ir dešinę skiriantis kriterijus netapatus kriterijui, pagal kurį kairiojoje ir dešiniojoje stovyklose skiriami ekstremistai ir nuosaikieji.

Todėl politinėje praktikoje fašizmas ir komunizmas atmeta vienas kitą, nors ir turi bendrą priešą – formaliąją demokratiją ir jos taisykles, kurios leidžia kairei ir

yra „liberaliosios tvarkos suardymas" (p. 29), kurį visada lydi demokratijos kritika. Vieno iš pagrindinių sąjūdžio veikėjų teiginys: „Mes susijungiame (kartais ją aplenkdami) su kaire savo programomis, o su dešine – metodais" (p. 240–241), yra ideologijų „peržengimo" pavyzdys. Šis „trečiasis kelias", atmesdamas tradicinę diadą kairė–dešinė, arba, o tai yra tas pat, ją pranokdamas, visada yra šiek tiek dviprasmiškas, ir tai paaiškina, kodėl kai kurie knygoje aptariami veikėjai perėjo iš kairės į dešinę (kaip, beje, atsitiko ir Italijoje), o kartais iš ekstremalios kairės į ekstremalią dešinę, kaip padarė Sorelio sekėjai.

dešinei keisti viena kitą valdžioje. Jie vienas kitą neigia būtent todėl, kad savitais savo bruožais atkartoja pagrindines ypatybes (prie jų dar grįšime) to, kas iki šiol buvo būdinga kairei ir dešinei.

6. Tarp daugybės aptartų trečiųjų kelių buvo pasiūlytas net ir trečias kelias tarp socializmo ir liberalizmo, bet niekada nebuvo įsivaizduojamas – mat jo negalima įsivaizduoti kelias tarp komunizmo ir fašizmo. Vienintelis juos siejantis dalykas – tai, kad jie sustiprina ryškiausius kairės ir dešinės ideologijų bruožus ir suteikia jiems kraštutinę išraišką, – kaip tik todėl jų doktrinos nesutaikomos ir praktiškai nesuderinamos. Tačiau buvo įmanoma, tegul priverstinė, taigi negalėjusi ilgai trukti, sąjunga tarp fašistų ir konservatorių dešinės fronte, o istoriškai žiūrint, fašizmas yra tokios sąjungos rezultatas. Priešingoje stovykloje randame tik panašios sąjungos tarp komunizmo ir demokratinio socializmo apmatus liaudies demokratijos šalyse, o Italijoje po Išlaisvinimo tokia sąjunga buvo pasiūlyta komunistų bei socialistų bendrų veiksmų pakte. Fašistų ir komunistų sąjungoje yra kažkas pasibaisėtina. Ekstremizmo ir nuosaikumo priešprieša pirmiausia kyla dėl metodo, o kairės ir dešinės antitezė pirmiausia kyla dėl tikslų. Vertybių priešingumas yra didesnis negu metodo priešingumas. Tai paaiškina, kodėl tam tikromis rimtos istorinės krizės sąlygomis gali sėkmingai susijungti

dešinės ekstremistai ir nuosaikieji, kaip atsitiko esant fašistiniams režimams, kai nuosaikioji dešinė buvo priversta pripažinti kraštutinės dešinės viršenybę. Tik būtinybe galima paaiškinti ir socialistų sudarytą sąjungą su komunistais, kitaip tariant, su kairės ekstremistais, po Antrojo pasaulinio karo – sudaryti šią sąjungą privertė baimė, jog bus grįžta į ikikarinę praeitį, už kurią jie sumokėjo skausmingu ir destruktyviu susiskaldymu.

Tiesą sakant, turime ir įspūdingą praktiškai įgyvendintos fašizmo ir komunizmo sąjungos pavyzdį – nepuolimo ir bendradarbiavimo paktą tarp hitlerinės Vokietijos ir stalininės Sovietų Sąjungos, tačiau ši sąjunga iš esmės buvo taktinė, truko trumpai ir neturėjo ideologinių padarinių, išskyrus vieną kitą susiformavusią politiškai nereikšmingą nacistinių bolševikų grupelę[6].

[6] Labiau dvasinėje nei politinėje šių dienų Rusijos sumaištyje galima sutikti tokių veikėjų kaip Aleksandras Duginas, kuris pranašauja konservatyvią revoliuciją, giriasi išvertęs į rusų kalbą Evolą ir Guénoną ir sakosi esąs nacionalbolševizmo teoretikas. Jo viešnagę Italijoje aprašė N. Aspesi, Va' dove ti porta il vento (Eik, kur tave neša vėjas), in *La Repubblica*, 1994 m. birželio 26 d.

III. diada dešinė–kairė išlieka

Nors diada dešinė–kairė nepaliaujamai, iš visų pusių ir vis dažniau – tiesa, tais pačiais argumentais – bandoma ginčyti, šiais visuotinės sumaišties laikais politinėje kalboje ir toliau tebėra svarbūs terminai „kairė“ ir „dešinė“. Juos vartojantys žmonės neatrodo kalbantys nesąmoningai, nes jie puikiai vienas kitą supranta.

Pagrindinė pastarųjų metų ginčų tarp politinių publicistų ir pačių politinių veikėjų tema, kaip minėjome, yra klausimas „Kur eina kairė?“ Vis dažnesni ir todėl pasikartojantys ir nuobodūs ginčai dėl „kairės ateities“ ar dėl „dešinės atgimimo“. Nuolat suvedinėjamos sąskaitos su senąja kaire ir bandoma kurti naująją kairę (bet ji vis tiek yra kairė). Greta nugalėtos senosios dešinės pasirodė „naujoji dešinė“, kuri stengiasi atsigriebti. Daugiapartinės demokratinės sistemos ir toliau vaizduojamos kaip lankas, jungiantis iš kairės į dešinę arba atvirkščiai išsidėsčiusias partijas. Tokie posakiai kaip „parlamentinė dešinė“, „parlamentinė kairė“, „dešinioji vyriausybė“, „kairioji vyriausybė“ visiškai neprarado prasmės. Įvairios vidinės partijų srovės,

įvairiais laikotarpiais ir aplinkybėmis kovojančios dėl teisės vadovauti, paprastai vis dar vadinamos senaisiais „kairės“ ir „dešinės“ vardais. Kalbėdami apie politikus, nedvejodami Occhetto vadiname kairiuoju, o Berlusconi – dešiniuoju.

Visada buvo ir tebėra krikščionių demokratų kairė. Prieš keletą metų Socialiniame sąjūdyje buvo iškilusi srovė (vadovaujama Pino Rauti), kuri skelbėsi norinti sukti į kairę. Net tokios menkutės ir silpnos partijos kaip liberalų partija vadovai visada buvo pasidaliję į kairę ir dešinę.

Žlungant krizės ištiktai Italijos komunistų partijai, terminai „kairė“ ir „dešinė“ buvo vartojami retai arba labai atsargiai; bet taip buvo todėl, kad istoriniu požiūriu viso pasaulio kairiųjų judėjimui vadovavusioje partijoje tik žodis „kairė“ turėjo teigiamą prasmę. Nė viena iš jos frakcijų, šiandien kovojančių dėl vadovavimo būsimai partijai, nesutiktų būti vadinama partijos dešine. Juolab kad iš tiesų būtų sunku nustatyti, kuri iš frakcijų kairė ir kuri dešinė, nes radikalius pokyčius atmetančią senąją gvardiją galima vadinti dešine remiantis kriterijumi, kad dešinumas siejamas su esamos padėties išsaugojimu, o kairumas – su kaita, bet kartu ją galima vadinti ir „kaire“, nes ji labiau atsidavusi kovai su kapitalizmu. Ši kova būdinga darbininkų judėjimui, šimtą metų buvusiam pagrindiniu istorinės kairės veikėju. Ir

atvirkščiai, pažangiausia partijos frakcija galėtų pretenduoti į kairės vardą, nes yra labiau linkusi atsinaujinti, bet jos programa pagal tradicinius kriterijus laikytina dešinesniąja.

Negalime nepastebėti tokio paradokso: viena vertus, daugėja raštų, kuriuose dėl vienų ar kitų ankstesniame skyriuje aptartų priežasčių diada dešinė–kairė svarstoma, ginčijama, dažnai išjuokiama, kita vertus, Italijos kultūros ir politikos pasaulyje ji paplitusi labiau negu kada nors anksčiau. Per referendumą, pasmerkusį rinkimų sistemą, iki tol trukdžiusią vyriausybės ir opozicijos kaitai – tai esminis gerų atstovaujamųjų vyriausybių bruožas, – šis pasaulis pasisakė už vienmandatę rinkimų sistemą, kuri, kaip tikimasi, leistų smarkiai sumažinti partijų skaičių, padėtų galutinai atsikratyti centristinių vyriausybių ir Italijoje duotų pradžią trokštamai vyriausybių kaitai. Kaitą tarp ko? Suprantama, tarp kairės ir dešinės, tarp sąjungos, kurios branduolys yra PDS (Demokratinės kairės partija) ir kitos sąjungos, susibūrusios iš Šiaurės Lygos, Nacionalinės sąjungos (buvusio Italijos socialinio sąjūdžio) ir Berlusconi judėjimo *Forza Italia*. Kaip kitaip pavadinti pirmąją sąjungą, jei ne kaire, ir antrąją, jei ne dešine? Ir net jei ne visi, esantys pirmojoje sąjungoje, nori būti vadinami kairiaisiais, ir ne visi, esantys antrojoje sąjungoje, – dešiniaisiais (kiekvienas pasirenka tokią etiketę, kuri, jo

manymu, duoda jam daugiausia paramos), tai nekeičia fakto, kad Italijos politinė sistema siekia aiškesnio padalijimo į kairę ir dešinę[1]. Aiškesnio negu iki šiol.

2. Neturėtų stebinti, kad politinį pasaulį, kurį, akivaizdu, sudaro antagonistiniai priešiškų stovyklų (partijų, interesų grupių, frakcijų, o tarptautiniuose santykiuose – tautų ir nacijų) santykiai natūraliausiai, paprasčiausiai ir įprasčiausiai reprezentuoja diada, arba dichotomija. Nesunkiai prisimename istorinius jos pavyzdžius: patricijai–plebėjai, gvelfai–gibelinai, vigai–toriai.

Politikos kategorija gerai žinomoje teorijoje reprezentuojama per diadą „draugas–priešas", kuri abstrakčiausiu lygiu tampa politikos kaip antagonizmo idėja. Kraštutinė šio antagonizmo išraiška yra karas, *naturaliter* dichotominis (*mors tua vita mea*). Ir išorės, ir vidaus kare nėra vietos trečiam. Pastarasis atsiranda tik kaip tarpininkas, kad nutrauktų karą, arba kaip teisėjas, kad įvestų taiką. Kare, kaip ir dvikovoje, yra tik du priešininkai (visai nesvarbu, ar jie turi sąjungininkų), iš kurių vienam lemta nugalėti, o kitam – pralaimėti. Karas, kuriam pasibaigus nėra nei laimėjusių, nei pralaimėjusių, – tai karas, nepasiekęs savo tikslo. Nedalyvaujantys kare tretieji

[1] Taip rašiau apie 1994 metų kovo 26–27 dienomis įvykusius politinius rinkimus. Rinkimų kampanija iš esmės vyko tarp dviejų jungtinių jėgų – *Alleanza progressista* (Pažangos sąjunga) ir *Polo della Libertà* (Laisvės centras), tačiau laikraščių ir eilinių žmonių kalboje pirmoji atstovavo kairei, antroji – dešinei. Toks suprastinimas mūsų šalyje buvo beprecedentis.

vadinami neutralais, nes jie nepriklauso nė vienam iš priešininkų ir nedalyvauja kare. Vos tik jie leidžiasi įtraukiami į karą, tampa vienos ar kitos šalies sąjungininkais. Kare visada dalyvauja tik dvi šalys, nesvarbu, kiek jos turi sąjungininkių.

Kadangi didžioji ir vienintelė dichotomija „draugas–priešas" išlieka, neišvengiamas pasidalijimas tik į dvi konfliktuojančias šalis, arba bipoliarizacijos procesas, vykstantis dėl priešingų potencialų traukos tik į du polius. Šis procesas grindžiamas principu ir juo pagrįsta praktika, kad mano priešo draugas yra mano priešas, o mano priešo priešas yra mano draugas. Kur galimos tik dvi pozicijos – priešas arba draugas (ši priešprieša, kaip jau sakyta, geriau už bet kurią kitą išreiškia dualistinę politikos viziją), ten galimi deriniai poliarizuojant daugiau negu du iš pradžių besivaržančius konkurentus: draugas gali būti ir draugo draugas, ir priešo priešas; priešas gali būti ir draugo priešas, ir priešo draugas. Iš pažiūros nenatūralios sąjungos vienos valstybės tarptautinių santykių srityje arba tarp tos pačios valstybės partijų iš tikrųjų yra natūralus dichotominės logikos padarinys. Žmonių santykiuose kraštutinis antitezės pavyzdys yra karas, bet, kita vertus, dichotominė logika nesvetima ir tradicinei religinei ar metafizinei vizijai, taip pat tai pasakytina ir apie gamtos pasaulį (šviesa–tamsa, tvarka–chaosas, pagaliau Dievas–velnias).

3. Tai, kad diadinėje politikos vizijoje dvi diados narės buvo pavadintos „kairė“ ir „dešinė“, yra grynas atsitiktinumas. Kaip žinoma, šie du žodžiai, bent jau vidaus politikoje, pradėti vartoti nuo Prancūzijos revoliucijos laikų. Tai pati banaliausia erdvinė metafora, atsiradusi visai atsitiktinai, o jos vienintelė paskirtis buvo tik įvardyti jau du šimtmečius nekintančią dichotominę politinio pasaulio sąrangą, o nekintančią todėl, kad ji turi pamatinę reikšmę. Pavadinimas gali keistis. Pamatinė ir iš prigimties dichotominė politinio pasaulio struktūra išlieka.

Diada „kairė–dešinė“ vėliau tapo tokia reikšminga, kad vartojama, nors ir ginčijama, ir šiandien, tai netrukdo egzistuoti kitoms erdvinėms metaforoms, tiesa, mažiau paplitusioms ir galiojančioms tik tam tikrame kontekste. Su rangu susijusi diada „aukštas–žemas“: Anglijos parlamento Aukštieji rūmai ir Žemieji rūmai; bažnytinėje hierarchijoje – aukštieji ir žemieji dvasininkai; ji taip pat labai naudinga ir valdymo teorijai, pasak kurios, valdžia gali veikti iš apačios į viršų arba iš viršaus į apačią. Hierarchinėje politikos vizijoje (ji egzistuoja greta antagonistinės vizijos) yra ir diada „priekyje–užpakalyje“. Pagal pirminę žodžio *princeps* reikšmę jis eina pirmas, o po jo eina kiti, neatsitiktinai vadinami „sekėjais“ arba „šalininkais“. Lenininėje koncepcijoje (prisiminkite Gramsci'o „šiuolaikinį valdovą“), kuri

tiesiogine žodžio prasme yra valdoviška politikos vizija, partija yra proletariato avangardas, o kur yra „avangardas“, turi būti ariergardas. Kai kalbame apie tai, ar matyti, kas turi valdžią ir kokiu būdu priimami kolektyviniai sprendimai, turime diadą „paviršinis–gilus“: šiuo požiūriu reikšmingiausias istorinis pavyzdys yra priešprieša tarp matomos demokratinių valstybių vyriausybės ir nematomos vyriausybės, veikiančios slaptajame absoliutaus valdovo kabinete, į kurį patenka tik keli artimiausi patikėtiniai, nes valstybės reikalai turi būti tvarkomi valdinių masėms nepasiekiamose gelmėse. Programų ar pozicijų skirtumais apibrėžtoje politinėje partijų ar judėjimų kovoje labiausiai įprasta erdvinė metafora „arti–toli“, kuri leidžia pamatyti, kad centro dešinė yra arti dešinės, kaip ir centro kairė yra arti kairės, o kairė labiau nutolusi nuo dešinės negu nuo centro, ir taip toliau. Labai fragmentuotoje partinėje sistemoje, kokia yra Italijoje, vienos partijos yra artimesnės, kitos – tolimesnės. Didesnis ar mažesnis partijų artumas tampa ypač svarbus, kai po rinkimų tiriami įvairūs galimi išrinktų kandidatų perėjimai iš vienos partijos į kitą, o perėjimai tarp artimesnių partijų laikomi labiau tikėtinais negu perėjimai tarp tolimų partijų.

Kai kurios iš šių metaforų atspindi vertikalų pasaulį: aukštas–žemas, paviršinis–gilus, kitos – horizontalų pasaulį: pirmyn–atgal, arti–toli.

4. Politinėje kalboje greta erdvinės metaforos svarbi vieta tenka laikinei metaforai, kuri leidžia atskirti novatorius nuo konservatorių, pažangiuosius nuo tradicionalistų, tuos, kurie žvelgia į kylančią ateities saulę, nuo tų, kurie eina pirmyn vedami neblėstančios praeities šviesos. Viena iš savo dažniausiai pasitaikančių prasmių erdvinė metafora, iš kurios atsirado skirtis „kairė–dešinė“, gali sutapti su laikine metafora.

Norint išvengti nereikalingų klausimų, derėtų čia pat pridurti, kad nors „kairė–dešinė“, išreiškianti pagrindinę antitezę, nuo kurios priklauso visos kitos politinės kalbos antitezės, daugiausia vartojama pora, tai nereiškia, kad ji yra vienaprasmė ar kad toji prasmė nesikeičia slenkant laikui. Vieni konfliktai nusilpsta ar net išnyksta, bet jų vietoje iškyla kiti. Kol bus konfliktų, dichotominė vizija neišnyks, nors, slenkant laikui ir keičiantis aplinkybėms, kadaise buvusi pagrindinė antitezė gali tapti antrine ir atvirkščiai. Pastaraisiais metais įvyko didžiulių istorinių permainų, kurios pagrįstai gali sudaryti įspūdį, kad viena iš dviejų ašių prarado savo antagonistinę jėgą, bet vis dėlto dualistinė vizija neišnyko. Prisiminkime didžiąją Šiaurės ir Pietų antitezę, dominuojančią, o artimiausioje ateityje dar labiau dominuosiančią politinėje scenoje, nors ši diada, kaip ir visos diados, taikomos tokiam sudėtingam pasauliui kaip žmonių sugyvenimo santykiai, yra suprastinimas.

5. Iki šiol aptarinėjau tik faktą, kad diada tebėra. Dabar atėjo laikas suprasti, kad „kairė“ ir „dešinė“ turi aprašomąją ir vertinamąją reikšmę, kuri, kaip ir kitų politinių terminų atveju, nėra griežta, nes apskritai šie terminai kilę iš bendrinės kalbos. Nors aprašomoji reikšmė įvairuoja, tas pats žodis niekada neįgyja dviejų visai priešingų reikšmių. Tik Didžiojo Brolio valdose žodžiai turėjo priešingas reikšmes negu bendrinėje kalboje, tačiau tokio apvertimo tikslas buvo apgauti tuos, kuriems jie skirti, taigi neleisti suprasti, kas iš tiesų vyksta, ir trukdyti bendrauti valdiniams. Priešingai, įprastinėje politinėje kalboje, vadinamajame politiniame žargone, žodžiai gali būti dviprasmiai, taigi įvairiai interpretuojami ir galbūt pagausinantys politinio pranešimo klausytojų būrį, tačiau niekada neapverčiama jų įprastinė reikšmė.

Kai dėl vertinamosios reikšmės, kadangi abu terminai išreiškia antitezę, vieno jų teigiama konotacija neišvengiamai implikuoja kito neigiamą konotaciją. Tačiau kuris iš dviejų terminų yra aksiologiškai teigiamas, o kuris aksiologiškai neigiamas, priklauso ne nuo aprašomosios reikšmės, o nuo priešingų aprašomų dalykų vertinimo. Tai daro svarią įtaką žodžių „dešinė“ ir „kairė“ vartosenai politinėje ir kitose kalbose, pavyzdžiui, religijos kalboje, kurioje „dešinė“ visada turi teigiamą konotaciją, o „kairė“ – visada neigiamą. Ne vi-

sos diados yra aksiologiškai apverčiamos. Pora „kairė–dešinė“ tokia neabejojamai yra bendrinėje, bet ne politinėje kalboje.

Kalbant tiksliau, diadinėje tam tikro pasaulio vizijoje dvi dalys, į kurias tas pasaulis padalytas, kartu aprašo to pasaulio visumą ta prasme, kad kiekvienas pasaulio esinys neišvengiamai priklauso vienai iš jų, o *tertium non datur*; tačiau jos yra ir aksiologiškai priešingos ta prasme, kad jei viena iš dalių vertinama teigiamai, tai kita – būtinai neigiamai. Pagal aprašomąjį „arba–arba“ kiekvienas pasaulio esinys priklauso vienai arba kitai diados daliai. Pagal aksiologinį „arba–arba“ vienos dalies ženklas yra priešingas kitos dalies ženklui, tačiau, kalbant abstrakčiai, nėra jokio pagrindo teigti, kad viena iš jų visada reprezentuoja gėrį, o kita – blogį. Vis dėlto, kai viena iš jų – nesvarbu kuri – tam tikrame apibrėžtame kontekste reprezentuoja gėrį, kita neišvengiamai reikš blogį.

Nešališkas stebėtojas, tarkim, istorikas ar sociologas savo užduotimi laiko iliustruoti aprašomąją reikšmę, taigi jis parodys, kurios grupės tam tikromis aplinkybėmis save priskiria ar yra priskiriamos kairei, o kurios – dešinei. Aktyvistai, priešingai, savo politinėms programoms stengiasi suteikti teigiamą prasmę, o savo priešininkų programoms – neigiamą. Šis skirtumas tarp nešališko stebėtojo ir aktyvisto lemia, kad apklausos,

kaip suprantama kairė ir dešinė, ne visada patikimos, taigi jų nauda abejotina. Būtent todėl, kad diada kairė–dešinė turi labai stiprią aksiologinę konotaciją, vienos iš jos dalių šalininkai apibrėš ją aksiologiškai teigiamais žodžiais, o kitą dalį, priešingai, – aksiologiškai neigiamais žodžiais. Štai paprastas ir lengvai suprantamas pavyzdys: dešinės atstovui lygybė – tradicinis kairuoliškos ideologijos elementas – reiškia lygiavą; kairiųjų atstovui nelygybė – pagal dešinės apibrėžimą suprantama kaip ideologinės konotacijos neturintis faktas – reiškia hierarchinę tvarką.

Tačiau, nors apklausų metu abu terminus stengtasi vartoti apdairiai, jos patvirtina, kad kairės–dešinės skirtis vis dar egzistuoja ir plačiai taikoma.

IV. skirties kriterijaus paieškos

Tai, kad nors nuolat bandoma ginčyti kairės ir dešinės skirtį, ji vis dar taikoma, keičia problemos pobūdį: dabar reikia įrodinėti ne jos teisėtumą, o išnagrinėti jos įteisinimo kriterijus. Kitaip tariant, jei žodžiai „kairė" ir „dešinė" vartojami apibrėžti politinio mąstymo ir veiklos skirtumus, kuo pagrįsta tokia jų skirtis? Prisiminkime, kad skirtis pradėta ginčyti būtent todėl, jog iki šiol taikyti kriterijai laikyti netiksliais arba ilgainiui ir keičiantis aplinkybėms tapo klaidinančiais. Laimė, yra ne tik neigėjų, kaip niekada daug pastaraisiais metais atsirado teigėjų, siūliusių kriterijaus ar kriterijų problemos sprendimą. Kadangi atsakymai yra labiau pritariantys nei prieštaraujantys, tam tikra prasme jie patvirtina skirtį.

1981 metais išleista Toronto Universiteto profesoriaus Laponce knyga *Kairė ir dešinė. Politinio suvokimo topografija*[1] yra pagrindinis šiai temai skirtas darbas,

[1] J. A. Laponce, *Left ant Right. The Topography of Political Perceptions*, University of Toronto Press, Toronto, 1981.

apibendrinantis ankstesnes analizes ir pagrindžiantis tolesnius tyrimus. Jos autorius pateikia keletą bendresnio pobūdžio provokuojamų pastabų apie politinėje kalboje vartojamas erdvines metaforas ir pirmiausia atskiria vertikalią erdvinę ašį „aukštas–žemas" nuo horizontaliosios – „kairė–dešinė". Kaip jau minėjau ankstesniame skyriuje, jų yra ir daugiau, tačiau kol kas aptarsiu tik šias.

Autoriaus nuomone, vertikali tvarka yra stipresnė, o horizontali – silpnesnė, atsiradusi Prancūzijos revoliucijos laikais, kai buvo tikimasi, jog horizontalioji tvarka pakeis vertikaliąją. Teisybės vardan derėtų pažymėti, jog Prancūzijos revoliucijos metu buvo nukalti terminai „kairė" ir „dešinė", bet tikrai tada neatsirado horizontaliosios politikos sąvoka, jei šitaip vadiname dviejų priešingų dalių konfliktą, kuris yra esminis, taigi visų laikų politinės kovos arba politikos kaip kovos elementas. Vertikalioji ir horizontalioji politikos dimensijos egzistuoja viena greta kitos, nes reprezentuoja du skirtingus ir vienas nuo kito nepriklausomus politinio pasaulio santykius: viena vertus, valdančiųjų–valdomųjų santykį ir, kita vertus, santykį tarp valdančiųjų arba tarp valdomųjų. Vertikalioji dimensija nepaneigia horizontaliosios, paprastai jos egzistuoja kartu ir tik ekstremaliais atvejais kuri nors iš jų gali išnykti: pirmoji – pilietinio karo metu, antroji – esant despotinei sistemai,

kai vienas asmuo viršuje turi visą valdžią, o pasidalijimai apačioje uždrausti. Autorius pareiškia tik tai, kad horizontalioji metafora niekada visiškai neišstūmė vertikaliosios metaforos. Derėtų pridurti, neišstūmė dėl tos paprastos priežasties, kad negalėjo išstumti: abiejų metaforų aprašomosios funkcijos yra skirtingos, o visą politinių santykių sritį aprašo tik kartu abi metaforos.

Kita įdomi ir diskutuotina mintis ta, kad diada itin svarbi demokratinėje santvarkoje, nes rinkimai sumažina kovojančių grupių skaičių iki dviejų, priešingų ir alternatyvių viena kitai grupių. Reikia pažymėti, kad kovojančių alternatyvų skaičiaus apribojimas dviem yra ne rinkimų apskritai, o konkrečios rinkimų sistemos rezultatas. Dualizmą demokratijoje lemia daug universalesnis principas negu rinkimų sistema: tai daugumos valdžios principas, pagal kurį kiekvienas kolektyvinis sprendimas būtinai sukuria daugumą ir mažumą.

Beje, politikai būdingas dualizmas susijęs toli gražu ne tik su šia konkrečia santvarka. Carlas Schmittas, taip vykusiai apibrėžęs politiką kaip draugo–priešo santykių sritį, jau minėjau, lygino ją su kitais santykiais – tokiais kaip tiesa–melas, gražu–bjauru ir panašiai, nors šitaip šiek tiek klaidingai reprezentuoja arba supainioja skirtingus lygius. Tačiau visada privalu skirti, nors neatrodo, kad Laponce tai būtų pavykę, draugo–priešo ir panašias dvejybes, kai vienas terminas visada teigiamas, o

kitas visada neigiamas, nuo poros kairė–dešinė, kurios abu terminai gali turėti arba teigiamą, arba neigiamą konotaciją – tai priklauso nuo to, kokias ideologijas ir judėjimus jie reprezentuoja, taigi nuo to, kokie asmenys ar grupės juos pasisavina. Sakydami, kad melas yra tiesos priešybė, o bjaurumas – grožio priešybė, melui ir bjaurumui suteikiame neigiamą konotaciją, bet sakydami, kad kairė yra dešinės priešybė, arba atvirkščiai, kairės ar dešinės nevertiname neigiamai, nes aksiologiškai neigiamas priešybės vertinimas atsiranda tik dėl aksiologiškai teigiamo priešingo dalyko vertinimo.

Negalima paneigti, kad prieš porai „kairė–dešinė" tampant politinės kalbos metafora, jos konotacinė prasmė buvo vienareikšmė, nes vieno iš terminų – „dešinės" – konotacija visada buvo teigiama, o kito – „kairės" – visada neigiama. Šis vienakryptiškumas išliko daugumoje metaforų, kuriose vartojama ši pora, – pradedant religine kalba, mat čia gerieji sėdi Tėvo dešinėje, o blogieji – kairėje. Tačiau politinė terminija nėra tokia vienareikšmiška, nes ir kairė, ir dešinė gali tapti teigiama arba, priešingai, neigiama skirties dalimi. Politinėje kalboje gerieji arba blogieji gali būti ir kairėje, ir dešinėje – nelygu, kas vertina. Neigiamas arba teigiamas dešinės ir kairės vertinimas yra sudedamoji politinės kovos dalis, kurioje erdvinė metafora visai prarado savo pirminę prasmę ir reprezentuoja dvi vietas, neturinčias

aksiologinių konotacijų, kadangi į kairę ir į dešinę sėdama ne nuo Viešpaties, o tik nuo pagal pareigas nešališko asamblėjos pirmininko.

Laponce net įrodinėja, mano nuomone, faktais nepagrįstą teiginį, jog, priešingai negu tradicinėje ir ypač religinėje kalboje, kurioje kairė reprezentuoja blogį, politinėje kalboje kairė visada siejama su tokiais teigiamais bruožais kaip ateitis, kūrybingumas, teisingumas. Daugumoje nepolitiškų kultūrų, bent jau Vakaruose, dominuoja dešinioji kryptis, o šiuolaikinėje politinėje kultūroje, pasak autoriaus, dominuoja kairioji kryptis (tačiau dauguma jo pateiktų pavyzdžių paimta iš Prancūzijoje nuo 1880 iki 1970 metų įvykusių rinkimų). Pastabą, kad dešinė neturi panašių žurnalų kaip *New Left* ir *Keep Left*, paneigė pastaraisiais dešimtmečiais leidžiamas karingas ir ambicingas *Nouvelle droite*. Tai, jog tokį kairės dominavimą Laponce laiko neigiamu mūsų laikų bruožu, rodo, kad jo tyrinėjimai ideologiškai orientuoti, nors, reikia pripažinti, jis tai dėsto atvirai.

Mūsų laikų ideologinės tendencijos analizuojamos labai kruopščiai, įvairiu laiku ir įvairiose šalyse atliekami gerai duomenimis pagrįsti tyrimai. Tyrimuose dominuoja religijos ir politikos priešstatymas ir religija traktuojama kaip teigiamas, o politika – kaip neigiamas istorijos elementas. Be to, kairės vyravimas laikomas įrodymu, kad politika yra neigiamas dalykas. Jeigu ši

tezė, kuri veikiau numanoma, negu atvirai dėstoma, būtų išplėtota iki loginės išvados, aiškiai būtų matyti iškreiptas ryšys tarp kairės teigiamumo ir politikos neigiamumo. Laponce meistriškai manipuliuoja įvairiomis iš tyrimų išryškėjančiomis skirtimis ir panaudoja religijos ir politikos kontrastą norėdamas ypač pabrėžti tai, kad kairės ir dešinės skirtis galų gale pasirodo esanti skirtis tarp šventybės ir pasaulietiškumo, ir čia suranda savo vietą kitos skirtys: pavyzdžiui, hierarchinės ir egalitarinės tvarkos skirtis bei skirtis tarp tradicionalistinio požiūrio, palankiai vertinančio tęstinumą, ir progresyvistinio požiūrio, kuris palankus tam, kas nauja, ir nutraukia ryšius su praeitimi. Vienas iš teiginių, pasikartojančių visoje knygoje ir įvairiomis progomis, yra tas, kad religija yra dešinė, o ateizmas – kairė. Iš tiesų tokia skirtis galų gale sutampa su vertikaliosios ir horizontaliosios dimensijų skirtimi, nors iš pradžių ji atrodė visai kitokia negu kairės ir dešinės skirtis, o kairė–dešinė buvo apibrėžta remiantis kontrastu su skirtimi aukštas–žemas. Knygos pabaigoje pritaikius ribotą kairės–dešinės skirtį bendresnei ir svarbesnei religijos ir politikos skirčiai, kova tarp religijos ir politikos pradedama vaizduoti beveik kaip kova tarp gėrio ir blogio, kai galutinai, nepaisant visų pralaimėtų mūšių, laimi religija.

Jei palygintume Laponce tyrimų rezultatus ir jo primygtinį siekį pabrėžti kontrastą tarp šventybės ir pasau-

lietiškumo su ideologijų ir sąjūdžių, kurie apibrėžiami kaip kairieji ir dešinieji, įvairove bei sudėtingumu ir jų susipynimo būdu, iš karto matytume tų rezultatų šališkumą ir neadekvatumą, ypač identifikuojant dešinę. Europoje egzistuoja sena reakcinga religinė dešinės tradicija nuo de Maistre'o iki Donoso Cortéso ir Carlo Schmitto, tačiau egzistuoja ir nereliginė, pagoniškoji dešinė, kuri naudojasi religija kaip *instrumentum regni*. Visa pastarųjų dešimtmečių *nouvelle droite* nėra religiškai orientuota. Ji nesemia nė iš vieno tų religinių šaltinių, iš kurių semia tardicionalistinė dešinė. Prisiminus ankstesniame skyriuje aptartą skirtį tarp ekstremizmo ir nuosaikumo, reikėtų atsižvelgti į nuosaikiąją dešinę, kurios požiūris į politiką visiškai pasaulietiškas: turiu galvoje tokius žmones kaip Vilfredo Pareto, kurio palankumas istorinei dešinei paskutiniaisiais gyvenimo metais atvedė jį prie fašizmo slenksčio, o dėl šaipymosi iš įvairiausių religijų jis pagrįstai lyginamas su Voltaire'u.

Toks pat nepagrįstas ir nereliginio, net ateistinio požiūrio į gyvenimą ir visuomenę priskyrimas visai kairei. Kaip tik turėdami omenyje egalitarinę ideologiją, paties Laponce laikytą vienu svarbiausių kairės bruožų, esame priversti pripažinti, kad religijos įkvėptas egalitarizmas suvaidino svarbų vaidmenį revoliuciniuose sąjūdžiuose nuo anglų levelerių ir Winstanley'aus sekėjų iki išlaisvinimo teologijos. Ir atvirkščiai, egzistuoja

neegalitarinės minties tradicija, kurią geriausiai išreiškė Nietzsche, laikęs egalitarizmą ir jo politinius vaisius – demokratiją bei socializmą – pragaištingu krikščioniškojo mokslo rezultatu.

1. Dino Cofrancesco yra dažniausiai šia tema rašęs ir dėl subtilios analitinės dvasios vertas ypatingo dėmesio italų mokslininkas. Jis įsitikinęs, kad manichėjiškas kairės–dešinės skirties interpretavimas visiems laikams baigėsi, kai buvo nuplėšta šventumo skraistė nuo marksizmo-leninizmo, tačiau tai nereiškia, kad ši skirtis prarado savo prasmę. „Gerai pagalvojus, žmogaus išlaisvinimas iš neteisingos ir engiančios valdžios priespaudos... tebėra kairės kaip „politinės kategorijos", gebančios atsispirti visiems mėginimams ją demaskuoti, branduolys." Kita vertus, net ir dešinė „yra tam tikra žmogiškumo forma", nes išreiškia „žmogaus įsišaknijimą tradicijos ir istorijos dirvoje, ... gina praeitį, tradicijas, paveldą"[1]. Pasak šios naujos dešinės interpretacijos, esminę reikšmę įgauna ne religija, kaip teigia Laponce, o tradicija, tuo tarpu kairei būdinga išsilaisvinimo sąvoka – jis yra vertybė ir, kaip ir „tradicija", yra teigiama vertybė. Taigi santykis su įvairiai suprantama

[1] D. Cofrancesco, Destra/sinistra. Se cade lo spartiacque (Kairė–dešinė. Jei išnyktų takoskyra), in *Il Secolo XIX*, 1990 m. rugpjūčio 14 d.

ir čia įvairiomis reikšmėmis analizuojama tradicija yra nekintamas dichotomijos „kairė–dešinė“ bruožas.

Autorius primygtinai ir, mano nuomone, teisingai pabrėžia, kad dichotomija tebegalioja nepaisant visų senų ir naujų jos šmeižikų, ir istoriniame kontekste, kai dešinė ginčijama labiau nei kairė, jis ilgai ieško naujo dešinės, o ne kairės apibrėžimo. Pasak autoriaus, kad apibrėžimas nebūtų atsitiktinis, proginis, priklausomas nuo įvairių istoriškai sąlygotų pozicijų, jis turi atskleisti tų, kurie skelbiasi esą dešinieji, mąstyseną, įkvepiančią idėją, žodžiu, „dvasią“ (be abejo, tai tinka ir tiems, kurie skelbiasi esą kairieji). Dešinės dvasią glaustai galima išreikšti šūkiu: „Nieko anapus tradicijos ir prieš tradiciją, viskas pagal tradiciją ir per tradiciją“. Tai, kad dešinumas reiškiamas įvairiais būdais, susiję su įvairiomis žodžio „tradicija“ reikšmėmis.

Cofrancesco nurodo jų šešias: tradicija kaip archetipas, kaip ašinės, arba lemiamos, epochos žmonijos istorijoje idealas, kaip ištikimybė tautai, kaip istorinė atmintis, kaip bendras likimas ir pagaliau suvokimas, kokia sudėtinga tikrovė. Iš šių įvairių termino interpretacijų gali kilti įvairūs sąjūdžiai arba tiesiog įvairios asmeninės politinės pažiūros, tačiau bendra dvasia gali paaiškinti, kaip įvairiais istorijos momentais galima pereiti nuo vienos reikšmės prie kitos. Pavyzdžiu galėtų būti „tarpukariu įvykęs nemažos konservatyviosios

dešinės politikų dalies perėjimas prie tradicionalistinės dešinės, o nuo jos – prie totalitarinės dešinės"[2].

Cofrancesco išsikėlė tikslą ne tiek sudaryti dešinei ar kairei priklausančių asmenų ar grupių įdomiausių, aistringiausių, ideologiniu požiūriu reikšmingiausių pažiūrų sąrašą, kiek išplėtoti „kritinę" dviejų sąvokų skirtį. „Kritine" jis vadina tokią vertinamąją ar tik aprašomąją analizę, kuri neapkrauna aptariamų terminų viena kitą neigiančiomis prasmėmis, o aiškiai parodo, jog kairė ir dešinė yra ne absoliučios, o istoriškai sąlygiškos sąvokos, kitaip tariant, „yra tik du galimi būdai kataloguoti įvairius politinius idealus", todėl tai nėra „nei vienintelės, nei pačios svarbiausios" sąvokos[3]. Pasak Cofrancesco, „kritiškai" panaudoti dvi sąvokas įmanoma tik atsisakius minties, kad jos nurodo konkrečias istorines visumas, ir interpretuoti jas vadovaujantis Karlo Manheimo apibrėžimu – kaip grindžiančias nuostatas arba ketinimus. Kitaip tariant, galima paaiškinti tam tikrą painiavą ar persiklojimus, verčiančius laikyti skirtį iš prigimties neteisinga arba nenaudinga tam tikrame istoriniame kontekste, kai kairieji ir dešinieji atsiduria toje

[2] D. Cofrancesco, *Destra e sinistra* (*Kairė ir dešinė*), Presso il Basilisco, Genova, 1981, p. 34. Žr. taip pat apybraižų rinktinę *Destra e sinistra, per un uso critico di due termini-chiave* (*Kairė ir dešinė, dviejų raktinių terminų kritinis vartojimas)*, Bertani, Verona, 1984.

[3] D. Cofrancesco, Per uso critico dei termini „destra" e „sinistra" (Terminų „kairė" ir „dešinė" kritinis vartojimas), in *La cultura*, 1975, 3–4, p. 399.

pačioje stovykloje, jeigu manoma, kad šiedu terminai, vartojami silpnąja prasme ir nurodantys tiesiog nuostatą, interpretuojami nepriklausomai nuo pasirinktos valdymo sistemos. Šią nuostatą vadinčiau „mentalitetu“, ir nors aptariamas autorius nevartojo šio žodžio, tačiau jis plačiai vartojamas tam tikroje istoriografijoje.

Šiuo požiūriu „dešinysis yra tas, kuris pirmiausia rūpinasi išsaugoti *tradiciją*; kairysis, priešingai – jo aukščiausias siekis yra *išlaisvinti* savo artimus iš *grandinių*, kurias jiems uždėjo rasės, luomo, klasės ir t. t. privilegijos“[4]. „Tradiciją“ ir „išlaisvinimą“ galima interpretuoti ir kaip galutinius arba esminius tikslus, kurių apskritai neatsisakys nei viena, nei kita pusė. Bet juos galima pasiekti naudojantis skirtingomis priemonėmis, ir tai priklauso nuo laiko ir aplinkybių. Kadangi ir kairė, ir dešinė kartais gali pasinaudoti vienodomis priemonėmis, tai jos gali susitikti ir net pasikeisti vaidmenimis neprarasdamos savo esminio tapatumo. Tačiau kaip tik todėl, kad gali būti panaudotos tos pačios priemonės, gali rastis painiava, duodanti paskatų tiems, kurie abejoja skirtimi.

Cofrancesco per atitinkamus istorinius pavyzdžius nagrinėja kelias temas, kurios, priešingai skubotoms ir neapgalvotoms nuomonėms, pačios savaime nepriklauso nei kairei, nei dešinei, o priklauso joms abiem, nors

[4] Ibid., p. 403.

dėl jų panašumo pamatinė skirtis nedingsta. Tokių temų pavyzdžiai – militarizmas, pasaulietiškumas, antikomunizmas, individualizmas, technikos pažanga ir smurto naudojimas. Kaip matyti, kalbama apie distinkciją tarp esminio skirtumo, susijusio su idealiu įkvėpimu, pamatiniu siekiu, mentalitetu, ir virtinės neesminių ar tik tariamų skirtumų, dažnai naudojamų kaip polemikos ginklai trumpalaikėse politinėse kovose. Jeigu šie neesminiai skirtumai laikomi esminiais, juos galima panaudoti neteisingai vertinant kairės–dešinės diados pobūdį arba ją paneigiant, kai tam tikromis ypatingomis aplinkybėmis ji trumpam tarsi išnyksta. Iš teiginio, kad „laisvė ir valdžia, gerovė ir sunkios gyvenimo sąlygos, individualizmas ir antiindividualizmas, technikos pažanga ir amatų idealas abiem atvejais laikomi *instrumentinėmis vertybėmis*, taigi jos iškeliamos ir atmetamos priklausomai nuo to, ką jos gali duoti atitinkamai tradicijai stiprinti ir išsilaisvinti nuo kokios nors privilegijos“[5], galima daryti išvadą, jog santykis tarp esminio skirtumo ir neesminių skirtumų gali virsti skirtimi tarp nekintamos galutinės vertybės ir kintamų, taigi viena kitą pakeičiančių, instrumentinių vertybių.

Prie šios mentalitetu pagrįstos skirties Cofrancesco priduria, bet jai nepriešpriešina, kitą skirtį, pagrįstą dviem ne vertinamosiomis, o pažintinėmis nuostatomis,

[5] *Ibid.*

kurių vieną vadina romantine arba dvasine, kitą – klasikine arba realistine. Pastaroji nuostata būdinga kritiškam stebėtojui, pirmoji – išgyvenančiam politiką jausmais. Trys iš šešių didžiųjų devyniolikto ir dvidešimto amžiaus ideologijų yra klasikinės: konservatizmas, liberalizmas ir mokslinis socializmas, trys yra romantinės: anarchinis libertarizmas, fašizmas (arba dešinysis radikalizmas) ir tradicionalizmas.

Išaiškinęs, kad šios šešios ideologijos užbaigia visą lauką, bent jau kaip idealieji tipai, Cofrancesco žengia kitą žingsnį konstatuodamas, jog skirtis tarp kairės ir dešinės nesutampa su skirtimi tarp romantinio ir klasikinio tipų. Apžvelgęs galimus jų derinius, jis daro išvadą, jog dešinei priklauso dvi romantinės ideologijos – tradicionalizmas ir fašizmas bei viena klasikinė – konservatizmas, kairei priklauso viena romantinė ideologija – anarchinis libertarizmas ir viena klasikinė ideologija – mokslinis socializmas, o klasikinė ideologija liberalizmas gali priklausyti ir kairei, ir dešinei, nelygu, koks kontekstas.

Cofrancesco nerodo savo prielankumo nė vienai diados „kairė-dešinė“ daliai ir, atrodo, vertina ją nešališkai, kaip istorikas ir politikos analitikas, tačiau neslepia, kad teikia pirmenybę klasikiniam, o ne romantiniam požiūriui į šią diadą. Tarsi sakytų: man svarbu ne tiek kairės ir dešinės priešprieša, kiek klasikinės, o ne romantinės

nuostatos pasirinkimas. Ypač kai reikia nusileisti į konkrečių Italijos politinių debatų lauką ir pasirinkti stovyklą, į kurią turėtų stoti intelektualas.

Tačiau net ir autoriaus, atsisakančio ideologinio diskurso, kad pagilintų kritinį ir analitinį diskursą, knygos puslapiuose pasirodo ir, pridursiu, negali nepasirodyti kalbant tokia politiškai angažuota tema kaip ši – apie karštai ginčijamą, tačiau vis dar neišvengiamą diadą, idealus modelis. „Italijos politinė kultūra privalo iš naujo priprasti prie skirčių prasmės, prie analitinės aistros, prie klasifikavimo skonio ir atsisakyti potraukio rašyti kreipimusis ir kovoti, kai ginčo objektai net neaiškūs, o turimi duomenys netikri bei prieštaringi."[6] Tuo tarsi pasakoma, kad jeigu kairės–dešinės diada nagrinėjama analitiniu metodu ir nešališka dvasia, tai jau rodo politinę orientaciją, kuri yra visai kitokia negu skirtis tarp kairės ir dešinės, tačiau pati savaime yra tam tikra politinė nuostata, implikuojanti vienos, o ne kitos pozicijos pasirinkimą.

[6] Cofrancesco, *Destra e sinistra*, p. 22. Cofrancesco ir vėliau dažnai grįždavo prie šios skirties, pateikdavo naujų argumentų ir paaiškinimų. Remiuosi straipsniu „Sinistra" („Kairė"), in *Grande dizionario enciclopedico*, UTET; taip pat „Fascismo a sinistra? Quello zoccolo duro che rimanda a destra" („Fašizmas kairėje? Spyris, grąžinantis į dešinę"), in *Messaggero Veneto*, 1991 vasario 12 d. Naujoje knygelėje *Parole della politica* (*Politikos žodžiai*), skirtoje Pizos universiteto studentams 1992/93 akademiniams metams (Libreria del Lungarno, Pisa,1993), jis grįžta prie šios temos dviejose apybraižose: *Destra e sinistra*, p. 13–20, ir *Sinistra*, p. 57–63, ir siūlo naują kriterijų, pagrįstą skirtingu kairės ir dešinės požiūriu į valdžią. Dėl šio naujo kriterijaus apibrėžimo žr. 7 pastabą.

Lieka pasvarstyti, ar šitokiu būdu apibrėžta pora (viena jos narė – tradicija, kita – išlaisvinimas) tikrai yra priešybių pora, kokia turėtų būti, jei ji turi atspindėti antagonistinį politikos pasaulį. Tradicijos priešybė turėtų būti ne išlaisvinimas, o naujovė. Išlaisvinimo priešybė turėtų būti ne tradicija ar konservatizmas, o iš aukščiau primesta tvarka, paternalistinė valdžia ar panašiai.

Be abejo, abi priešybių poros, tradicija–naujovė ir išsaugojimas–išlaisvinimas, galų gale atvestų prie įprastos, ne pačios originaliausios skirties tarp konservatorių ir pažangiečių, kuri bent idealiai laikoma būdinga parlamentinei sistemai ir pagrindine takoskyra tarp priešingų parlamentinių grupių. Tačiau tokio tauraus termino kaip „tradicija", o ne „išsaugojimas" ar „hierarchinė tvarka" vartojimas kalbant apie dešinę ir lygiai taip pat tauraus termino kaip „išlaisvinimas", o ne „naujovė" vartojimas kalbant apie kairę galbūt gali būti laikomas lemtingai svarbiu tai kritinei, sąmoningai neideologinei nuostatai, kuria autorius vadovavosi nuo pat savo tyrimo pradžios. Vartodamas du aksiologiškai teigiamus, o ne vieną teigiamą, kitą neigiamą terminus, jis rizikavo paskatinti abejoti pačia jų priešybe, o kartu terminus paversti ne priešingais, o skirtingais[7].

[7] Sugrįždamas prie šios temos savo paskutinėje knygoje *Parole della politica* (*Politikos žodžiai*) Dino Cofrancesco, akivaizdžiai remdamasis mano teorija („Bobbio nuopelnas – tai, kad jis mėgina šimtmečio senumo priešpriešą sieti su

2. Cofrancesco pradeda esminį poros elementą atskirdamas nuo neesminių, o Elisabetta Galeotti vadovaujasi poreikiu atskirti kontekstus, kuriuose ta terminų pora taikoma. Jos manymu, yra keturi tokie kontekstai: bendrinė kalba, ideologinė kalba, istorinė sociologinė analizė ir socialinės vaizduotės tyrimai (jiems ji priskiria Laponce darbą ir plačiai jį komentuoja)[8].

E. Galeotti pateikia naują skirties interpretaciją, pagrįstą ideologine analize, o pastarosios tikslas – rasti plačiausias ir išsamiausias sąvokas, kurios padėtų kuo paprasčiau, o kartu nuodugniau suklasifikuoti visas ideologijas, vyravusias du pastaruosius amžius. Iš dalies sugrįždama prie Laponce išvadų, ji pasirenka du terminus: „hierarchija" – kalbant apie dešinę ir „lygybė" – kalbant

faktiniu pastebėjimu, jog „žmonės tarpusavyje yra vienodai lygūs ir nelygūs"), pasiūlo naują skirties kriterijų, tvirtindamas, jog atskaitos taškas turėtų būti valdžia, kuri kartais telkia, o kartais diskriminuoja. Dešinė supranta ją pirmuoju būdu, kairė – antruoju: „Kairieji apsėsti valdžios piktnaudžiavimo; dešinieji – jos menkumo; pirmieji bijo oligarchijos kaip visokios prievartos šaltinio, antrieji – anarchijos kaip civilizuoto sugyvenimo pabaigos" (p. 17). Pasak autoriaus, šio kriterijaus analizę galima išplėsti išskiriant tris klasikines valdžios formas: politinę, ekonominę ir kultūrinę arba simbolinę. Pakomentavęs naujojo kriterijaus pranašumus, jis laiko esant tikėtina, kad didysis ateities konfliktas bus tarp individualizmo ir holizmo (p. 18). Prie šios tezės jis grįžta ir vėliau (p. 61–63). Žr. ir to paties autoriaus straipsnį „Destra e sinistra. Due nemici invecchiati ma ancora in vita" („Kairė ir dešinė. Du senstelėję, bet dar gyvi priešai"), in *Quindicinale culturale di conquiste del lavoro*, 1993 balandžio 17–18 d.

[8] Plg. E. Galeotti, L'opposizione destra-sinistra. Riflessioni analitiche, in *La destra radicale*, sud. F. Ferraresi, Feltrinelli, Milano, 1984, p. 253–275. Taip pat žr. E. Galeotti ir F. Ferraresi, Destra-Sinistra, in *Lessico della politica*, sud. G. Zaccaria, Edizioni Lavoro, Roma,1987, p. 171–183.

apie kairę. Taip pat ir šiuo atveju priešprieša ne tokia, kokios tikėtasi. Kodėl „hierarchija“, o ne „nelygybė“?

Autorė atkreipia dėmesį į tai, kad silpnesnio termino „nelygybė“, o ne stipresnio termino „hierarchija“ vartojimas gali pernelyg toli dešinėn pastūmėti liberalią ideologiją, kuri, nors neperima visų kairei būdingų lygybės idėjų ir todėl tam tikrais aspektais vadintina antiegalitarine, negali būti painiojama su ideologijomis, traktuojančiomis žmonių nelygybę kaip natūralų, esminį, nepašalinamą dalyką. Tad šias ideologijas teisingiau būtų vadinti „hierarchinėmis“, o ne „antiegalitarinėmis“. Taip tarsi pasakoma, jog egzistuoja dvi „antiegalitarizmo“ formos, o viskas priklauso nuo to, kokią nelygybę jos pripažįsta arba atmeta. Liberalizmo toleruojama socialinė nelygybė kokybiškai skirtųsi nuo įvairių nelygybių, kuriomis remiasi hierarchinė mintis. Liberali visuomenė, kurioje nelygybes sukuria laisvoji rinka, nėra griežtai hierarchinė.

Skirtumas tarp liberalaus antiegalitarizmo ir autoritarinio antiegalitarizmo akivaizdus ir iškeltas teisingai, tačiau man atrodo abejotinas teiginys, kad ši skirtis susijusi su skirtimi tarp kairės ir dešinės. Galbūt ne tiek abejotinas, kiek nepriimtinas. Politinė kalba pati savaime yra negriežta, nes čia daugiausia vartojami bendrinės kalbos žodžiai, be to, ji ne tik negriežta aprašomuoju požiūriu, bet ir sudaryta iš dviprasmių ar net jų kono-

tacinės prasmės atžvilgiu prieštaringų žodžių. Prisiminkime, kokį skirtingą emocinį atspalvį turi žodis „komunizmas“ jį tariančiam ir jo klausančiam, nelygu, jis pasigirsta komunisto ar antikomunisto kalboje. Kiekviename politiniame ginče nuomonė, suprantama kaip vieša – nesvarbu, asmeninė, individuali ar grupinė įsitikinimo išraiška, – įsišaknijusi simpatijos ar antipatijos, traukos ar priešiškumo kokio nors asmens ar įvykio atžvilgiu nuotaikoje. Šio šališkumo negalima pašalinti, jis visur prasismelkia, ir net jei ne visada galima jį pastebėti, tai tik todėl, kad jis stengiasi pasislėpti, kartais jo nepastebi net tas, kuris jį išreiškia. Nuomonė, kad neteisinga liberalizmą priskirti dešinei, o ne kairei, yra nuomonė to, kuris ją grindžia aksiologiškai teigiama žodžio „liberalizmas“, o kartu aksiologiškai neigiama „dešinės“ vartosena.

Čia analizuojamas tekstas kairės ir dešinės tema atsirado tyrinėjant naują radikalią dešinę, kuriai autorė jaučia didžiulį (ir, mano nuomone, visiškai pateisinamą) priešiškumą. Tačiau ji niekada neslėpė savo palankumo liberaliai minčiai. Nors studijos kontekstas iškelia ir pabrėžia neigiamus dešinės bruožus, tyrėjos nuostata aiškiai parodo jos požiūrį į liberalizmą kaip į teigiamą ideologiją. Galėtume įtarti, kad skirties kriterijaus tarp dešinės ir kairės perkėlimas nuo „nelygybės“ prie „hierarchijos“ sąvokos buvo manevras, nors ir nesąmoningas, bandant apsaugoti liberalizmą nuo pasmerkimo,

paprastai tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis krintančio ant dešinės.

Dėl nuomonių nesiginčijama. Galima tik pasiremti istorija ir pažymėti, kad Europoje susikūrus socialistinėms partijoms, tapo įprasta liberalias partijas ir ideologijas vadinti arba dešiniosiomis partijomis ir ideologijomis (kitoks yra amerikiečių *liberals* atvejis), kaip Italijoje ir Prancūzijoje, arba centristinėmis, kaip Anglijoje ar Vokietijoje. Todėl suabejočiau, ar naudinga tokį paprastą ir aiškų kriterijų kaip priešprieša lygybė–nelygybė keisti ne tokiu suprantamu, taigi ne tokiu įtikinamu kriterijumi lygybė–hierarchija vien tam, kad apsaugotum savo numylėtą ideologiją nuo neigiamo vertinimo. Man atrodo, kad tai dar vienas įdomus ir gana reikšmingas ankstesniame skyriuje aptarto analitinio ir ideologinio požiūrių derinimo atvejis. Šis atvejis dar kartą – jei to reikia – parodo vidinį problemos sudėtingumą ir daugelį priežasčių, kodėl pirmajame skyriuje aptarta diada miglota.

Reikėtų ne diskutuoti dėl nuomonės, o bandyti suprasti jos motyvus. Kadangi, mano galva, pagrindinė koreliacijos priežastis yra dešiniosios erdvės prispaudimas prie griaunančios dešinės, liberalią ideologiją būtų buvę galima išgelbėti pasinaudojus kitu manevru, kitaip tariant, atskyrus griaunančią dešinę nuo nuosaikiosios dešinės, kurią kitoje pusėje atitiktų nuosaikioji kairė ir

griaunanti kairė. Toks sprendimas būtų dvejopai naudingas: nebūtų ardoma bendrinė kalba ir būtų atsisakyta nesubalansuoto skirties kriterijaus.

E. Galeotti aptaria ir dar vieną labai įdomią problemą, kuri sukėlė nemenką sumaištį, nes paprastai politinės problemos gvildenamos be analitinio požiūrio. Kalbama apie „skirtingumą". Sakoma, kad „skirtingo" atradimas – vyraujanti feministinių sąjūdžių tema – sukėlė poros kairė–dešinė krizę. Autorė teisingai pažymi, jog taip nėra: skirtingo buvimas suderinamas ne tik su dešinės ideologija, kas yra natūralu, bet ir su kairės ideologija, nes egalitarizmas, arba visų skirtumų suniveliavimas, yra daugiau tik idealus negu realus galutinis kraštutinės kairės siekinys. Lygybė, apie kurią kalba kairė, beveik visada yra lygybė *secundum quid* ir niekada nebūna absoliuti lygybė.

Neįtikėtina, kaip sunku paaiškinti, kad skirtingo atradimas nedaro jokios įtakos teisingumo principui, kuris teigdamas, jog lygūs turi būti traktuojami lygiai, o nelygūs – nelygiai, pripažįsta, kad greta tų, kurie laikomi lygiais, yra ir tie, kurie laikomi nelygiais arba skirtingais. Klausimas, kurie yra lygūs, o kurie nelygūs, – istorinė problema, neišsprendžiama kartą ir visiems laikams, nes kinta kriterijai, taikomi įtraukiant skirtingus į vieną lygiųjų kategoriją ar atskiriant lygius į skirtingų kategoriją. Skirtingo atradimas teisingumo

problemos atžvilgiu yra nesvarbus, kai pasirodo, jog tas skirtingumas pateisina skirtingą traktavimą. Didžiausia mūsų laikų egalitarinė revoliucija, feministinė revoliucija, suteikė pažangesnėse visuomenėse moterims lygias teises daugelyje sričių – pradedant politika, šeima ir pagaliau baigiant darbo sritimi, bet keblumas tas, kad šią revoliuciją įvykdė sąjūdžiai, ypač polemiškais būdais pabrėždavę būtent moterų skirtingumą.

„Skirtingo" kategorija svarstant teisingumo klausimą neturi jokios analitinės autonomijos: ne tik moterys skiriasi nuo vyrų, bet ir visos moterys ir visi vyrai skiriasi vieni nuo kitų. Skirtingumas būna reikšmingas tada, kai jis tampa neteisingos diskriminacijos pagrindu, tačiau diskriminacijos neteisingumą lemia ne pats skirtingumo faktas, o pripažinimas, kad nėra pagrindo nelygiai traktuoti.

3. Įvairūs Marco Revelli'o istoriniai bei kritiniai diados kairė–dešinė apmąstymai, kaip ir Elisabettos Galeotti mintys, kilo diskutuojant apie „naująją dešinę"[9].

[9] Manau, jog iš visų apie diadą rašiusių autorių Revelli geriausiai, kiek žinau, išstudijavo šiai temai skirtą gausią literatūrą ir išanalizavo argumentus už ir prieš. Jis yra tyrėjas, kurio apmąstymai ir ieškojimai labiausiai įkvėpė manuosius apmąstymus ir tyrimus mums bendradarbiaujant pastaraisiais metais įvykusiuose seminaruose Piero Gobetti studijų centre. Šia tema Revelli parašė du darbus, abu neišleisti: pirmasis – *Destra e sinistra: l'identità introvabile* (*Kairė ir dešinė: paslėptos tapatybės*), baigtas 65 puslapių rankraštis; antrasis, tuo pačiu pavadinimu *Destra e sinistra. L'identità introvabile*, parengiamasis leidimas (Torino, 1990), 141 puslapio, nebaigtas, su daug išsamesne istorine ir kritine

Revelli'o ištirtas istorinis horizontas ir aptariamos temos pagrindimas duomenimis neturi precedentų. Kaip ne kartą sakiau, viena iš diados kairė–dešinė krizės priežasčių yra tai, kad žlugus fašizmui, ją neigė sunkioje padėtyje atsidūrusios dešinės restauratoriai. Tačiau naujosios dešinės atsiradimas jau savaime patvirtino senąją diadą: terminas „dešinė" apibrėžia narę poros, kurios kita narė yra „kairė". Kaip ne kartą sakiau, nėra dešinės be kairės, ir atvirkščiai.

Revelli irgi aptaria įvairius argumentus, kuriais stengiamasi paneigti skirtį, – tai istoriniai, politiniai, konceptualiniai ir kt. argumentai[10]. Įsitikinęs, kad problema sudėtinga, jis tiria įvairius skirties stebėjimo būdus ir deramai atskiria įvairius kriterijus, kuriais remiantis

dalimi nei pirmasis, tačiau be baigiamosios dalies. Komentuodamas Revelli'o tezes, rėmiausi pirmuoju tekstu su keletu nuorodų į antrąjį, apie jas – tolesnėse pastabose. Tikiuosi, abu tekstai netrukus bus išleisti.

[10] Antrajame Revelli'o tekste (žr. ankstesnę pastabą) pateiktos tokios diados kairė–dešinė žlugimo priežastys: istorinės, arba ne kartą skelbta ideologijų krizė; depolitizacija, arba antinominio mąstymo atgyvenimas, prasidėjęs su Schmittu (Starobinski); priešingas, „katastrofinis" argumentas – integrali politizacija arba konflikto radikalizacija; erdvinė priežastis, dėl kurios pereita nuo ašinės linijinės prie sferinės politinės erdvės (Cacciari), kur nebeįmanoma skirtis tarp kairės ir dešinės, nes jos tapo sąlygiškos ir viena kitą pakeičiančios; laikinė priežastis, pagrįsta vis greitėjančiu laiku (Jünger ir Koselleck); organicistinė, pagal kurią organinė visuomenės prigimtis netoleruoja nei aiškių skilimų, nei stabilių priešpriešų. Pabaigoje šie šeši argumentai sugrupuoti į du teminius polius: viena vertus, tradicinių politinių šeimų tapatybės krizė, kita vertus, organicistinė ir totalizuojanti visuomeninės tvarkos, kurioje nebegalima jokia skirtis, idėja.

ją galima teigti ir kurie istoriškai buvo taikomi[11]. Nuodugniai susipažinęs su painiais debatų istorijos vingiais, jis gali tirti problemą visais iki šiol aptartais aspektais ir išsamiai aprašyti jos fenomenologiją. Verta pakomentuoti, kaip Revelli aiškina įžanginį skirties pobūdžio klausimą, kuriuo nuomonę pareiškė ir anksčiau aptarti autoriai.

Sąvokos „kairė" ir „dešinė" yra ne absoliučios, o sąlygiškos sąvokos. Jos nėra substancinės ar ontologinės. Ir ne vidinės politinio pasaulio ypatybės. Tai „politinės erdvės" vietos, rodančios tam tikrą politinę topologiją, kuri visai nesusijusi su politine ontologija: kairei ar dešinei priklausoma ne ta pačia prasme, kuria vieni vadinami „komunistais", kiti – „liberalais" ar „katalikais"[12]. Kitaip tariant, kairė ir dešinė nėra žodžiai, nusakantys kartą ir visiems laikams fiksuotus turinius. Nuo laiko ir aplinkybių priklauso, kokie yra jų apibrėžiami turiniai. Kaip pavyzdį Revelli pateikia devyniolikto amžiaus kairės pasistūmėjimą nuo liberalaus sąjūdžio prie demokratinio, o vėliau ir prie socialistinio sąjūdžio. Tai,

[11] Antrajame iš dviejų Revelli'o tekstų (žr. 9 pastabą), labiau išplėtotame šiuo požiūriu, išvardijami ir tiriami tokie kriterijai: laiko, pagal kurį skirtis tarp kairės ir dešinės remiasi stabilumo ir kaitos priešprieša; erdvės, su kuria siejasi skirtis tarp egalitarinio ir hierarchinio principų; sprendžiamasis kriterijus, pagal kurį savivalda ir autonomija priešinamos heteronomijai; sociologinis kriterijus, priešstatantis valdžios elitą ir pavaldžias klases; gnoseologinis kriterijus, priešpriešinantis Logosą Mitui.

[12] Revelli, *Destra e sinistra*, rankraštis, p. 30.

kas priklauso kairei, priklauso jai tik atžvilgiu to, kas yra dešinėje. Dešinės ir kairės supriešinimas tereiškia, kad negalima tuo pat metu priklausyti ir kairei, ir dešinei, tačiau nieko nesako apie dviejų priešingų dalių turinį. Supriešinimas išlieka net ir keičiantis dviejų priešingų dalių turiniams.

Čia būtų galima pažymėti, kad terminai „kairė" ir „dešinė" politinėje kalboje pradėti vartoti devynioliktame amžiuje ir šiandien tebevartojami konfliktiniam politikos pasauliui vaizduoti. Tačiau tas pasaulis gali būti ir būdavo vaizduojamas kitomis priešingybių poromis: vienos iš jų turi didelę aprašomąją vertę, kaip „pažangieji" ir „konservatoriai", kitos – menką aprašomąją vertę, kaip „baltieji" ir „juodieji". Pora baltieji–juodieji irgi tėra nuoroda į priešingus polius, kitaip tariant, reiškia tik tai, kad negalima vienu metu būti baltam ir juodam, tačiau neparodo nei vienų, nei kitų politinės orientacijos. Šių dviejų sąvokų sąlygiškumas matyti ir stebint, kaip dėl neapibrėžtų, taigi galinčių keistis, jų turinių tam tikro tipo kairė, dešinės atžvilgiu pasislinkusi į centrą, gali tapti dešine nepasikeitusios kairės atžvilgiu, ir atitinkamai kokia nors pasislinkusi į centrą dešinė tampa kaire nepasikeitusios dešinės atžvilgiu. Politiniuose moksluose žinomi „kairėjimo" ir „dešinėjimo" reiškiniai, kai dėl polinkio pasislinkti į kraštines padėtis ypatingos socialinės įtampos sąlygomis

susiformuoja už oficialiąją kairę radikalesnė kairė ir už oficialiąją dešinę radikalesnė dešinė: kairės ekstremizmas pastumia kairę labiau į dešinę, lygiai kaip dešinės ekstremizmas pastumia dešinę labiau į kairę.

Kitą mintį perša visiškai tinkamas erdvinis politinio pasaulio vaizdinys, kurį siūlo metaforiška žodžių „kairė" ir „dešinė" vartosena: kai sakome, kad du poros terminai sudaro antitezę, į galvą ateina dviejų monetos pusių metafora – iš anksto nesiejame dešinės su *recto*, o kairės – su *verso*, ar atvirkščiai. Toks išsidėstymas paprastai išreiškiamas žodžiais „čia" ir „ten", „vienoje pusėje" ir „kitoje pusėje". Minėtuose kairės pasistūmėjimo į dešinę ar dešinės į kairę pavyzdžiuose, priešingai, kairė ir dešinė išsidėsto ne viena prieš kitą, o viena paskui kitą nenutrūkstama linija, todėl galima pamažu eiti nuo vienos prie kitos. Kaip nurodo Revelli, vienintelis diadai priešingas įvaizdis yra sfera arba apskritimas: brėžiant apskritimą iš kairės į dešinę, kiekvienas taškas yra į dešinę nuo esanančio prieš ji ir į kairę nuo esančio po jo, ir atvirkščiai, kai apskritimas brėžiamas iš dešinės į kairę. Skirtumas tarp monetos ir apskritimo metaforų tas, kad pirmoji vaizduoja padalytą pusiau arba dvilypį politinį pasaulį; antroji duoda daugialypį, iš daugelio toje pačioje linijoje išsirikiavusių segmentų sudarytą vaizdą. Revelli teisingai pažymi, kad subjektas, kuris užimtų visą politinę erdvę, pašalintų kiekvieną

skirtį tarp kairės ir dešinės, kaip ir atsitinka totalitariniame režime, kur negalimas joks vidinis padalijimas. Daugiausia jis gali būti laikomas kairiu arba dešiniu palyginti su kitu totalitariniu režimu.

Taigi kartą tarus ir nusprendus, kad kairė ir dešinė yra erdvinės, o ne ontologinės sąvokos ir neturi apibrėžto, specifinio ir laike nekintamo turinio, matyt, reikėtų daryti išvadą, kad jos – tik tuščios dėžės, kurias galima pripildyti bet kokių daiktų.

Patyrinėjus aptartas interpretacijas, galima konstatuoti, jog nepaisant įvairių atskaitos taškų ir naudotų metodologijų, jas sieja tam tikras giminingumas, todėl dažnai jos atrodo lyg vienos temos variacijos. Pasikartojanti visų variacijų tema – horizontalios, arba egalitarinės, ir vertikalios, arba antiegalitarinės, visuomenės vizijų priešingybė. Iš dviejų terminų mažiau pakito pirmojo reikšmė. Beveik galėtume tarti, kad pora tarsi sukasi aplink kairės sąvoką, o pastaroji varijuoja pirmiausia pagal įvairias galimas jos priešingybes lygybės principui, kuris kartais suprantamas kaip antiegalitarinis, o kartais – kaip hierarchinis ar autoritarinis principas. Revelli pasiūlė penkis dešinės ir kairės atskyrimo kriterijus: pagal laiką (pažanga–išsaugojimas), pagal erdvę (lygybė–nelygybė), pagal subjektą (autonomija–heteronomija), pagal funkciją (žemesnės klasės–aukštesnės klasės), pagal pažinimo modelį (racionalizmas–iracionalizmas). Jis taip pat

pastebėjo, kad šie elementai labai retai konverguoja, ir galų gale pripažįsta lygybės–nelygybės kriterijų kaip itin svarbų, tam tikrais aspektais „kitų pagrindą“, o šie savo ruožtu būna juo „pagrįsti“. Lygybė kaip grindžiamasis principas yra vienintelis kriterijus, atsispiriantis laikui, kurio griaunamąją jėgą patyrė kiti kriterijai, ir, kaip ne kartą sakyta, net buvo suabejota pačia kairės ir dešinės skirtimi. Tik remiantis nauju „pagrindu“ būtų galima „atstatyti“ diadą, kitaip tariant, „pertvarkyti“ kriterijus, kylančius iš „pastovios vertybės, kokia yra lygybė“ arba grindžiamus lemiama „lygybės kaip vertybės“ svarba.

VI. lygybė ir nelygybė

1. Iš šių apmąstymų, kurių bent jau aktualumo negalima nepripažinti, ir apžvelgus pastarųjų metų laikraščių bei žurnalų straipsnius matyti, jog dažniausias kairės ir dešinės atskyrimo kriterijus yra visuomenėje gyvenančių žmonių skirtingas požiūris į lygybės idealą, kuris kartu su laisvės ir taikos idealais yra aukščiausias siektinas tikslas, dėl kurio jie pasiryžę kovoti[1]. Laikydamasis

[1] Šiai minčiai visiškai pritaria ir priešingoms jėgoms priklausantys asmenys. Neseniai pasirodžiusiame Massimo Cacciari *Dialoghetto sulla „sinisteritas"* (*Pašnekesyje apie „sinisteritas"*), kuris vyksta tarp Tychiado, pašnekovo, ir Filopolio, išreiškiančio autoriaus mintis, į pirmojo klausimą, kaip reikėtų įtikinti turtinguosius sutikti su paskirstymo politika, Filopolis atsako: „Pamatinių lygybės sąlygų egzistavimas, taigi mažiau apsaugotų, silpnesnių sluoksnių gynimo politika man yra pagrindinis gyvenimo kokybės komponentas". Ir patikslina: „Lygybė yra gyvenimo kokybės komponentas, kaip tam tikros pajamos, tam tikra aplinka, tam tikros paslaugos... Būtent lygybė, o ne toji abstrakti totalitarinė lygybės idėja, reiškianti nepanašių pašalinimą, lemia *įvairovę*, kiekvieno savo vertės pajautimą" (*MicroMega*, 1993, 4, p. 15). Dienraštyje *L'Unità* 1993 metų balandžio 27 išspausdintame interviu, kuriame pranašauja Alleanza di destra (Dešiniųjų sąjungą), Domenico Fisichella, pareiškęs, kad „Bobbio tiesa, negalime leisti išnykti dešinės ir kairės skirčiai", nors sutikdamas, kad „kultūriniai elementai istoriškai perėjo iš vienos pusės į kitą", į klausimą, ar yra nuolatinių dešinės ir kairės skiriamųjų elementų, atsako: „Aišku. Yra pastovių elementų, apibrėžiančių dešinę. Jei kairė pagrįsta lygybės idėja, dešinės pagrindas yra nelygybė". 1992 metų lapkričio 26 d. *L'Unità* numeryje išspausdintame straipsnyje Ernstas Nolte, kurio

analitinio tyrimų požiūrio, visiškai atsiribojau nuo kokių nors vertinimų ir klausimo, kas – lygybė ar nelygybė – yra pranašesnė. Taip elgiausi dar ir todėl, kad tokias abstrakčias sąvokas galima interpretuoti, ir jos buvo interpretuojamos, pačiais įvairiausiais būdais, o jų sąlygiški pranašumai taip pat priklauso nuo jų interpretavimo būdų. Lygybės sąvoka – ne absoliuti, o sąlygiška, ir kiekvieną kartą, kai kalbama apie didesnį ar mažesnį lygybės idėjos trokštamumą ir/arba didesnį ar mažesnį jos įgyvendinamumą, ji sąlygiška bent jau pagal tris kintamuosius, į kuriuos būtina atsižvelgti: a) subjektai, kuriems dalijamos gėrybės ar įpareigojimai; b) gėrybės ar įpareigojimai, kuriuos reikia padalyti; c) kriterijus, kuriuo remiantis juos reikėtų dalyti.

Kitaip tariant, siūlant bet kurį dalybų planą, negalima išvengti atsakymų į tokius tris klausimus: „Taip,

tikrai negalėtume priskirti kairės istorikams, kalba apie egalitarinę kairę kaip apie „amžinąją kairę", kuri priklausomai nuo laiko ir istorinių aplinkybių varžosi su liberalia kaire. Šiai „amžinajai kairei" dabar teko didžiulė užduotis kovoti prieš visus rasinius padalijimus, „už visų rasių ir tautų susimaišymą". Interviu, išspausdintame šio dienraščio 1992 metų liepos 11 dienos numeryje, tas pats Nolte pareiškė, kad kairė ir toliau siekia lygybės, tačiau privalo atsisakyti kai kurių reikalavimų, pavyzdžiui, reikalavimo nedelsiant integruoti Europoje milijonus imigrantų. Ar kairė kada nors to reikalavo? Taip pat dienraštyje *L'Unità* (1993 metų lapkričio 28 dienos numeryje) išspausdiname interviu su Giancarlo Bossetti, atsakydamas Nolte'i, Sartori vis dėlto neigia, kad lygybės idėją galima laikyti kairės bruožu, nes jau nuo graikų laikų ji yra demokratijos bruožas.

[2] Šias temas plačiau aptariau *Enciclopedia del Novecento* (*Dvidešimto amžiaus enciklopedijos*), Instituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma, 1977, II, p. 355–365, skyriuje „Eguaglianza" („Lygybė"). Čia pateiksiu jo santrauką: 1. Lygybė ir laisvė;

lygybė, tačiau tarp ko, kieno atžvilgiu ir remiantis kokiu kriterijumi?"[2].

Nesunku įsivaizduoti, kad derinant šiuos tris kintamuosius įmanoma įsivaizduoti daugybę įvairių dalybų tipų, kuriuos visus galima vadinti egalitariniais, nors tarpusavyje jie labai skiriasi. Subjektais gali būti visi: dauguma, mažuma arba tik vienas; dalintinos gėrybės gali būti teisės, privilegijos ar ekonominės lengvatos, valdžios postai; kriterijus gali būti poreikiai, nuopelnai, gebėjimai, rangai, pastangos ir kita, pagaliau jokio kriterijaus nebuvimas – jis apibrėžia patį egalitariškiausią principą, kurį siūlau vadinti „egalitaristiniu": „Visiems – po tą patį"[3].

2. Lygybė ir teisingumas; 3. Teisingumo būklės; 4. Teisingumo kriterijai; 5. Teisingumo taisyklė; 6. Visų lygybė; 7. Lygybė prieš įstatymą; 8. Teisinė lygybė; 9. Galimybių lygybė; 10. Faktinė lygybė; 11. Egalitarizmas; 12. Egalitarizmas ir jo pagrindas; 13. Egalitarizmas ir liberalizmas; 14. Lygybės idealas; Bibliografija.

[3] Žr.: *Inequality Reexamined* (*Peržiūrėta nelygybė*), Oxford University Press, Oxford, 1991; cituoju itališką vertimą, pavadintą *La diseguaglianza. Un esame critico* (Il Mulino, Bologna, 1992). Amartya Senas, konstatavęs, kad žmonės, viena vertus, yra skirtingi, ir šį skirtingumą jis vadina „visa persmelkiančiu", kita vertus, yra daugybė atsakymų į klausimą „lygybė tarp ko?" (*equality of what?*), tvirtina, kad nėra visiškai antiegalitarinių teorijų, nes visos jos siūlo gerą gyvenimą užtikrinančią lygybę tarp ko nors. Lygybės vertinimas ir matas priklauso nuo pasirinkto kintamojo: pajamos, turtai, laimė ir t.t., kurį kiekviena iš teorijų kaskart pasirenka. Šį kintamąjį autorius vadina „pagrindiniu". Akivaizdu, kad lygybė pagal vieną kintamąjį nesutampa su lygybe pagal kitą kintamąjį. Teorija, kuri iš pradžių skelbiasi esanti antiegalitarinė, galų gale tampa egalitarine, tegul ir kito pagrindinio taško atžvilgiu. Lygybė vienoje erdvėje faktiškai gali sugyventi su lygybe kitoje erdvėje (p. 39–40). Iš šios pastabos galima daryti išvadą, kad lygiai nerealu yra teigti, jog visi žmonės turi būti lygūs, kaip ir teigti, jog visi žmonės turi būti nelygūs. Realu yra teigti tik tai, kad geistina kokia nors lygybės forma: „Sunku įsivaizduoti kokią nors visuomenei priimtiną etinę teoriją, kurioje nebūtų svarstoma visų lygybė vieno kokio dalyko atžvilgiu" (p. 18).

Nė vienas iš šių kriterijų nėra išimtinis. Kai kuriose situacijose jie gali būti taikomi kartu, tačiau negalima nepaisyti, jog būna ir tokių situacijų, kai reikia taikyti tik vieną iš jų ir atmesti visus kitus.

Vyraujantis išteklių padalijimo šeimoje kriterijus yra daugiau poreikiai negu nuopelnai, tačiau nuopelnai neatmetami, kaip autoritariškose šeimose neatmetamas ir rango kriterijus. Marxo teigimu, paskutiniuoju komunistinės visuomenės tarpsniu turėtų vyrauti principas „kiekvienam pagal poreikius" remiantis nuostata, kad žmonės iš prigimties yra lygiausi savo poreikiais. Mokykloje, kuri negali išvengti tikslo daryti atranką, ypatingas kriterijus yra nuopelnai. Taip yra ir konkursuose į darbą, nesvarbu, valstybinį ar privatų. Akcinėje bendrovėje dividendai skirstomi pagal kiekvieno akcininko turimą akcijų skaičių, lygiai kaip politikoje vietos parlamente skirstomos pagal kiekvienos politinės jėgos gautą balsų skaičių, nors skaičiavimai gali skirtis – tai priklauso nuo galiojančio rinkimų įstatymo. Rango kriterijus taikomas skirstant vietas kokios nors ceremonijos metu ar prie oficialių pietų stalo. Kartais vyresniškumo kriterijus persveria rango kriterijų arba taikomas renkantis tarp dviejų vienodo rango asmenų. Savaime tuščią maksimą „kiekvienam savo" reikia užpildyti ne tik patikslinant, kokiems subjektams ji taikoma ir kokias gėrybes reikia padalyti, bet ir pasirenkant

tiems subjektams ar toms gėrybėms taikytiną išimtinį ar vyraujantį kriterijų[4].

Priklausomai nuo to, kiek yra suinteresuotų subjektų ir kiek ir kokios vertės dalintinų gėrybių, taip pat ir nuo kriterijaus, kuriuo remiantis tos ar kitos gėrybės padalijamos kuriai nors asmenų grupei, galima išskirti daugiau ar mažiau egalitarines doktrinas.

Subjektų atžvilgiu visuotinė balsavimo teisė vyrams ir moterims yra egalitariškesnė už visuotinę balsavimo teisę vyrams; visuotinė balsavimo teisė vyrams yra egalitariškesnė už balsavimo teisę turtingiems arba raštingiems vyrams. Gėrybių atžvilgiu socialinė demokratija, garantuojanti visiems piliečiams ne tik teisę į laisvę, bet ir socialines teises, yra egalitariškesnė už liberalią demokratiją. Kriterijaus atžvilgiu maksima „kiekvienam pagal poreikius" yra, kaip minėjau, egalitariškesnė už

[4] Šia tema siūlau paskaityti Chaïmo Perelmano darbus, kuriuos visada labai vertinau, nors vis labiau įsivyraujant anglosaksiškajai – pirmiausia paminėtini Johno Rawlso darbai – literatūrai šiuo klausimu, jie mažiau cituojami nei kadaise. Ypač žr. veikalą *De la justice* (*Apie teisingumą*), Institut de Sociologie Solvay, Bruxelles, 1945, kurį pristačiau su komentarais straipsnyje „Sulla nozione de giustizia" („Apie teisingumo sąvoką"), in *Archivio giuridico*, CXLII, 1952, p. 16–33, o vėliau jis buvo išverstas į italų kalbą ir išleistas su mano įvadu kaip *La giustizia* (*Teisingumas*), Giappichelli, Torino, 1959). Šį ir kitus Chaïmo Perelmano veikalus apie teisingumą galima rasti rinkinyje *Justice et raison* (*Teisingumas ir protas*), Presses Universitaires de Bruxelles, Bruxelles, 1963. Nereikia nė pridurti, kad ši tema pastaruoju metu pergalvota, atnaujinta ir ištirta visais aspektais puikioje M. Walzerio knygoje *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York, 1983 (vertimą į italų kalbą išleido leidykla „Feltrinelli" 1987 m.).

maksimą „kiekvienam pagal rangą“, apibrėžiančią luominę valstybę, priešpriešinamą liberaliai valstybei.

2. Šie įvadiniai samprotavimai reikalingi, nes teiginys, jog kairė yra egalitarinė, o dešinė – antiegalitarinė, toli gražu nereiškia, kad norint priklausyti kairei, reikia skelbti visų žmonių visuotinės lygybės principą neatsižvelgiant į jokius skiriamuosius kriterijus, nes tai būtų ne tik utopinė vizija, į kurią, reikia pripažinti, kairė linksta labiau nei dešinė, o galbūt į ją linksta tik kairė, bet, dar blogiau, – grynas ketinimų deklaravimas, negalintis turėti racionalios prasmės. Kitaip tariant, teiginys, jog kairė yra egalitarinė, nereiškia, kad ji yra egalitaristinė. Būtina pabrėžti šį skirtumą, nes per dažnai daugelį kaltino esant egalitaristais tik dėl nepakankamo lygybės teorijos pradžiamokslio išmanymo, kaip atsitiko tiems, kurie lygybę laikė skiriamuoju kairės bruožu.

Viena yra egalitarinis mokymas ar sąjūdis, siekiantis sumažinti socialinę nelygybę ir sušvelninti prigimtinę nelygybę, visai kas kita yra egalitarizmas, suprantamas kaip „visų lygybė visame“. Kartą man jau teko cituoti ištrauką iš Dostojevskio *Demonų*: „Šigaliovas genialus žmogus! Žinokite, tai toks genijus kaip Fourier, tiktai drąsesnis ir stipresnis už jį. Tai jis sugalvojo ‚lygybę‘!“ Aš komentavau ją pažymėdamas, kad jei to veikėjo išsvajotoje idealioje visuomenėje turėjo galioti principas „Būtina tik tai, kas būtina“, jis sugalvojo ne lygybę,

kuri pati savaime yra tuščia, įvairiausiu turiniu užpildoma sąvoka, o specialų lygybės idėjos taikymą, arba egalitarizmą[5]. Be abejo, egalitarizmas susijęs su lygybe, bet ar kuri politinė doktrina nėra daugiau ar mažiau su ja susijusi?

Radikaliausiai formuluojama lygybė yra bendras visų idealių utopinių miestų bruožas, lygiai kaip žiauri nelygybė yra įspėjamasis išvirkštinių utopijų, arba „distopijų", požymis („visi žmonės lygūs, tačiau vieni lygesni už kitus")[6].

Egalitarinis pradas būdingas visoms utopijoms: ir Thomaso More'o, pasak kurio, „kol ji [nuosavybė] išlieka, didžiausios ir geriausios žmonijos dalies pečius

[5] N. Bobbio, Eguaglianza ed egualitarismo (Lygybė ir egalitarizmas), in *Rivista inernazionale di filosofia del diritto*, LIII, 1976, p. 321–330.

[6] Thomas Nagelis savo knygoje *Equality and Partiality*, Oxford University Press, Oxford, 1991, kurią išleido „Il Saggiatore", Milano, 1993, įspėja dėl egalitarinio utopizmo, nors ir atmeta visas skeptikų kapituliavimo prieš tikrovę formas. Nagelio veikale, įkvėptame „sveiko nepasitenkinimo neteisingu pasauliu, kuriame gyvename", teisingumo problemos sprendimo ieškoma bandant suderinti asmeninį, nepanaikinamą požiūrį su beasmeniu požiūriu. Utopizmas, jo nuomone, paaukoja pirmąjį vardan antrojo ir laiko jį pavojingu, nes „jis pernelyg slopina asmenines motyvacijas" (p. 34). Verta pažymėti, kad utopistų teorijos principą „visų lygybė visame" visada derėtų pripažinti labai atsargiai. Babeufo mokinio Filippo Buonarotti veikale *Congiura degli eguali*, vienaime iš egalitarizmą šlovinančių tekstų, siūloma lygybė, „šventoji lygybė", kaip ji vadinama, numatyta tik valdžios ir turto atžvilgiu. Lygybė valdžios atžvilgiu suprantama kaip visų paklusimas įstatymams, kuriuos leidžia visi (akivaizdi Rousseau įtaka), o lygybė turto atžvilgiu reiškia, kad visi turi turėti pakankamai ir nė vienas per daug (irgi Rousseau principas). Atsakyme į klausimą „Lygybė tarp ko?" visiems nepriskirtos moterys.

visada slėgs kamuojanti ir neišvengiama neturto ir negandų našta“, ir Campanellos, kurio Saulės Miestas apgyventas filosofų, „nutarusių kartu filosofiškai gyventi“. Egalitarizmas įkvepia ir chiliastines už Dievo karalystės atėjimą kovojančių eretikų vizijas, ir valstiečių maištus, vadovaujamus Thomaso Münzerio, kuris, pasak Melanchtono, mokydamas, kad visos gėrybės turėtų tapti bendros, „taip sugadino minią, kad ši visai nebenorėjo dirbti“. Jis uždega revoliucine aistra Winstanley'aus, skelbusio karaliaus valdžią esant „valdžia raštininkų ir fariziejų, kurie nesijaučia laisvi, jei nėra žemių ir savo brolių šeimininkais“, išpuolius. Šiai valdžiai priešingas respublikinis valdymas, „teisingumo ir taikos valdžia, kuriai visi žmonės lygūs“. Jis yra socialistų utopistų mokslo branduolys, nuo Morelly'o *Code de la Nature* (*Gamtos kodekso*) iki Fourier „harmoningos visuomenės“. Ir atsekamas iki Babeufo, skelbusio: „Visi esame lygūs, tiesa? Šis principas nenuneigiamas, nes dieną negali sakyti, kad yra naktis, nebent būtum išprotėjęs. Taigi norime gyventi ir mirti lygūs, kaip gimstame: norime realios lygybės arba mirties“. Nors Babeufas „bepročiu“ laiko tą, kuris atmeta kraštutinį egalitarizmą, blaivaus proto šalininkai per visą istoriją jau tūkstančius kartų įrodinėjo, kad bepročiai yra egalitarai ekstremistai, skelbiantys tiek teoriškai siaubingas, kiek ir (laimė) praktiškai neįgyvendinamas doktrinas. Tačiau žmonijos istorijoje

neblėstantis utopinis idealas – ar galime užmiršti, jog ir Marxas svajojo bei pranašavo perėjimą iš skurdo karalystės į laisvės karalystę? – neginčijamai įrodo, kad visų šalių žmones žavėjo ne tik laisvės, taikos, gerovės („gausybės ragas“) idealai, bet ir lygybės idealas.

3. Prigimtinės nelygybės egzistuoja, ir nors kai kurias iš jų galima sušvelninti, daugumos pašalinti neįmanoma. Socialinės nelygybės irgi egzistuoja, ir nors kai kurias jų galima kompensuoti ar net pašalinti, daugelį, ypač tas, už kurias atsako patys asmenys, galima tik sušvelninti. Nors reikia pripažinti, kad sunku atskirti veiksmus, už kuriuos atsakomybė tenka pačiam asmeniui, – tai žino kiekvienas teisėjas, privalantis nuspręsti pripažinti asmenį kaltu ar išteisinti, – reikia sutikti, kad prigimtinės nelygybės ar socialinės nelygybės *status*, priklausantis nuo gimimo toje ar kitoje šeimoje, toje ar kitoje pasaulio dalyje, yra kitoks nei tas, kuris priklauso nuo įvairių gebėjimų, skirtingų siekiamų tikslų ir jiems pasiekti dedamų pastangų. O skirtingas *status* negali nedaryti įtakos tam, kaip viešoji valdžia traktuoja vienokias ar kitokias nelygybes.

Vadinasi, kai sakome, jog kairei labiau rūpi sumažinti nelygybes, tai nereiškia, kad ji siekia panaikinti visas nelygybes arba dešinė nori visas jas išsaugoti, sakome tik tai, kad kairė yra egalitariškesnė, o dešinė – antiegalitariškesnė.

Manau, tokio skirtingo požiūrio į lygybę ir atitinkamai į nelygybę šaknys, taigi ir jo paaiškinimas slypi viename fakte, kuris kiekvienam suprantamas, sunkiai nuginčijamas ir taip pat sunkiai patikrinamas. Kalbu ne apie tą ar kitą paskirstymo kriterijų, to ar kito kriterijaus taikymą vienai ar kitai asmenų grupei, pirmenybę toms, o ne kitoms skirstomoms gėrybėms, o apie bendriausią, iš esmės emocinį, tačiau galimą racionalizuoti požiūrį arba polinkį. Jo ištakos gali būti ir šeima, visuomenė ar kultūra, bet jis visada alternatyvus kitam, tokiam pat bendram, taip pat emociškai įkvėptam požiūriui ar polinkiui.

Mano svarstymų atskaitos taškas yra toks faktas[7]: žmonės tarpusavyje yra vienodai lygūs ir nelygūs. Vienais aspektais jie lygūs, kitais – nelygūs. Štai akivaizdžiausias pavyzdys: prieš mirtį visi lygūs, nes visi yra mirtingi, tačiau nelygūs mirimo būdu, nes kiekvienas miršta kitaip. Visi kalba, bet yra šimtai įvairiausių kalbų. Ne visi, tačiau milijonai žmonių susiję su anapusine nežinomybe, bet kiekvienas savaip garbina ir meldžiasi savo Dievui ar savo dievams.

[7] Čia iš dalies pakartoju savo pranešimą, perskaitytą konferencijoje „Naujoji dešinė ir reakcinė aštuntojo dešimtmečio kultūra“, kuri įvyko Kunėjuje 1982 metų lapkričio 19–21 dienomis. Pranešimas pavadintas „Per la definizione della destra reazionaria“ („Reakcinės dešinės apibrėžimo klausimu“), dabar išspausdintas konferencijos dokumentų rinkinyje *Nuova destra e cultura reazionaria negli anni Ottanta* (*Naujoji dešinė ir reakcinė kultūra aštuntajame dešimtmetyje*), in *Notiziario dell'Istituto storico della Resistenza di Cuneo e Provincia*, 1983 metų birželio 23, p. 19–32.

Pateikiant šį nepaneigiamą faktą, galima patikslinti, kad žmonės yra lygūs kaip rūšis ir, palyginti su kitomis rūšimis, tarkim, kitų gyvūnų ar gyvų būtybių, jie skiriasi keletu savitų ir ypač svarbių bruožų, pavyzdžiui, tuo, dėl kurio žmogus jau seniai tradiciškai vadinamas *animal rationale*. Jie nelygūs kaip *uti singuli*, kitaip tariant, imant kiekvieną atskirai. Ir žmonių lygybė, ir nelygybė iš tiesų egzistuoja, nes ir viena, ir kita patvirtintos neginčijamais empiriniais įrodymais, tačiau tariamas dviejų sakinių – „Žmonės yra lygūs" ir „Žmonės yra nelygūs" – prieštaravimas pagrįstas tik tuo, ar stebint, vertinant bei darant išvadas pabrėžiamas žmonių panašumas, ar, priešingai, jų skirtingumas. Todėl teisinga vadinti lygybės šalininkais tuos, kurie, nors žino, kad žmonės yra vienodai lygūs ir nelygūs, labiau vertina ir geram sugyvenimui laiko svarbesniu jų panašumą; nelygybės šalininkais vadintini tie, kurie, atskaitos tašku pasirinkę tą patį faktą, geram sugyvenimui svarbesniu laiko jų skirtingumą[8].

[8] Tai senas lygybės šalininkų argumentas: iškelti tai, kas bendra visiems žmonėms. Ginčydamas oligarchų idėjas, sofistas Antifonas teigia: „Iš prigimties esame visiškai lygūs, ir graikai, ir barbarai. Gana pažvelgti į natūralius visų žmonių poreikius... Nė vieno iš mūsų negalima apibrėžti nei kaip graiko, nei kaip barbaro. Visi mes kvėpuojame burna ir šnervėmis". Cituota iš: L. Canfora, Studi sull'Athenaion Politeia pseudo-senofontea, in *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino*, V, IV, 1980, *Classe di scienze naturali, storiche e filosofiche* (*Gamtos, istorijos ir filosofijos mokslai*), p. 44. Antifonu ir Hipiju remiasi M. Ostinelli, *Destra e sinistra: si può dire ancora?* (*Kairė ir dešinė: ar dar galima taip sakyti?*), p. 276.

Kalbama čia apie priešybę tarp esminių pasirinkimų, kurių gelmines ištakas sunku atsekti, tačiau, manau, būtent ši priešybė tarp esminių pasirinkimų geriau už bet kurį kitą kriterijų apibūdina dvi priešingas stovyklas, kurias jau seniai įpratome tradiciškai vadinti kaire ir dešine.

Šią esminių pasirinkimų priešybę papildo ir skirtingas prigimtinės lygybės–nelygybės ir socialinės lygybės–nelygybės santykio vertinimas. Lygybės šalininkas įsitikinęs, jog dauguma jį piktinančių nelygybių, kurias norėtų panaikinti, yra socialinio pobūdžio, taigi pašalinamos; nelygybės šalininkas, atvirkščiai, įsitikinęs, jog jos yra prigimtinės, taigi nepašalinamos. Feministinis sąjūdis yra egalitarinis. Jo jėga rėmėsi ir tuo, kad viena iš populiarių šio sąjūdžio temų visada – nesvarbu, kokia faktinė tiesa, – buvo teiginys, jog nelygybės tarp vyro ir moters, nors ir prigimtinės, yra papročių, įstatymų, stipresniojo prievartos prieš silpnesnįjį padarinys ir socialinėmis priemonėmis galima jas pašalinti. Šioje priešybėje matyti vadinamasis „dirbtinumas“, laikomas vienu iš kairės bruožų. Dešinė labiau linkusi pripažinti tai, kas priklauso prigimčiai, taip pat ir antrajai prigimčiai, kaip papročiai, tradicijos, praeities galia. Kairės dirbtinumo nesustabdo nė akivaizdžios prigimtinės nelygybės, dėl kurių negalima kaltinti visuomenės: tarkim, bepročių paleidimas iš beprotnamių. Greta pamotės gamtos yra ir pamotė

visuomenė, tačiau kairė linkusi teigti, kad žmogus pajėgus pakeisti ir vieną, ir kitą.

4. Skirtingus prigimtinių ir socialinių lygybių vertinimus galima pavyzdingai iliustruoti dviejų autorių, laikytinų egalitarinio ir neegalitarinio idealų šalininkais, darbais: Rousseau ir anti-Rousseau – Nietzsche's.

Rousseau ir Nietzsche's priešybę akivaizdžiai parodo jų skirtingas požiūris į lygybės ir nelygybės natūralumą ir dirbtinumą. *Samprotavimuose apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus* Rousseau remiasi prielaida, kad žmonės gimsta lygūs, tačiau pilietinė visuomenė, kitaip tariant, visuomenė, kuri per darbo pasidalijimo plėtrą pamažu užgožė prigimtinę būklę, padarė juos nelygius. Nietzsche, priešingai, remiasi prielaida, kad žmonės iš prigimties yra nelygūs (ir jis tai laiko gėriu, nes vergove pagrįsta, tarkim, graikų visuomenė, buvo išsivysčiusi būtent todėl, kad buvo vergų), o visuomenė su jos bandos morale ir užuojauta bei nuolankumu grįsta religija padarė juos lygius. Tas pats nuosmukis, pasak Rousseau, sukūrė nelygybę, o pasak Nietzsche's, sukūrė lygybę. Ten, kur Rousseau mato dirbtines, taigi smerktinas ir šalintinas nelygybes, prieštaraujančias pamatinei prigimtinei lygybei, Nietzsche įžvelgia paniekos vertą dirbtinę lygybę, siekiančią pašalinti geradarišką nelygybę, prigimties valia viešpatavusią tarp žmonių. Sunku būtų rasti radikalesnę antitezę: prigimtinės lygybės

vardu lygybės šalininkas smerkia socialinę nelygybę, prigimtinės nelygybės vardu nelygybės šalininkas smerkia socialinę lygybę. Štai tik viena citata: prigimtinė lygybė – „štai paslėpta mintis, kurioje užmaskuotas plebėjiškas priešiškumas privilegijuotiesiems ir valdingiesiems ir antrasis, subtilesnis, ateizmas“[9].

5. Čia išplėtota tezė, kad kairės ir dešinės skirtis grindžiama teigiamu arba neigiamu lygybės idealo vertinimu, o jį lemia skirtingas supratimas ir vertinimas to, kas daro žmones lygius arba nelygius. Tezė tokia abstrakti, kad ja daugiausia galima pasinaudoti nebent atskiriant du idealius tipus.

Nusileidus žemiau matyti, kad dviejų idealių tipų skirtumas praktiškai tampa skirtingu vertinimu to, kas yra svarbu teisinant arba smerkiant diskriminaciją. Kad auksinė teisingumo taisyklė „Elgtis lygiai su lygiais ir nelygiai su nelygiais“ neliktų vien tušti žodžiai, privalu atsakyti į klausimą: „Kurie yra lygūs, o kurie yra nelygūs?“ Besiginčijantys lygybės šalininkai ir nelygybės šalininkai ieško argumentų už ir prieš, galinčių paremti teiginį, jog aptariamam pasauliui priklausančių individų tam tikri būdingi bruožai pateisina lygų jų traktavimą arba jo nepateisina. Moterų teisė balsuoti nebuvo pripažinta, kol vyravo įsitikinimas, jog vyrai ir

[9] F. Nietzsche, *Anapus gėrio ir blogio*, in *Rinktiniai raštai*, Vilnius, Mintis, 1991, p. 336.

moterys skiriasi – pastarosios jausmingesnės, neturi ypatingų interesų dalyvauti politiniame gyvenime, priklausomos nuo vyrų ir pan., o šie skirtumai pateisina skirtingą jų traktavimą, kai kalbama apie politines teises. Kitas aktualus pavyzdys: nuolat didėjant imigrantų iš vargingų šalių į turtingas šalis srautui, taigi gausėjant susitikimų ir susidūrimų tarp skirtingų papročių, kalbų, tikėjimų ir kultūrų žmonių, lygybės šalininkų ir nelygybės šalininkų prieštaravimas atsiskleidžia per tai, kiek svarbiais laikomi skirtumai, kai reikia pateisinti daugiau ar mažiau lygų jų traktavimą. Šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, didesnę ar mažesnę diskriminaciją lemia tai, kiek vieni ir kiti svarbiais laiko būdingus skirtingus bruožus, kurie, vienų nuomone, nepateisina skirtingo traktavimo, o kitų nuomone – pateisina. Neverta nė sakyti, kad konkrečioje situacijoje tokios priešybės kyla iš ką tik aptarto prieštaringo polinkio labiau matyti tai, kas žmones sieja, negu tai, kas juos skiria. Egalitaras linkęs menkinti skirtumus, neegalitaras – juos išpūsti.

Pavyzdingai suformuluotas išskirtinumo principas yra trečiasis Italijos Konstitucijos straipsnis. Šis straipsnis tarytum apibendrina šimtmečius trukusios kovos už lygybės idealo įtvirtinimą rezultatus, gautus žingsnis po žingsnio šalinant diskriminaciją, pagrįstą kadaise svarbiais, bet pamažu dėl daugelio istorinių priežasčių išnykusiais skirtumais. Egalitarinės

doktrinos ir sąjūdžiai tuos rezultatus gina, interpretuoja ir skatina[10].

Jei šių iškovotų ir konstituciškai įtvirtintų rezultatų akivaizdoje šiandien nebeliko priežasčių skirti dešinę nuo kairės, tai visai nereiškia, kad kairė ir dešinė prisidėjo prie jų vienodai ar kad kairė ir dešinė lygiai tvirtai įsitikinusios diskriminacijos neteisėtumu.

Vienas didžiausių socialistinių sąjūdžių, bent iki šiol save tapatinusių su kaire, laimėjimų, net jei šiandien bandoma jį užginčyti, yra socialinių teisių pripažinimas greta laisvės teisių. Tai naujo pobūdžio teisės, kurios pasirodė pokario konstitucijose ir buvo patvirtintos *Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje* bei tarptautinės bendruomenės priimtuose dokumentuose. Socialinės

[10] „Visi piliečiai turi vienodas socialines teises ir yra lygūs prieš įstatymą nepriklausomai nuo lyties, rasės, kalbos, religijos, politinių įsitikinimų, asmeninių ir visuomeninių sąlygų." Šios mūsų Konstitucijoje išvardytos kategorijos negali būti pagrindas skirstyti žmones. Jos akivaizdžiai rodo žmonijos istorijos etapus kelyje į lygybę. Gali būti, kad jie nėra vieninteliai. Prieš keletą metų parašytame straipsnyje aptariau du tokius atvejus: kol kas nežinomos diskriminacijos, galinčios iškilti artimiausioje ateityje, ir vis dar egzistuojančios diskriminacijos. Pirmuoju atveju padariau fantastinę hipotezę, kad koks nors mokslininkas (viskas įmanoma) įrodo, jog, tarkim, ekstravertai iš prigimties pranašesni už intravertus, o kokia nors politinė grupė (tai irgi įmanoma) kovoja už tai, kad ekstravertai galėtų blogai traktuoti intravertus. Tai būtų pakankamas argumentas įstatymu įteisinti, kad psichikos skirtumai, kaip ir kiti iki šiol išvardyti, negali būti pagrindas diskriminuoti žmones. Antruoju atveju skirtis tarp vaikų ir suaugusiųjų vis dar yra reikšminga pripažįstant tam tikras teises. Eguaglianza e dignità degli uomini (Žmonių lygybė ir orumas), 1963, dabar leidinyje *Il Terzo Assente*, Sonda, Torino, 1989, p. 71–83.

teisės į mokslą, darbą, sveikatos apsaugą pagrįstos egalitariniu teisingumu. Visos trys šios teisės turi sumažinti nelygybę tarp turinčių ir neturinčių, arba vis didesniam žmonių skaičiui sudaryti sąlygas, leidžiančias jiems tapti mažiau nelygiems palyginti su tais, kurie laimingesni kilmės ar socialinės padėties požiūriu.

Čia nenoriu pasakyti, kad didesnė lygybė yra gėris ar didesnei lygybei visada ir visais atvejais reikėtų teikti pirmenybę prieš kitas vertybes, kaip laisvė, gerovė, taika. Atsižvelgdamas į istorinę situaciją, noriu pakartoti savo tezę, jog ryškiausias doktrinų ir sąjūdžių, kurie save vadina „kairiaisiais" ir tokiais yra pripažinti, bruožas yra egalitarizmas, suprantamas, kartoju, ne kaip visuomenės, kurioje visi visame yra lygūs, utopija, o kaip polinkis, viena vertus, labiau vertinti tai, kas daro žmones lygius, negu tai, kas daro juos nelygius, ir, kita vertus, praktiškai remti politiką, siekiančią nelygiuosius padaryti lygesnius.

VII. laisvė ir valdžia

Lygybė kaip aukščiausias ar net svarbiausias teisingos ir laimingos bendruomenės tikslas, taigi, viena vertus, amžina kartu gyvenančių žmonių svajonė, kita vertus, nuolatinė politinių teorijų ir ideologijų tema, paprastai gretinama su laisvės idealu, irgi laikomu aukščiausiu ir svarbiausiu.

Abu šie terminai turi labai stiprią emocinę reikšmę, net kai būna – dažniausiai – vartojami neapibrėžta aprašomąja prasme, kaip kad garsiojoje triadoje *Liberté, Égalité, Fraternité* (čia, beje, menkiausiai apibrėžtas trečiasis dėmuo). Kaip minėta, populiaraus priesako „Visi žmonės privalo būti lygūs" reikšmė yra grynai sugestyvi, nes kiekviena su lygybe susijusi problema negali būti deramai iškelta, jei neatsakyta į tris klausimus: „Tarp ko? Kieno atžvilgiu? Remiantis kokiu kriterijumi?" Taip pat ir priesako „Visi žmonės privalo būti laisvi" reikšmė yra grynai emocinė, jei neatsakyta į klausimą „Ar tikrai visi?" ir nepateisintos tokios išimtys kaip vaikai, beprotčiai ar galbūt, pasak Aristotelio, prigimtiniai vergai. Kita vertus, jei nepatikslintas žodis „laisvė", nes viena yra troš-

kimo laisvė, kuri susijusi su diskusija apie laisvą valią, o visai kas kita yra veiklos laisvė, kuria ypač domisi politinė filosofija, išskirianti įvairias laisvės formas: negatyviąją laisvę, tikrojo veikimo laisvę ir laisvę kaip autonomiją arba paklusimą savo paties susikurtam principui.

2. Tik atsakę į visus šiuos klausimus, suprasime, kodėl tam tikromis aplinkybėmis, įsivaizduojant gerą visuomenę, laisvė (kokia laisvė?) ir lygybė (kokia lygybė?) yra suderinamos ir viena kitą papildančios vertybės, kitomis – nesuderinamos ir viena kitą neigiančios, o dar kitomis galima ir pageidautina jų abiejų pusiausvyra. Šiuolaikinėje istorijoje turime tragišką pavyzdį visuomeninės sistemos, kurioje ne tik formali, bet ir daugeliu aspektų faktinė lygybė pasiekta (nors tik iš dalies ir menkesnė, negu buvo žadėta) paaukojus visų formų laisvę (gal išskyrus poreikio laisvę). Mes gyvename visuomenėje, kurioje garbstomos visos laisvės, ypač ekonominė laisvė, ir nesirūpinama arba tik atmestinai rūpinamasi nelygybėmis, kurias jos sukelia mūsų visuomenėje, o dar akivaizdžiau – toliau esančiose visuomenėse.

Tačiau norint suvokti, jog nė vieno iš šių dviejų idealų negalima visiškai įgyvendinti iš dalies neaukojant kito idealo, nebūtina prisiminti šį didįjį istorinį ginčą, kuris atskyrė daugiau negu šimtmetį vyraujančių ideologijų, liberalizmo ir socializmo, šalininkus. Akivaizdžiausias pavyzdys – laisvės ir tvarkos idealų priešybė.

Negalima nepripažinti tvarką esant bendra kiekvienos visuomenės gėrybe, juolab kad priešingas žodis „netvarka“ turi neigiamą konotacinę prasmę, panašiai kaip „laisvei“ priešingas žodis „priespauda“ ar „lygybei“ – „nelygybė“. Tačiau istorinė, kaip ir kasdienio gyvenimo patirtis moko, kad šios dvi gėrybės yra priešybės ir kad darnus sugyvenimas, siekiant išvengti kraštutinumų – totalitarinės valstybės ir anarchijos, galimas tik jų kompromiso pagrindu.

Kartoju, nebūtina griebtis didžiojo istorinio ginčo tarp komunizmo ir kapitalizmo, nes turime begalę mažesnių pavyzdžių apie laisvę ribojančias egalitarines priemones ir, atvirkščiai, nelygybę didinančias liberalias priemones.

Egalitarinė teisinė norma, pasak kurios, siekiant sumažinti automobilių eismą gatvėse, visi piliečiai privalėtų naudotis tik visuomeniniu transportu, apribotų laisvę pasirinkti norimą susisiekimo priemonę. Vieninga viduriniojo mokslo sistema, įdiegta Italijoje siekiant visiems vaikams sudaryti vienodas gyvenimo starto pozicijas, apribojo bent kai kurių iš jų turėtą laisvę pasirinkti vieną iš kelių mokyklos tipų. Dar labiau pasirinkimo laisvę apribotų plačiau įgyvendintas egalitarinis reikalavimas, kurio nuosekli kairė neturėtų atsisakyti, – būtent, kad visi vaikai, nesvarbu, iš kokios šeimos jie kilę, pirmaisiais mokslo metais susipažintų ne tik su

mokslo, bet ir su amatų pagrindais. Egalitarinis režimas, kuris verstų visus gyventojus vienodai rengtis, neleistų pasirinkti mėgstamo stiliaus. Kitaip tariant, prievartinis viešosios sferos plėtimas siekiant didinti lygybę siaurina laisvą pasirinkimą privačioje sferoje, kuri yra imanentiškai neegalitarinė, nes asmeninė turtuolių laisvė nepalyginti platesnė už vargšų laisvę. Aišku, turtuoliui laisvės praradimas skausmingesnis negu vargšui, kurio laisvę pasirinkti susisiekimo priemonę, mokyklos tipą, drabužius paprastai riboja ne primestos viešojo gyvenimo taisyklės, o ekonominės privataus gyvenimo galimybės.

Be abejo, lygybė apriboja ir turtuolio, ir vargšo laisvę, tačiau skirtingai: turtuolis praranda laisvę, kuria realiai mėgavosi, o vargšas praranda potencialią laisvę. Galima pateikti ir daugiau pavyzdžių. Kiekvienas savo namuose, matyt, pastebėjo, kad labiau dėl pasikeitusių papročių negu dėl priverstinių normų tarp sutuoktinių įsigalinti didesnė lygybė auklėjant vaikus vyrui primetė daugiau pareigų, tegul kol kas tik moralinių, kurios apribojo jo šeimoje turėtą laisvę.

Jau pats liberaliai doktrinai būdingos minimalaus egalitarizmo formos pamatinis principas, pasak kurio, visi žmonės turi teisę į lygią laisvę, išskyrus pateisinamas išimtis, implikuoja, jog kiekvienas apriboja savo laisvę suderindamas ją su kitų laisvėmis, kad netrukdytų kitiems

naudotis jų asmeninėmis laisvėmis. Laukinės laisvės būklė apibrėžiama kaip tokia, kad asmuo tuo laisvesnis, kuo didesnė jo jėga, arba Hobbeso aprašyta ir Spinozos racionalizuota prigimtinė būklė yra nuolatinė kova visų su visais dėl išlikimo. Išeiti iš tokios būklės galima tik panaikinus natūralią laisvę arba, kaip siūlo liberalioji doktrina, ją reglamentavus.

3. Reikėtų patikslinti posakio „vienoda, lygi laisvė", vartojamo taip, tarsi jis būtų visiškai aiškus, nors yra miglotas ir nevienareikšmis, prasmę. Miglotas todėl, kad, kaip ne kartą sakyta, nėra laisvės apskritai, yra tik atskiros laisvės: minties, spaudos, ekonominės veiklos, susirinkimų, sąjungų, ir kiekvieną kartą būtina patikslinti, apie kurią iš jų kalbame. Nevienareikšmis todėl, kad turėti tokią pat laisvę kaip ir kiti reiškia ne tik turėti visas atskiras laisves, kurias turi kiti, bet ir turėti galimybę lygiai kaip ir visi kiti naudotis kiekviena iš tų atskirų laisvių. Iš tiesų viena yra abstrakčiai naudotis visomis laisvėmis, kuriomis naudojasi kiti, kas kita kiekviena atskira laisve naudotis lygiai kaip ir visi kiti. Į šį skirtumą būtina atsižvelgti, nes liberalioji doktrina iš principo teigia pirmąją prasmę, bet liberalioji praktika negali užtikrinti antrosios kitaip kaip griebdamasi egalitarinių priemonių, taigi keisdama bendrąjį principą.

Visai neteigiu, kad egalitarinės priemonės visada riboja laisvę. Balsavimo teisės pripažinimas ir moterims

neapribojo vyrų balsavimo laisvės. Gal apribojo jų valdžią tuo požiūriu, kad parama tam tikrai vyriausybei nebepriklauso vien tik nuo jų, tačiau pati balsavimo teisė nebuvo apkarpyta. Asmeninių teisių pripažinimas imigrantams irgi neapriboja piliečių asmeninių teisių. Vienais atvejais lygybei pasiekti reikalingi įstatymai, verčiantys vykdyti tam tikras pareigas ir taip apribojantys laisvę. Kitais atvejais pakanka įstatymų, suteikiančių teises ir tiems, kurie anksčiau jų neturėjo.

Ir pagaliau viena paprasta, dažniausiai nutylima pastaba: laisvės ir lygybės sąvokos nėra simetriškos. Laisvė yra asmens *status*, o lygybė rodo ryšį tarp dviejų ar daugiau asmenų. Tai įrodo faktas, kad žodžių derinys „*x* yra laisvas“ turi prasmę, o „*x* yra lygus“ neturi jokios prasmės. Todėl toks komiškas garsusis Orwello posakis: „Visi yra lygūs, bet kai kurie yra lygesni už kitus“; tačiau sakydami, kad visi yra laisvi, bet kai kurie yra laisvesni už kitus, nesukeltume juoko, priešingai, toks sakinys visiems būtų suprantamas. Prasminga kartu su Hegeliu teigti, jog egzistuoja toks režimas despotizmas, kuriam esant tik vienas žmogus yra laisvas, o visi kiti yra jo tarnai, bet būtų beprasmiška sakyti, kad egzistuoja tokia visuomenė, kurioje tik vienas yra lygus. Tai, beje, paaiškina, kodėl laisvę galima laikyti individualiu gėriu, kitaip negu lygybę, kuri visada yra tik visuomeninis gėris, ir kodėl laisvės lygybė nepašalina kitų lygybės

formų troškimo, tarkim, galimybių lygybės ir pajamų lygybės, be to, šios dvi lygybės, reikalingos kitokių sulyginimo būdų, gali konfliktuoti su laisvės lygybe.

4. Šie glausti pasvarstymai apie dvi aukščiausias – laisvės ir lygybės – vertybes ir jas siejantį santykį yra, mano nuomone, būtinas žingsnis, žengiamas tikslinant siūlymą kairę ir dešinę apibrėžti remiantis lygybės ir nelygybės kriterijumi[1]. Greta iki šiol aptarinėtos diados

[1] Čia norėčiau priminti vieną iš prasmingų ir naudingų bandymų apibrėžti kairę: Peter Glotz, Vorrei una sinistra col muso più duro (Norėčiau kairės kietesniu sprandu), in *L'Unità*, 1992 metų lapkričio 30 d. Autorius, remdamasis savo knyga *Die Linke nach dem Sieg des Westens*, Deutsche Verlag Anstalt, Stuttgart, 1992, rašo: „Apibrėžiau kairę kaip jėgą, siekiančią apriboti rinkos logiką, arba, apdairiau, siekiančią rasti su rinkos ekonomika suderinamą racionalumą; jautriai spręsti socialinį klausimą, kitaip tariant, paremti gerovės valstybę ir tam tikras demokratines institucijas; laiduoti naujas laisvės teises; laiduoti faktinę moterų lygybę; saugoti gyvybę ir gamtą; kovoti su nacionalizmu". Elias Diaz straipsnyje „Derechas y izquierdas" („Dešinė ir kairė"), in *El Sol*, Madrid, 1991 balandžio 26, kairės tapatumo požymiais laiko „didesnį polinkį į perskirstomąją ekonominę politiką ir proporcinį lyginimą, pagrįstus labiau darbu nei kapitalu; didesnį akcentavimą to, kas vieša ir bendra, negu to, kas privatu ir individualu; kooperacijos ir bendradarbiavimo iškėlimą prieš konfrontaciją ir konkurenciją; didesnį dėmesį naujiems visuomeniniams sąjūdžiams ir jų pacifistiniams, ekologiniams, feministiniams reikalavimams; rūpinimąsi realiu žmogaus teisių įgyvendinimu, ypač visuomenės atstumtųjų, senelių, vaikų ir panašiai; siekį patenkinti visų pamatinius poreikius: garantuoti sveikatos apsaugą, švietimą, gyvenamąjį būstą; didesnį jautrumą ir tarptautinę paramą vargingoms, priklausomoms, atsilikusioms šalims; laisvos valios ir racionalių debatų autonomiją tiek priimant mažoritarinius ir demokratinius politinius sprendimus, tiek ir kuriant etiką bei vykdant permainas, nepriklausomas nuo valdžios argumentų ar religinių organizacijų dogmų, turinčių charizminių ir/arba tradicinių bruožų".
Taip pat norėčiau atkreipti dėmesį į Giorgio Ruffolo straipsnį „Il fischio di Algarotti e la sinistra congelata" („Algarotti švilpimas ir užšaldyta kairė"), in

lygybė–nelygybė, iš kurios kyla egalitarinės ir neegalitarinės doktrinos bei sąjūdžiai, reikėtų surasti vietą kitai tokiai pat svarbiai diadai laisvė–valdžia. Iš šios diados kyla liberalios ir autoritarinės doktrinos bei sąjūdžiai. Kairės ir dešinės apibrėžimui ypač svarbus šių dviejų diadų skirtumas, nes vienas iš įprasčiausių būdų apibūdinti dešinę kairės atžvilgiu yra egalitarinę kairę priešpriešinti libertarinei dešinei. Visai nesunku pripažinti, kad egzistuoja egalitariškesnės ir libertariškesnės doktrinos ir sąjūdžiai, tačiau būtų sunku pripažinti, kad tokia skirtis gali padėti atskiriant kairę nuo dešinės. Tiek dešinėje, tiek ir kairėje visada buvo ir tebėra liberalizuojančių sąjūdžių. Mažesnis ar didesnis laisvės idealo – jis įgyvendinamas,

MicroMega, I, 1992, p. 119–145. Jis teisingai nurodo, kad išsižadėjusi mesianizmo, kairės partija nuslydo į politinį pragmatizmą be principų. Kairė užšalo, bet nemirė, nes dar geba atpažinti nepraradusius aktualumo idealiuosius savo ištakų motyvus. Kitame straipsnyje jis patikslina, kad lygybės sąvokos negalima sieti tik su ekonominėmis sąlygomis, o reikia ją taikyti ir kitoms gėrybėms, tarkim, galimybei naudotis kultūra. Jis tikisi kairės, kuri padarytų mus „truputį mažiau nelygius ir truputį laimingesnius" (Sinistra è bello, in *L'Unità*, 1994 m. spalio 24 d.).

Ir pagaliau Clausas Offe, pasiremdamas sovietinės sistemos žlugimu, smerkia „akivaizdų politinio spektro pasistūmėjimą į dešinę". Baigdamas jis daro išvadą, kad jei daugelio nuspėtą socializmo pabaigą galėjo lemti pasiūlos ir, atitinkamai, paklausos stoka, tai būtent tie svarbūs iššūkiai, su kuriais dabar susiduria Europa, „ir ateityje privers politinius siekius pasidalyti į kairiuosius ir dešiniuosius". Iš pranešimo seminare *Marxismo e liberalismo alla soglia del Terzo Millennio* (*Marksizmas ir liberalizmas ties trečiojo tūkstantmečio slenksčiu*) santraukos, išspausdintos 1992 m. lapkričio 19 dienos *L'Unità* numeryje pavadinimu „Dopo l'89 sinistra tra miseria e speranza" („Po 1989-ųjų kairė tarp vargo ir vilties"). Seminaras įvyko 1992 metų lapkritį Turino Goethe's institute.

kaip minėta, per principus ir taisykles, kurie yra demokratinių vyriausybių pagrindas, tai yra vyriausybių, pripažįstančių ir saugančių asmenines, pilietines, politines teises, – vertinimas leidžia, kaip aptarėme antrajame skyriuje, kairės ir dešinės kontekste atskirti nuosaikųjį ir ekstremalųjį sparnus. Ir revoliuciniai, ir kontrrevoliuciniai sąjūdžiai, nors jų nesieja bendras globalus visuomenės radikalaus pertvarkymo projektas, įsitikinę, kad būtent dėl pertvarkymo projekto radikalumo jį įgyvendinti įmanoma tik įvedus autoritarinius režimus[2].

Pripažinus, kad dešinės ir kairės atskyrimo kriterijus yra skirtingas lygybės idėjos vertinimas, o nuosaikaus ir ekstremalaus sparnų atskyrimo kriterijus ir kairėje, ir dešinėje yra skirtingas požiūris į laisvę, doktrinų ir politinių sąjūdžių spektrą schemiškai galėtume suskirstyti į tokias keturias dalis:

a) kraštutinėje kairėje yra egalitariniai ir kartu autoritariniai sąjūdžiai, o jų svarbiausias istorinis pavyzdys,

[2] Pirmajame leidime rašiau, kad laisvės kriterijus „padeda atskirti politinį pasaulį ne tiek tikslų, kiek priemonių arba metodo, taikomo tikslui pasiekti, atžvilgiu“. Čia visų pirma turėjau galvoje „demokratinio metodo pripažinimą arba atmetimą“ (p. 80). E. Severino, La libertà è un fine. L'uguaglianza no (Laisvė yra tikslas. Lygybė – ne), in *Corriere della Sera*, 1994 birželio 9, pažymėjo, kad „priemonė neišvengiamai pavaldi tikslui. Jei tikslas yra lygybė, laisvė kaip priemonė pavaldi lygybei. Priemonės paprastai susidėvi ir yra pakeičiamos, ir ne taip lengva įrodyti, kad laisvė nėra susidėvinti ir pakeičiama priemonė“. Teisinga pastaba. Skirtumas tarp liberalų ir autokratų slypi skirtingame demokratinio metodo vertinime, kuris savo ruožtu pagrįstas skirtingu laisvės kaip vertybės vertinimu.

toks svarbus, kad tapo abstrakčia kategorija, kurią galima taikyti ir kuri buvo realiai taikyta įvairiais istoriniais laikotarpiais bei įvairiomis istorinėmis aplinkybėmis, yra jakobinizmas;

b) centro kairė, arba egalitarinės ir kartu liberalios doktrinos ir sąjūdžiai, kuriuos šiandien galėtume pavadinti „liberaliuoju socializmu“, ir jie aprėpia visas socialdemokratines partijas, nors jų politinės praktikos skiriasi;

c) centro dešinė, arba liberalios ir kartu neegalitarinės doktrinos ir sąjūdžiai. Jiems reikia priskirti ir konservatyviąsias partijas, nuo reakcinių dešiniųjų partijų besiskiriančias savo ištikimybe demokratinei santvarkai, o dėl lygybės idealo, tai jos pripažįsta tik lygybę prieš įstatymą. Iš čia kyla teisėjų pareiga nešališkai taikyti įstatymus ir visiems garantuoti lygią laisvę, o tai būdinga srovei, kurią pavadinau minimaliu egalitarizmu;

d) kraštutinėje dešinėje yra antiliberalios ir antiegalitarinės doktrinos ir sąjūdžiai, kurių gerai žinomų istorinių pavyzdžių – fašizmo ir nacizmo – nereikia nė priminti.

Tikrovė, be abejo, daug sudėtingesnė už šią schemą, sudarytą remiantis tik dviem, tačiau, mano manymu, pamatiniais kriterijais, kurie drauge padeda nubrėžti žemėlapį, gelbstintį bandomą ginčyti skirtį tarp kairės ir dešinės ir kartu leidžiantį atremti ir rimtą priekaištą,

kad kairė ir dešinė kaip doktrinos ir sąjūdžiai yra nevienalytės; pavyzdžiui, kairėje yra komunizmas ir demokratinis socializmas, o dešinėje – fašizmas ir konservatizmas. Jie taip pat paaiškina, kodėl jos, būdamos nevienalytės, ypatingomis krizinėmis aplinkybėmis potencialiai gali tapti sąjungininkėmis.

VIII. Kelrodė žvaigždė

1. Egalitarinę politiką apibūdina tendencija šalinti kliūtis (jau minėto Italijos Konstitucijos trečiojo straipsnio žodžiais tariant), trukdančias mažinti nelygybę tarp vyrų ir moterų. Vienas įtikinamiausių istorinių mano teiginio, kad skiriamasis kairės bruožas yra egalitarizmas, įrodymų yra faktas, kad viena iš pagrindinių, o gal pagrindinė bendra istorinės kairės tema, taip pat ir komunistams, ir socialistams, buvo panaikinimas privačios nuosavybės, „baisiosios teisės"[1], kuri ne tik devynioliktame amžiuje, bet jau nuo antikos laikų buvo laikoma viena didžiausių, o gal didžiausia kliūtis žmonių lygybei. Nesvarbu, ar ši tezė teisinga, ar klaidinga, tačiau žinoma, kad utopiniuose egalitariniais siekiais pagrįstų idealių visuomenių aprašymuose paprastai vaizduojama ir rekomenduojama kurti kolektyvistinė visuomenė; kad kai svarstydamas apie žmonių nelygybės

[1] Šis posakis yra iš garsiosios Cesare Beccaria knygos *Dei delitti e delle pene* (*Apie nusikaltimus ir bausmes*) dvidešimt antrojo skyriaus apie vagystę, apibrėžtą kaip „nusikaltimas tos nelaimingosios žmonijos dalies, kuriai nuosavybės teisė (baisi, gal nė nereikalinga teisė) leidžia tik vos vos egzistuoti". S. Rodotà knyga pavadinta *Il terribile diritto (Baisioji teisė)*, Il Mulino, Bologna, 1990.

prigimtį, Jean-Jacques Rousseau užsipuolė pirmąjį žmogų, kuris, aptvėręs savo sklypą, pareiškė: „Tai yra mano!“, ir kad Rousseau įkvėpė sąjūdį, iš kurio kilo Lygiųjų sąmokslas, beatodairiškai priešiškas visoms privačios nuosavybės formoms, kad visos devynioliktame amžiuje atsiradusios lygiųjų bendruomenės, su kuriomis kairė neretai save tapatindavo, privačią nuosavybę laikė nusikalstama institucija, kurią privalu panaikinti, kad visos marksistinės partijos yra egalitarinės ir kolektyvistinės, kad viena pirmųjų carų žemėje triumfavusios revoliucijos taikytų priemonių buvo žemės ir įmonių privačios nuosavybės panaikinimas, kad du svarbiausi socializmo istorijos ir kritikos veikalai – Vilfredo Pareto *Les systèmes socialistes* ir Ludwigo von Miseso *Socialism* – yra (pirmasis) kritinė įvairių kolektyvizmo formų apžvalga ir (antrasis) jų analizė bei ekonominė kritika. Kova už privačios nuosavybės panaikinimą, už gamybos priemonių suvisuomeninimą, nors ir nevisišką, kairei visada buvo kova už lygybę ir už pagrindinės kliūties siekiant įgyvendinti lygiųjų visuomenę pašalinimą. Net nacionalizavimo politika, kuri ilgą laiką buvo būdinga socialistinių partijų ekonominei politikai, buvo įgyvendinama vardan egalitarinio idealo, nors ir ne teigiama prasme – kad būtų didinama lygybė, o neigiama prasme – kad būtų panaikintas nelygybės šaltinis.

Tai, kad neatimamos privačios nuosavybės teisės sukurtas ir įtvirtintas skirtumas tarp turtuolių ir vargšų įvardijamas kaip pagrindinė nelygybės priežastis, netrukdo pripažinti ir kitų skirtumų, pavyzdžiui, tarp vyrų ir moterų, tarp fizinio ir protinio darbo, tarp geresnių ir prastesnių tautų.

2. Nesunkiai galiu pripažinti, kad bandymų įgyvendinti idealą padariniai buvo gausūs ir baisūs. Neseniai ta proga teko kalbėti apie „atvirkštinę utopiją“[2] atsakant į teiginį, kad šimtmečius puoselėta didžioji egalitarinė – komunistinė – utopija jau per pirmą istorinį bandymą ją įgyvendinti virto savo priešingybe. Niekas niekada nėra siūlęs praktiškai įgyvendinti nė vieno iš filosofų aprašytų idealiųjų miestų. Platonas žinojo, kad ideali respublika, apie kurią jis kalbėjo su savo draugais ir mokiniais, negali niekur atsirasti ir egzistuoja, kaip Sokratui sako Glaukonas, tik „mūsų pašnekesiuose“. Vis dėlto, kada

[2] Straipsnis, pavadintas „L'utopia capovolta“, pasirodė 1990 metų birželio 9 dienos *La Stampa* numeryje, vėliau išspausdintas knygele *L'utopia capovolta* serijoje *La Stampa, Terza pagina*, Torino, 1990, p. 127–130. Šie žodžiai nuostabiai atitinka tai, ką parašė Thomas Nagelis: „Komunizmas Europoje žlugo [...]. Šią istorinę akimirką verta prisiminti, kad komunizmas už savo egzistavimą iš dalies turi būti dėkingas lygybės idealui, išlaikančiam savo žavesį nepaisant jo vardu padarytų siaubingų nusikaltimų ir sukeltų ekonominių katastrofų. Demokratinės visuomenės nerado būdų įgyvendinti šį idealą. Tai yra senosios Vakarų demokratijos problema“. Nagel, *I paradossi dell'uguaglianza*, p. 14. Šis tvirtinimas grindžiamas tokiu teiginiu: „Susidūrimo tarp demokratinio kapitalizmo ir autoritarinio komunizmo sukeltų problemų pastarojo žlugimas neišsprendė nei pažangesniame pasaulyje, nei pasaulyje apskritai“ (*ibid.*).

egalitarinė utopija pirmą kartą tapo istorine tikrove, iš „pašnekesių" virto faktu, ji tapo savo priešingybe.

Tačiau didžioji žmonių ir tautų nelygybės problema išliko tokia pat sunki ir nepakeliama. Ir, pripažinkime, toliau pavojingai grasina tiems, kurie jaučiasi patenkinti. Maža to, kasdien vis daugiau sužinodami apie gyvenimo sąlygas trečiajame ir ketvirtajame pasauliuose, kuriuos Latouche pavadino „sudužėlių planeta", matome, kad problemos mastai tragiškai išaugo. Istorinis komunizmas žlugo, tačiau jo mestas iššūkis liko. Net jeigu guodžiamės kartodami, kad šioje pasaulio dalyje sukūrėme dviejų trečdalių visuomenę, negalime nematyti, kad daugumoje pasaulio šalių du trečdaliai, o gal net keturi penktadaliai ar devyni dešimtadaliai reiškia kažką visai priešingo negu pas mus.

Šios tikrovės atžvilgiu skirtis tarp dešinės ir kairės, kuriai lygybės idealas visada buvo kelrodė žvaigždė ir kuri ja sekė ir tebeseka, yra labai aiški. Užtenka nukreipti dėmesį nuo socialinio atskirų valstybių klausimo, iš kurio devynioliktame amžiuje kilo kairė, ir pažvelgti į socialinį klausimą tarptautiniu mastu, kad suprastume, jog kairė ne tik dar nebaigė savo kelio, o juo vos tik pradėjo eiti[3].

[3] Panašiai bus, jeigu kairės universalistinio uždavinio klausimą formuluosime skirties įtrauktis–atskirtis terminais. Kairė linkusi įtraukti, dešinė – atskirti. Žr. G. Zincone, L'estensione della cittadinanza (Pilietybės išplėtimas), in

3. Baigdamas norėčiau čia aptartą tezę papildyti asmenine patirtimi. Visada save laikiau kairiuoju, taigi terminas „kairė“ man visada turėjo teigiamą konotaciją, net ir dabar, kai kairė kaskart vis labiau puolama, o terminas „dešinė“ – neigiamą konotaciją, nors šiandien tos konotacijos vertė iš naujo permąstoma. Pagrindinė priežastis, kodėl įvairiais savo gyvenimo tarpsniais domėjausi politika arba jaučiau, jei ne pareigą – pernelyg pretenzingas žodis, – tai bent poreikį užsiimti politika, o kartais, tiesa, labai retai, net imtis politinės veiklos, yra ta, kad visada nejaukiai jausdavausi matydamas milžinišką, išpūstą ir nepateisinamą nelygybę tarp turtuolių ir vargšų, tarp tų, kurie atsidūrė ant aukščiausios visuomenės laiptų pakopos, ir tų, kurie yra ant žemiausios pakopos, tarp tų, kurie turi valdžią, taigi galimybę nulemti kitų elgesį ekonominėje, politinėje bei ideologinėje srityse, ir tų, kurie tokios valdžios neturi. Tie, kurie, kaip ir aš, gimė ir augo buržuazinėje šeimoje, kur klasių skirtumai dar buvo labai ryškūs, ypač aiškiai matė tą nelygybę, o slenkant metams ir vykstant tragiškiems įvykiams, pamažu tvirtėjant moralinei sąmonei, vis sąmoningiau ją išgyveno. Tie skirtumai ypač išryškėdavo atostogų metu vasarojant kaime, kai mes,

Le idee della sinistra, Editori Riuniti, Roma, 1993, p. 75–84; Zincone, La sindrome americana e la sinistra europea (Amerikietiškas sindromas ir europietiška kairė), in *MicroMega*, 1993, 3, p. 156–168.

atvykėliai iš miesto, žaisdavome su valstiečių vaikais. Tiesą sakant, puikiai sutardavome ir klasių skirtumai buvo visai nesvarbūs, tačiau negalėjome nepastebėti, kaip skyrėsi mūsų ir jų namai, mūsų ir jų maistas, mūsų ir jų drabužiai (vasaromis jie vaikščiodavo basi). Sugrįžę vasaroti sužinodavome, jog kuris nors mūsų žaidimų draugas žiemą mirė nuo tuberkuliozės. Neatsimenu, kad kuris nors iš mano mokyklos draugų mieste būtų miręs nuo kokios nors ligos.

Tai buvo fašizmo metai, kai buvo leidžiamas paties Mussolini'o įkurtas oficialus politikos žurnalas *Gerarchia*. Fašizmas, populistinis, bet ne liaudinis, visą šalį pavertė kareivinėmis ir nuslopino bet kokią laisvą politinę kovą: piliečių tauta, jau išsikovojusi teisę dalyvauti laisvuose rinkimuose, virto darniai pritariančia minia, tarpusavy lygiais valdiniais, ne tik vilkinčiais vienodomis uniformomis, bet ir lygiais (ir laimingais?) pavergtaisiais. Nelauktai netikėtai patvirtinus rasinius įstatymus, mano karta brandos metais susidūrė su siaubinga, stulbinama diskriminacija, tiek mano, tiek ir kitų sąmonėje palikusia neišdildomą pėdsaką. Būtent tuomet egalitarinės visuomenės miražas daugelį dvasiškai tvirtų ir rimtai mąstančių jaunų žmonių pastūmėjo į komunizmą. Gerai žinau, kad šiandien, po tiek metų, fašizmą reikėtų vertinti per atstumą, kaip istorikui, tačiau dabar kalbu ne kaip istorikas, o tik

norėdamas papasakoti apie savo asmeninį politinį lavinimąsi, kuris, kaip reakcija į režimą, buvo iš esmės pagrįstas ne tik laisvės, bet ir lygybės bei brolybės idealais, tuomet paniekinamai vadintais Prancūzijos revoliucijos „tuščia retorika"[4].

4. Kaip sakiau iš pat pradžių, nesiruošiu nieko vertinti. Mano tikslas yra ne užimti kokią nors poziciją, o apibendrinti tebegyvuojančias diskusijas, nors retkarčiais joms skambinami laidotuvių varpai. Kita vertus, jei lygybę galima interpretuoti neigiamai kaip lygiavą, nelygybę galima interpretuoti teigiamai kaip kiekvieno asmens nesunaikinamo savitumo pripažinimą[5]. Nėra idealo, kuris

[4] Vis dar tvyrančio pasidygėjimo egalitariniu idealu liudijimą galima perskaityti dešinės žurnalo *L'Italia settimanale* 1992 metų gruodžio 23 dienos numeryje. Pagrindinis R. Gervaso straipsnio „Abbasso l'uguaglianza" („Šalin lygybę"), p. 36–37, argumentas yra būtent tas, kuriuo prieš tai rėmiausi. Jo esmė – tarp žmonių daugiau matyti tai, kas juos skiria, negu tai, kas juos sieja: „Patinka ar nepatinka, nė vienas žmogus nėra lygus kitam, o dar blogiau arba geriau – tai priklauso nuo požiūrio, – nė vienas nenori būti lygus kitiems".

[5] Manęs nestebina, kad rašytojas liberalas, tvirtai įsitikinęs ir žinodamas, kad nieko nepapiktins, rašo, jog liberalizmas yra priešiškas lygybei, užtat toleruoja pajamų ir turtų nelygybę. Liberalai, patikslina jis, niekada nelaikė turtinės nelygybės blogiu savaime, netoleruotinu visuomeniniu blogiu, nes laiko ją šalutiniu našios ekonomikos padariniu (S. Holmes, Il liberalismo è utopismo, in *MicroMega*, 1994, 1, p. 41). Šiais žodžiais Holmesas geriau nei ilgais išvedžiojimais leidžia suprasti, kad yra toks požiūris, pasak kurio, nelygybės yra ne tik nepašalinamos, bet ir naudingos, todėl bergždžia bandyti jas pašalinti. Tačiau yra rašiusių ir priešingai (Matthew Arnold): „Sistema, pagrįsta nelygybe, yra priešinga prigimčiai ir ilgainiui žlunga". Cituoju iš: R. H. Tawney, *Equality* (1938), vertimas į italų kalbą – in *Opere*, sud. F. Ferrarotti, Utet, Torino, 1975, p. 539–541.

nekeltų didelių aistrų. Protas, teisingiau, racionalumas pateikiant argumentus už ir prieš, kurie turi pateisinti kitiems, o pirmiausia mums patiems kiekvieno iš mūsų pasirinkimą, ateina vėliau. Štai kodėl didieji idealai atsparūs laikui bei aplinkybių kaitai ir, nepaisant blaivaus proto tarpininkavimo, yra nesutaikomi.

Nesutaikomi, bet ir ne absoliutūs, bent tokiais juos turėtų laikyti geras demokratas (leiskite man čia dar kartą priminti skirtumą tarp ekstremisto ir nuosaikių pažiūrų žmogaus). Savo asmeninių pasirinkimų, kurių nemanau galįs atsisakyti, niekada nelaikiau visuotiniu to, kas teisinga ir neteisinga, kriterijumi. Visada prisimenu vieną iš paskutiniųjų mano kartos mokytojų Luigi'o Einaudi'o pamokų: savo puikioje esė *Discorso elementare sulle somiglianze e dissomiglianze fra liberalismo e socialismo* (*Paprastas pokalbis apie liberalizmo ir socializmo panašumus ir skirtumus*), kuria visada vadovavausi, nuostabiai subtiliai apibūdinęs esminius liberalo ir socialisto bruožus (jo paties pasirinkimas buvo aiškus, nors ir nepaminėtas), jis rašė, kad „abi šios srovės yra gerbtinos" ir „ jų atstovai, nors kovoja, nėra priešai, nes gerbia vienas kito pažiūras ir žino, jog įgyvendindami savo principus, susiduria su apribojimais". Ir baigė žodžiais: „Optimumo negalima pasiekti per priverstinę totalitarinės tironijos taiką; prie jo artėjama per nuolatinę dviejų idealų kovą, ir nė

vienas iš jų negali būti nuslopintas nepakenkus bendrajam gėriui“[6].

Kaip praėjusiame amžiuje pažymėjo Tocqueville'is, vis didesnės žmonių lygybės siekio traukai sunku atsispirti. Panaikinti vienokią ar kitokią diskriminaciją, kurios pagrindu žmonės dalijami į aukštesnius ir žemesnius, į valdančius ir valdinius, turtingus ir vargšus, aišku, nėra būtina, tačiau tai galimas civilizacinio proceso tarpsnis. Dar niekada taip, kaip mūsų laikais, nebuvo kritikuoti trys pagrindiniai nelygybės šaltiniai: klasė, rasė ir lytis. Laipsniškas vyrų ir moterų sulyginimas, iš pradžių mažoje šeimos bendruomenėje, paskui didesnėje pilietinėje ir politinėje visuomenėje yra vienas akivaizdžių nesulaikomo žmonijos ėjimo lygybės link požymių[7].

[6] L. Einaudi, *Prediche inutili* (*Nereikalingi pamokslai*), Ketvirtas sąsiuvinis, Einaudi, Torino, 1957, p. 218, 237, 241.

[7] Du naujausi liudijimai: „Didžioji priešybė tarp proletariato, turinčio klasinę sąmonę, taigi esančio istorijos subjektu, ir liumpenproletariato, gebančio kelti tik valstiečių maištus, [...] verčia nusišypsoti, nes, viena vertus, tiksliai nežinome, kur yra proletariatas, bet žinome, kad milžiniškos liumpenproletariato masės iš viso trečiojo pasaulio veržiasi pro istorijos duris ir, patinka mums ar nepatinka, tampa sąmoningu ar nesąmoningu didžiosios biologinės jėgos veiksniu“ (U. Eco, L'algoritmo della storia, in *L'Unità*, 1992 rugsėjo 22); „Būti kairėje reiškia būti požeminėje metropolio dalyje. Kažkokia mano dalelė atpažįsta socialinį neteisingumą, pusiausvyros tarp pasaulio Pietų ir Šiaurės stoką. Man rūpi tai, kas vyksta Somalyje, Jugoslavijoje, Amazonijoje. Priklausymas kairei man sako, jog tai nėra vietinės problemos. Tai nėra gero administravimo problema. Tai globalinė, ekologinė problema, kaip išgelbėti visą planetą. O kovai su ja reikalinga kairiųjų vadovybė, gebanti tai atlikti“ (E. Bencivenga, Sto con gli altri, in *L'Unità*, 1992 lapkričio 16).

O naujas požiūris į gyvūnus? Ar vis dažnesnės ir platesnės diskusijos apie medžioklės teisėtumą, vivisekcijos apribojimus, retų ir nykstančių gyvūnų rūšių apsaugą, vegetarizmą nepranašauja, kad lygybės principas galbūt bus taikomas ne tik žmonių giminei, ir toks išplėstas jo taikymas grindžiamas suvokimu, kad gyvūnai yra lygūs mums, žmonėms, bent jau gebėjimu kentėti?

Tiesa, norėdami suprasti šio didžiulio istorinio sąjūdžio prasmę, privalome akimirkai pamiršti kasdienes polemikas ir pažvelgti aukščiau ir toliau[8].

[8] Jau seniai tai teigiu. Gali būti, kad šitas kartas ne paskutinis, jei tik leis jėgos. Sėniai kartojasi. Skaitytojo smalsumui patenkinti pateikiu du mano tvirtos nuomonės, nors ji nuolat atmetinėjama, liudijimus. Juos pateikė du autoriai, priklausantys priešingoms stovykloms, tačiau abu yra įsitikinę diados priešininkai. Straipsnyje, paradoksaliai pavadintame „La sinistra è a sinistra?" („Kairė yra kairėje?"), in *A sinistra. Laboratorio per l'alternativa sociale e politica* (*Kairėje. Socialinės ir politinės alternatyvos laboratorija*), 1991 vasario 1 d., Costanzo Preve palygina komunizmo žlugimo kairiųjų gretose sukeltą sąmyšį su kafkiškuoju personažu, kuris pabunda paverstas bjauriu vabzdžiu. Jis neigia bet kokią diados vertę ir teigia, jog mano primygtinai skelbiamų dichotomijų niekaip negalima panaudoti. *Nuova Antologia*, 126, 2177, brošiūroje (1991 metų sausis–kovas) išspausdintame interviu „L'idea democratica dopo i sommovimenti dell'Est" („Demokratijos idėja po neramumų Rytuose") į G. Torlontano klausimą, ką griuvus Berlyno sienai reiškia kairė, Gianni Baget Bozzo atsako, jog „nieko nebereiškia", ir pridūręs: „mačiau, kaip komunistai įsikibo Bobbio žodžių lyg gelbėjimo rato", tęsia: „manau, kad „kairė" yra dviprasmis žodis ir geriausiu atveju reiškia ne kultūrinį, o politinį sutarimą. Jei Bobbio ir Dahrendorfas, kurių negalima laikyti priklausančiais kairei, būtų pripažįstami kairės teoretikais, tai reikštų, kad kairė liovėsi teoriškai egzistavusi". Baigdamas darau išvadą, kad žodžiai „kairė" ir „dešinė" gali būti vartojami tik „taktinėms dislokacijoms, kaip krikščionių demokratų kairė, liberalioji kairė ir pan., nurodyti" (p. 7).

priedai

I. Fukuyama, istorijos variklis ir pabaiga

Prieš pradedant svarstyti, ar Italijos kairė turi politinį planą, ar jį dar reikėtų sukurti, dera įsitikinti, jog kairė egzistuoja arba, teisingiau, jog žodis „kairė" dar turi prasmę. Sunku ką ir suprasti. Nuo „nei dešinė, nei kairė" pereita prie „anapus dešinės ir kairės"[1]. Tarsi sakytume, kad skirties niekada nebuvo, o jei kadaise ir buvo, dabar jos nebėra. Faktas, jog žlugus dešiniaisiais laikytiems fašistiniams režimams, kairės erdvė tiek išplito, kad buvo džiaugiamasi (arba liūdima, nelygu aplinkybės), jog egzistuoja vien tik kairė. Šiandien galėtume vaizdžiai sakyti, kad kairė buvo „istorijos pabaiga". Žlugus komunistinei sistemai, laikytai tiksliausiu istoriniu kairės idealų

[1] Kalbu apie Anthony'o Giddenso knygą *Oltre la destra e la sinistra*, Il Mulino, Bologna, 1997, p. 309. Originalas: *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*, Polity Press, Cambridge, 1994 (jis mini mano knygą veikale *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1997, p. 37–41). Prie šios temos autorius grįžta knygoje *Oltre la destra e la sinistra: le nuove vie del radicalismo politico*, in Campi e Santambrogio, *Destra/Sinistra. Storia e fenomenologia di una dicotomia politica*, p. 27–44. Taip pat žr. Maurice A. Finocchiaro, *Beyond Right and Left. Democratic Elitism in Mosca and Gramsci*, Yale University Press, New Haven–London, 1999, p. XI–302 (p. 217–221 yra mano knygos analizė ir kritika).

įgyvendinimu, pasigirdo balsų, teigiančių, kad galutinai išnyko būtent kairė, o „istorijos pabaigą“ puikiai galima perteikti kaip idealų, iki šiol visuotinai laikytų skiriamaisiais dešinės bruožais, galutinį triumfą.

Norėdami atsiriboti nuo šių suabsoliutintų priešybių, gal tinkamų filosofijos istorijos diskusijai, bet ne politiniams debatams kaip mūsiškis, privalome remtis įsitikinimu, jog klasikinė kairės ir dešinės skirtis dar turi prielaidų egzistuoti ir yra prasminga vėl ją prisiminti. Būtų sunku sakyti priešingai, nes, nepaisant senų ir naujų paneigimų, kasdienėje politinėje kalboje žodžiai „kairė“ ir „dešinė“ vartojami kaip vis dar kažką reiškiantys. Kita vertus, akivaizdu, kad jei juos vartodami vienas kitą suprantame, jie privalo turėti kokią nors prasmę. Pateiksiu tik vieną įrodymą: jau tapo banalybe teiginys – džiugus arba skaudus, nelygu, kas jį taria, – kad kairė įgyvendina dešinės politiką. Toks teiginys būtų beprasmis, jei „kairė“ ir „dešinė“ būtų tušti, bereikšmiai žodžiai.

Kaip rašiau savo knygelėje *Kairė ir dešinė* ir ne kartą kartojau viešuose pasisakymuose, laiškuose bei privačiuose pokalbiuose, skiriamasis kairės bruožas dešinės atžvilgiu yra tas idealas, įkvėpimas ar aistra, kurį paprastai vadinu „lygybės etosu“, nors toks apibūdinimas ne mano sugalvotas. Savo apybraižoje tik apžvelgiau ilgametę mąstymo tradiciją analizuodamas ir komentuodamas įvairius anksčiau parašytus veikalus. Neturiu jokio

pagrindo keisti savo nuomonę, nes ir toliau komentavau bei analizavau veikalus, ginančius ir palaikančius kairės idėjas. Tik pacituosiu tai, ką Michael'as Walzeris, vienas iš mūsų autorių, pasakė baigdamas interviu, išspausdintą paskutiniame *Reset* numeryje. Pasakęs, jog „visuomenė linkusi be paliovos kurti hierarchijas ir nelygybę", jis pareiškė, kad „tai yra iššūkis kairei", ir patikslino: „Tam ir egzistuoja kairė, jos užduotis yra priešintis ir periodiškai taisyti visuomenės nuolat kuriamas naujas nelygybės ir autoritarizmo formas".

Naujausias ir veiksmingiausias egalitarinio principo, kaip kairę nuo dešinės skiriančio bruožo, patvirtinimas yra interviu, kurį tu, kaip žurnalo redaktorius, keliantis klausimus, į kuriuos aš atsakau, paėmei iš Franciso Fukuyamos. Šis, sekdamas savo mokytoju Kojève'u, sėkmingai atkūrė „istorijos pabaigos" mitą (ar galima jį taip vadinti?) (*L'Unità*, 1997 m. gruodžio 4)[2], o jį tame pat laikraštyje jau pakomentavo Nadia Urbinati, pateikusi tuos pačius argumentus, kuriuos ir aš pasitelkiu bei išplėtoju.

Dominuojančią interviu temą aiškiai atskleidžia įsitikinimas, kad komunizmo griūtį reikia interpretuoti kaip galutinį katastrofiškos kairiųjų sąjūdžių, ypač tarptautinio komunizmo, klaidos padarinį. Ši klaida – tai, kad

[2] F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, London, 1992. Vertimas į italų k.: *La fine della storia e l'ultimo uomo*, sud. D. Ceni, Rizzoli, Milano, 1992.

žmonijos istorijos siekiu ir neabejotinu istorinės pažangos požymiu laikoma žmonių lygybė, pasiekiama panaikinus privačią nuosavybę, kuri smerkiama kaip pagrindinė žmonių nelygybės priežastis. Naujosios istorijos pranašui pažangos pagrindas yra nelygybė ne tik todėl, kad ji nulemta kapitalistinės rinkos, bet ir todėl, kad pati savaime ji yra „teisinga". Šios tezės čia nesvarstysiu, nes tam reikėtų daugiau vietos. Tikiuosi, netrukus turėsiu progą prie jos sugrįžti. Ją paminėjau tik kaip netikėtą patvirtinimą, kad mano pasirinktas politinio pasaulio padalijimo kriterijus teisingas: „kairė" reiškia kovą dėl lygybės. Dar norėčiau pasidžiaugti pasirinkęs Rousseau ir Nietzsche kaip idealius atitinkamai egalitarinio ir neegalitarinio principų skelbėjų pavyzdžius. Mano nuomone, Fukuyama remiasi ne tik vienašališkai interpretuojamu Hegeliu, jis negalėtų nesiremti kaip tik *Zaratustros* autoriumi, kuris savo priešininku laikė *Visuomenės sutarties* autorių, o šiam pamatinė politikos problema buvo pašalinti privačios nuosavybės neišvengiamai kuriamą žmonių nelygybę.

Gausiai argumentuota ir primygtinai peršama Fukuyamos teorija, išdėstyta plačiai diskutuotoje knygoje, suglumino kai kuriuos krizės ištiktos kairės autorius ir sukėlė naujų minčių. Kritikos naujumas tas, kad ši teorija abejoja ne tradicinės kairės iki šiol naudotomis priemonėmis tikslui pasiekti – pamažu mažinti privačią

nuosavybę iki ši bus visiškai panaikinta, – bet ir pačiu tikslu. Toji abejonė grindžiama dviem argumentais, kuriuos priešingos stovyklos šalininkams sunku įtikinamai paneigti. Pirmasis paimtas iš istorijos filosofijos, antrasis – antropologinis, o gal net ontologinis: 1) istorijos pažangos variklis yra ne nelygiųjų sulyginimas, o priešingai – asmeninė ir kolektyvinė kova dėl dominavimo; 2) ne utopiškai, o realiai interpretuojamas žmonių siekis yra ne lygybė, o pranašumas, pasiekiamas konkuruojant ir nugalint priešą.

Jei ne tik priemonės, bet ir pats tikslas tikrai keltų abejonių, kairės katastrofa būtų daug rimtesnė, negu iki šiol atrodė: nepasiteisintų priemonės, kuriomis siektas tikslas jau pats savaime yra nepageidaujamas. Iki šiol komunizmo kritikai aiškino, kad kolektyvinė nuosavybė yra ne tik netinkama priemonė siekti teisingesnės, egalitariškesnės visuomenės, bet ir pats egalitarizmo siekis yra nepageidaujamas, taigi klaidingas.

Norėdami žengti tolesnius žingsnius kairei apginti ir naujam jos atgaivinimo planui sukurti, turėtume atsiriboti nuo įprastos diskusijos, ar kolektyvizacija – nesvarbu, visiška ar tik dalinė – yra tinkamas įrankis didesniam teisingumui pasaulyje įgyvendinti. Reikėtų kelti kitą, daug esmingesnį klausimą: „Ar istorijos „tikslas“ tikrai yra teisingumas? Ar gali būti tikslas, – prieštarauja Fukuyama, – jei nėra ir pabaigos?“ Taigi istorijos tikslas ir

pabaiga būtų visuomenė, priešinga tai, kurią pranašavo ir kurios troško kairė.

Abu Fukuyamos pasitelkti argumentai yra vienašališki, todėl suprastinti. Tokios paprastai būna teorijos, pagrįstos ne istorija, o istorijos filosofija. Kaip minėjau, mūsų aptariamo autoriaus atskaitos taškai buvo Kojève'o pateikta Hegelio ir Nietzsche's, kaip antžmogių valdomos visuomenės demono, interpretacija.

Istorija daug sudėtingesnė, keblesnė, dviprasmiškesnė ir prieštaringesnė už tą, kurią norėtų mums įpiršti istorijos filosofija. Istorikui, žvelgiančiam ne į tyrą dangų, o į atšiaurią žemę, istorija neturi tikslo, vieno tikslo, taigi neturi ir pabaigos. Istorijos filosofas gali sau leisti būti pranašu, istorikas privalo pateikti tik atsargias, tariamaisiais sakiniais „jei – tai" paremtas prognozes.

Ar istorijos pažangos variklis tikrai yra kova dėl dominavimo? Toks teiginys paneigia moterų revoliucijos pasiektą gelminę ir negrįžtamą pasaulio pažangą. O kur šiandien daug aktualesnė negu kada nors anksčiau visų reakcingų ir pragaištingų obskurantiško nacionalizmo ir beprotiško rasizmo formų įveikimo problema? Kas, jei ne didėjanti ir vis akivaizdesnė kančia dėl nelygių gyvenimo sąlygų, skiriančių „turtingųjų klubą" (Chomsky) nuo „sudužėlių planetos" (Latouche), skatina vis stiprėjantį troškimą siekti kosmopolitinės teisės, universalios visų žmonių pilietybės visuomenėje, kurioje nebūtų nei

žydų, nei stabmeldžių, nei baltųjų, nei juodųjų. Šis troškimas stiprėja dėl pastaraisiais dešimtmečiais nuolat augančio emigrantų iš vargingų šalių į turtingąsias srauto ir tampa nenumaldomas ir negrįžtamas.

Ar iš tiesų visi žmonės visada siekia ne lygybės, o pranašumo? Kas yra tas paslaptingas, tačiau nenuslopinamas „teisingumo jausmas“, kuris, kaip pasakytų istorijos filosofas, valdo pasaulį? Tas teisingumo jausmas, kuris kiekvieną nuolat verčia klausti: „Kodėl jam, o ne man?“ Nepripažinti šios elementarios kasdienės tikrovės reikštų nepaisyti to, kas, remiantis šiuo konstatavimu, parašyta apie teisingumą ir įvairias jo formas nuo graikų laikų iki mūsų dienų. Ar, pasak komutatyvaus teisingumo principo, neteisinga duoti tiek pat, kiek gauni? Ar, pasak korektyvinio teisingumo principo, bausmė neturi būti lygi nusikaltimui (akis už akį, dantis už dantį)? Ar, pasak distributyvaus teisingumo principo, nėra teisinga, kad skirstant gėrybes, siekiant teisingumo, būtų vadovaujamasi kokiu nors skirstymo kriterijumi? Jie gali būti įvairūs: nuopelnai, poreikiai, gebėjimai, rangas, tačiau kartą pasirinkus, privalu to kriterijaus laikytis ir tik tada galėsime sakyti, kad paskirstyta teisingai. Teisingumas nereikalauja, kad mokytojas vienodai vertintų visus savo mokinius. Jis reikalauja, kad pasirinkus nuopelnų kriterijų, jis būtų taikomas visiems ir vieniems nebūtų taikomas poreikių, o kitiems – rango kriterijus.

Tame pačiame interviu Fukuyama teisingai nurodo, kad „visuomenė, lygiai traktuojanti skirtingus žmones, yra tokia pat teisinga, kaip ir visuomenė, nelygiai traktuojanti lygius žmones“. Šiuo teiginiu jis tik pakartoja vadinamąją auksinę teisingumo taisyklę, pasak kurios, teisinga yra lygius traktuoti lygiai, o nelygius – nelygiai. Tai yra grynai formalus, todėl savaime akivaizdus, bet tuščias principas. Tai, kas nėra akivaizdu, dėl to būna įvairiai traktuojama, o tai priklauso nuo ideologijų ar pasaulio suvokimo, arba žemesniu lygiu – nuo įvairių asmeninių požiūrių, nuo to, kaip atsakoma į klausimą: „Kurie yra lygūs? Kurie yra nelygūs?“ Gal reikėtų pasvarstyti, ar paslaptinga ir nuolat ginčijama kairės ir dešinės diada nėra skirtingų atsakymų į šį klausimą padarinys? Kaip rašiau savo knygelėje *Kairė ir dešinė*, kurią plačiai pripažino skaitytojai, bet gerokai nutylėjo kritikai, esminis skirtumas tarp dešiniųjų ir kairiųjų tas, kad vieni linkę žmones verčiau laikyti lygesniais negu nelygiais, o kiti, atvirkščiai – laikyti juos nelygesniais negu lygiais. Prigimtiniai ar kultūriniai, ontologiniai ar istoriniai skirtumai? Nežinau, ir manęs tai nedomina. Konstatuoju empiriškai, ir niekaip kitaip.

Teiginys, kad istorijos variklis yra ne kova už lygybę, o kova dėl dominavimo, kaip sakiau, vienašališkas. Ne abstrakčioje istorijos filosofijoje, o konkrečioje žmonijos istorijoje kovos dėl dominavimo vyko pakaitomis su

kovomis už lygybę. Tokia kaita yra natūrali, nes kovojant dėl dominavimo dalyvauja du asmenys ar dvi asmenų grupės, pasiekusios tam tikrą tarpusavio lygybę. Kova už lygybę paprastai būna iki kovos dėl pranašumo. Dėl pirmavimo kovojantys sporto varžybų dalyviai išsirikiuoja prie vienos starto linijos, tačiau prie šios linijos kiekvienas iš jų pateko kovodamas už lygybę, kitaip tariant, už perėjimą iš žemesnės kategorijos į aukštesnę. Ar kilimas karjeros laiptais kariuomenėje arba administracijoje būna kova dėl pranašumo, ar kova už lygybę? Paliekant žemesnį laiptelį, tai būna kova dėl pranašumo, pasiekus aukštesnį laiptelį – kova už lygybę. Prieš pradėdama kovą dėl valdžios, kiekviena visuomenės grupė privalo išsikovoti tam tikrą lygybę su varžovais. Norėdamas kovoti su savo šeimininku dėl pranašumo, vergas pirmiausia turi kovoti, kad taptų piliečiu. Trumpai tariant, pergalinga kova dėl pranašumo sukuria nelygybę, kuri savo ruožtu negali nesukelti naujos kovos už lygybę.

Primygtinai kalbu apie platesnį, o kartu ir dramatiškesnį požiūrį į istoriją, nes jei pažangos spyruoklė tikrai būtų tik kova dėl dominavimo be kovos už lygybę, kairės kelrodė žvaigždė dabar jau būtų visai užtemusi. Tuo galėtų įtikinti dėl lengvai suprantamų istorinių priežasčių atsiradęs daugelio pasaulio, taip pat ir Italijos, kairiųjų sąjūdžių ir partijų polinkis žavėtis idėjomis, kurias kairė visada laikė priklausančiomis dešinei.

Prisiminę paplitusį posakį, jog skirtumas tarp kairės ir dešinės nyksta todėl, kad kairė šiandien daro tai, ką visada darydavo dešinė, ir kaip pavyzdį, nors neteisingą (bet tai jau kita kalba), pateikdami Italijos Pds (Demokratinę kairės partiją) ir dabartinę Anglijos leiboristų vyriausybę, klausiame: „Ar tiesa, kad kairė daro tai, ką daro dešinė, nes, pasiekus „istorijos pabaigą", kairės sąjūdžių visada skelbtas tikslas pasirodė ne tik nepasiekiamas, bet ir pražūtingas žmonijos pažangai?"

Kuo toliau, tuo labiau įsitikinu ir, tikiuosi, man pavyko paaiškinti, kad tai yra netiesa. Pražūtingai, pašėlusiai, nevaldomai lekiant į globalizuotą rinkos visuomenę, kuriai lemta kurti vis naujas nelygybes, šie idealai kaip niekada yra aktualūs.

Tai, ką tu vadini kairės reformizmu kaip priešybe dešinės reformizmui, neabejojamai kelia vieną esminę problemą. Jai išspręsti mūsų kairė turėtų sukviesti ekonomistus, sociologus, istorikus, finansų ekspertus ir – kodėl gi ne? – filosofus: tai yra rinkos ir jos ribų, jos ydų ir dorybių, labdarybių ir piktadarybių, praeities, dabarties ir, svarbiausia, ateities problema.

Tačiau reikėtų, kad kairė, atgavusi prarastą pasitikėjimą savimi ir pasididžiavimą savo praeitimi, neužsisklęstų ir neatsidėtų, kaip neseniai rašė Michele Serra, o pakartojo Gadas Lerneris, „bambos kultui".

II. diskusija su Perry Andersonu*

Perry Anderson: kairės jausmas

Norberto Bobbio knyga *Kairė ir dešinė* žymi reikšmingą ilgos ir garbingos jos autoriaus filosofo ir politiko karjeros tarpsnį. Išleista 1994 metų politinių rinkimų kampanijos įkarštyje, *Kairė ir dešinė* – vienas aktualiausių ir asmeniškiausių jo darbų, tad nesunku suprasti, kodėl Italijoje jis pelnė tokį skaitytojų palankumą. Išsakytos liaupsės dėl knygos aiškumo, grakštumo, aistringo dėstymo neabejojamai teisingos, tačiau knygos tekstas yra daug sudėtingesnis, o padarytos išvados ne tokios galutinės, kaip atrodytų. Pirmiausia aptarkime jos tezes.

* Perry Andersono straipsnis buvo išspausdintas *New Left Review* 1998 metų rugsėjo–spalio numeryje 231, pavadinimu „A Sense of the Left", p. 73–81. Į jį atsakiau straipsniu „At the Beginning of History", p. 82–90, ir sulaukiau Andersono atsakymo straipsniu „A Reply to Norberto Bobbio", p. 91–93, kurio čia nepateikiu, nes autorius iš pradžių neketino jo skelbti. Andersono straipsnis ir mano atsakymas Giancarlo Bosetti iniciatyva buvo išspausdinti ir *Reset* leidinyje: pirmasis pavadintas „Destra e sinistra, il caso non è chiuso", 1997, 44, p. 10–16, o antrasis pavadintas „Mestieri" e passioni di destra e sinistra", 1998, 47, p. 17–20.

Bobbio pasirinktas atskaitos taškas – šiandien politinėse diskusijose vis dažniau atsisakomos sąvokos „kairė“ ir „dešinė“. Autorius pažymi, jog tai vyksta nepaisant vis labiau plintančio jų vartojimo rinkimų kovoje. Kodėl, klausia jis, šiandien taip dažnai išsižadama tradicinės kairės ir dešinės priešpriešos? Bobbio nuomone, galima nurodyti tris bendriausius šios dichotomijos neigimo būdus. Pirmas – paversti diadą kairė–dešinė reliatyvia primygtinai iškeliant „įtrauktą trečiąjį“, kitaip tariant, nuosaikųjį centrą, esantį tarp kairės ir dešinės ir demokratinėse politinėse sistemose užimantį didžiausią spektro dalį. Antras būdas atmesti šią priešpriešą – apsistoti ties „įtraukiančiu trečiuoju“, kuris pranoksta tiek kairės, tiek dešinės palikimą ir integruoja jį į jas abi pranokstančią sintezę. Trečias būdas susijęs su „skersiniu trečiuoju“, perveriančiu kairės ir dešinės gretas ir padarančiu jas beprasmiškas. Toks vaidmuo, pažymi Bobbio, dažnai priskiriamas žaliųjų politikai. Į kiekvieną šių bandymų autorius duoda ryžtingą *fin de non recevoir* atsakymą. Ir labiausiai dominuojantis centras nepakeičia dviejų polių – kairės ir dešinės – priešybės to centro pakraščiuose sąlygų. Kairę ir dešinę pranokstančios sintezės idėja paprastai slepia vieno iš polių siekį įtraukti ar neutralizuoti kitą polių, o ir į dešinę, ir į kairę išplintantys pasaulėžiūriniai sąjūdžiai, kaip žaliųjų

sąjūdis, iš tiesų linksta vėl skaidytis į naujas jėgų sąjungas. Bobbio nuomone, nei pasitaikantys kairės ir dešinės autoritarinių sąjūdžių panašumai, nei pavienių asmenų perėjimai iš vienos stovyklos į kitą nedaro nei įtakos, nei sumenkina pačią politinę skirtį. Šie reiškiniai veikiau siejasi su kita – ekstremistų ir nuosaikiųjų – priešprieša, kurią lemia jų požiūris į demokratiją: tai pamatinė priešybė, tačiau statmena ašiai tarp kairės ir dešinės polių ir jos nepanaikina. Priešingai, krizinėse situacijose ji linkusi jai paklusti, kaip atsitiko Italijoje trečiuoju ar penktuoju dešimtmečiais.

Jei nė viena iš priežasčių, turinčių priversti suabejoti kairės–dešinės dichotomijos galiojimu, neveikia, kaip tuomet paaiškinti, kad šiandien ji atmetama kaip idėja? Pasak Bobbio, tikrasis dabar vyraujančios nuomonės pagrindas yra visai kitas. Skirtis tarp kairės ir dešinės tampa bereikšmė nustojus egzistuoti vienam iš diados terminų. Bobbio tiesiai to neteigia, tačiau leidžia suprasti, kad istoriškai taip niekada nebuvo atsitikę, nors yra buvę situacijų, kai vienas iš polių patyrė tokį didelį pralaimėjimą, kad išlikę jo šalininkai, laikydamiesi paguodos strategijos, kuri paslėptų arba sumažintų jų pačių silpnumą, buvo linkę teigti, jog skirtis prarado reikšmę. Šitaip, pavyzdžiui, pirmaisiais pokario metais atsitiko Italijos dešinei, kai, žlugus fašizmui, atrodė, jog kairė galutinai triumfuoja. Šiandien

svarstyklės pakrypo į priešingą pusę. Po komunizmo griūties būtent kairėje ar tarp kairiaisiais save laikiusių intelektualų matyti polinkis neigti skirtį. Ir šįkart tikroji naujojo skepticizmo priežastis yra savigynos reakcija – pralaimėjimą kompensuoti neigimo retorika.

Pašalinus subjektyvias kairės ir dešinės dichotomijos neigimo priežastis ir atskleidus objektyvias ją neigti skatinančias priežastis, Bobbio lieka tik paaiškinti, kaip ši priešprieša, brėžianti racionaliosios politikos ribas, ir šiandien išlaiko visą savo galią. Pateikęs keletą neįtikinamų bandymų užkoduoti dešinę ir kairę kaip „tradicija–išlaisvinimas", „šventybė–pasaulietiškumas" ir t. t., Bobbio siūlo savo apibrėžimą. Pasak jo, pasidalijimas į dešinę ir kairę paremtas skirtingu požiūriu į lygybę. Kadangi žmonės, nelygu, kaip į juos žiūrime, yra ir lygūs, ir nelygūs, „vienoje pusėje yra manantys, kad žmonės yra daugiau lygūs negu nelygūs, kitoje – manantys, kad jie yra daugiau nelygūs negu lygūs". Tai amžina priešybė, lemianti dešinės ir kairės skirtį. Prie jos šliejasi ir kita. Kairiųjų nuomone, didžioji nelygybių dalis yra socialinės kilmės, taigi pašalinamos; dešiniųjų nuomone, didžioji jų dalis yra prigimtinės, taigi nepašalinamos. Kairei lygybė yra idealas, dešinei – ne.

Laisvė, priešingai, nėra tokia pat vertinga skiriamoji riba, tęsia Bobbio. Ji daugiau yra vieno asmens padėtis negu santykis tarp keleto asmenų, ji nesulyginama

su lygybe ir veikiau yra vertybė, kiekvienoje jėgų sąjungoje skirianti nuosaikiuosius ir ekstremistus. Laisvė, esant dešinės ir kairės priešpriešai, būna priemonė, o ne tikslas. Pažymėtina, kad Bobbio nepasiduoda retoriškam sentimentalizmui. Negalima tapatinti laisvės su lygybe, ir nėra pagrindo manyti, jog šiedu dalykai visada suderinami. Vieni lygybės aspektai nedaro įtakos laisvei, o kiti būtini apribojimai, tarkim, visuotinio viešojo švietimo sistema, tą įtaką daro. Būtent šie klausimai yra kairės ir dešinės kovos pagrindas. Knygos pabaigoje Bobbio pateikia asmeninę išpažintį. Lygybė visada buvo jo politinio gyvenimo "kelrodė žvaigždė". Nesiliauja bauginusios šio pasaulio nelygybės – nuo vargšų ir atstumtųjų turtingose Vakarų visuomenėse iki visuotinio vargo neturtingesnėse šalyse. Gana pažvelgti „į socialinį klausimą tarptautiniu mastu, kad suprastume, jog kairė ne tik dar nebaigė savo kelio, o juo vos tik pradėjo eiti", – rašo autorius. Milžiniška užduotis, tačiau, kaip praėjusiame amžiuje pažymėjo Tocqueville'is, „negalima atsispirti" siekiui vis didesnės žmonių lygybės, kurios vienas tikriausių požymių yra laipsniškas moters išlaisvinimas. Kad suprastume šio „didžiulio istorinio sąjūdžio prasmę", Bobbio baigia savo studiją raginimu „pamiršti kasdienes polemikas ir pažvelgti aukščiau ir toliau".

Įspūdinga pabaiga, kuriai nedaugelis galėtų likti abejingi. Verta tokios pat intelektualinės pagarbos, kurios visada laikėsi Bobbio, – rimtos ir bejausmės kritinės analizės. *Kairė ir dešinė* kelia dvejopų minčių. Vienokias žadina vidinė Bobbio argumentavimo logika, kitokias – išorinis kontekstas. Pradėsime nuo pirmųjų. Pagrindinis Bobbio teiginys tas, kad kairės ir dešinės skirtis egzistuoja ir veikia, nes remiasi dviem iš esmės skirtingais požiūriais į lygybę, kurie amžiams supriešina šiuos du terminus. Šiems skirtumams atskleisti jis pateikia daug loginiu požiūriu vienas nuo kito nepriklausomų teiginių. Išskyrėme keturis, kuriuos galima sugrupuoti kaip žmonių nelygybės (a) faktus; (b) pokyčius; (c) funkcijas; (d) kryptis. Pasak Bobbio pasiūlyto apibrėžimo, kairė skelbia, kad prigimtinė žmonių nelygybė yra mažesnė negu lygybė. Daugumą būdingų nelygybių galima socialiai pakeisti; tik nedaugelis tų nelygybių (jei tokių yra) atlieka teigiamą funkciją; vis daugiau jų galų gale pasirodo esančios istoriškai efemeriškos. Kita vertus, dešinė skelbia, kad prigimtinė žmonių nelygybė yra didesnė negu lygybė; tik nedaugelį būdingų nelygybių galima pakeisti; dauguma jų atlieka socialinę funkciją; jų evoliucija yra nekryptinga.

Du čia pateiktus minčių blokus galima atsieti. Jau pirmasis jų elementas iškelia klausimą: jei žmonės taip

skirtingai panašūs ir nepanašūs – šį skirtumą Bobbio iliustruoja visiems bendro mirtingumo ir kiekvienam skirtingos mirties pavyzdžiu, – kaip galima juos sudėti kartu ir daryti galutinę išvadą? Iš tiesų Bobbio sprendimas buvo pateikti vieną patikslinimą: reikia atsižvelgti tik į tuos žmonių prigimties aspektus, kurie jiems leidžia gyventi kartu – „padeda sugyventi". Konservatorius galėtų nurodyti, jog tai reiškia iš pat pradžių samprotauti įdiegus *petitio principii*. Siūlytume šio keblumo nepaisyti ir atkreipti dėmesį į kitą, didesnį: tarp pirmojo ir antrojo kiekvieno iš blokų teiginių nėra jokio privalomo ryšio. Galima manyti, kad žmonės iš prigimties yra daugiau lygūs negu nelygūs, ir tuo pat metu būti įsitikinusiam, jog daugumos nelygybių negalima pašalinti, lygiai kaip galima manyti, kad žmonės iš prigimties yra daugiau nelygūs negu lygūs, ir tuo pat metu tikėti, jog daugelį socialinių nelygybių galima ir būtina pašalinti.

Tai ne formalūs paradoksai. Juk yra čia pateiktas problemas nagrinėjanti literatūra, kurios negalima nepaisyti. Vien tik dėl antrosios alternatyvos vyksta nenutrūkstami kultūriniai ginčai, koks galimas priešingas socialinio egalitarizmo programų tikslas. Panaikinus valdžia ir kultūra pagrįstas dirbtines nelygybes, būtų galima kaip niekada anksčiau įspūdingai iškelti ir kristalizuoti prigimtinius nelygybės aspektus nustatant

genetiniu kodu pagrįstą hierarchiją. Tokį scenarijų dar aštuntame dešimtmetyje sukūrė nuosaikusis demokratas Michael'as Youngas savo knygoje *Rise of Meritocracy*. Vėliau panašūs planai pasirodo liberalų arba neokonservatorių autorių amerikiečių Mickey Kauso ar Charleso Murray darbuose. Šiuos autorius, kartu aprėpiančius visą spektrą nuo kairės iki dešinės, sieja viena bendra nuojauta: panaikinus klasių skirtumus, kiekvieno turimą padėtį sąlygotų jo atitinkamos biologinės savybės, iš esmės įvairūs įgimti protiniai gabumai. Taip rastųsi naujos ir griežtesnės išsisluoksniavimo formos, o endogaminė strategija ir selektyvios santuokos, pagrįstos gilesnėmis genetinėmis žiniomis, leidžiančiomis atrinkti labiausiai suderinamus DNR, sukurtų protu pagrįstą ir paveldimą valdančiąją klasę.

Šiuo atveju reikėtų nerimauti ne dėl to, kiek veikia šios teorijos: jos atskleidžia vieną elementą, kurio Bobbio nepaiso. Jis rašo, tarsi teorijos apie žmogaus prigimtį, taigi apie lygybę ir nelygybę, būtų neapskundžiamo politinio pasirinkimo klausimas, tačiau iš tikro jas galima įrodyti moksliškai. Tokių įrodymų pastaraisiais metais gausu ir vis daugėja. Autorius galėtų prieštarauti, kad esminių atradimų kol kas padaryta nedaug, tačiau pažanga šia linkme griauna jo klasifikaciją. Net ir šiandien iš Bobbio pasiūlytos schemos neaišku, kodėl nuomonių apie socialinę ar prigimtinę nelygybę skirtumai turėtų

būti platūs. Teoriškai galėtume įsivaizduoti, kad natūraliai įvairuoja žmonių pagarba lygybės vyravimui prieš nelygybę arba atvirkščiai, bet ji per daug nereikšminga, kad sukurtų sisteminius politinius skirtumus. Maža to, kiekvieno iš polių ypatybių sąrašas galėtų keistis (išties nežinia, kodėl kiekviena iš stovyklų turėtų ir toliau vertinti kiekvieną elementą tik kaip kitos stovyklos teiginių apvertimą). Kairės ir dešinės skirtį grįsti ontologiniu sprendimu, ar vyrauja žmonių lygybė, ar nelygybė, reikštų remtis labai trapiu pamatu, kurį ateities mokslo žinios lengvai galėtų sugriauti ir neišvengiamai primestų būtinybę remtis vienu bendru empiriniu pagrindu.

įvairūs nelygybės naudojimo būdai

Ką galėtume pasakyti apie trečiąjį Bobbio schemos elementą? Nors autorius jam skiria mažiau dėmesio, jo kuriama riba yra stabilesnė. Visos aptariamos stovyklos iš principo galėtų susitarti dėl faktinės prigimtinės lygybės ir nelygybės pusiausvyros ir dėl galimybių keisti socialinę nelygybę, tačiau jos iš esmės nesutartų kitu klausimu: ar klestinčioje visuomenėje nelygybė laikytina funkcine, ar disfunkcine nelygybe. Iškiltų normatyvinio vertinimo klausimai, kurių negalėtume pateikti moksliniam arbitražui. Bobbio, matyt, numatė privaląs suformuluoti šias problemas, tačiau iš tiesų, apibūdindamas

kairę ir dešinę, apie šį trečiąjį elementą jis tik užsimena, kone probėgšmais paminėdamas, kad dešinės požiūriu nelygybė yra ne tik neišvengiamas, bet ir teigiamas reiškinys, nė neužsimindamas apie priešingą – kairės – nuomonę, kurią gal laiko savaime suprantama.

Šiaip ar taip, čia brėždamas perskyrą tarp kairės ir dešinės, jis jaučiasi tvirčiau, bet ir vėl kyla vienas keblumas. Ar tokia kairė, kokia ji šiandien faktiškai yra Europoje, tikrai neigia bet kokį socialinės nelygybės funkcionalumą? Norint suprasti, jog taip nėra, tereikia pažvelgti į rinkai atiduodamą visuotinę duoklę ir jai skatinti kuriamas struktūras. Daugelyje šalių realūs socialinės nelygybės rodikliai valdant kairiosioms vyriausybėms faktiškai ir akivaizdžiai pakilo tiek pat, o kartais net daugiau, kaip ir valdant dešiniosioms vyriausybėms. Tokia pastarųjų dešimtmečių realybė. Be abejo, produktyviosios nelygybės teoriją išplėtojo dešinieji, ypač svarus Hayeko darbas. Kairė ją iš esmės tik pritaikė ir pertvarkė įvesdama pataisas, tačiau nebūtinai tikrus *caveat*. Reikšminga, kad Bobbio niekada tiesiogiai nepolemizavo su Hayeku, tačiau yra teigiamai užsiminęs apie Rawlsą, nuosaikiosios kairės filosofą, pateikusį teisingumo kaip „nešališkumo" teoriją, pasak kurios, nelygybė leistina tik tiek, kiek ji padeda gerinti blogai gyvenančiųjų padėtį. Diferencijos principo formalumas tokios priemonės niekaip neapibrėžia ir todėl praktiškai potencialiai pateisina bet kokią

šiandien egzistuojančią kapitalistinio pasaulio nelygybę, nes ši sistema sukūrė istorijoje precedentų neturintį produktyvumą, naudingą ir vargingiausiam piliečiui. Todėl nestebina, kad pasirodžius pirmajam *A Theory of Justice* leidimui, Hayekas atvirai pareiškė iš esmės sutinkąs su Rawlsu.

Taigi trečiasis Bobbio schemos elementas irgi silpnesnis, negu atrodytų. Autorius suvokia šiuos keblumus, kitaip tariant, tai, kad Vakaruose kairės ir dešinės ekonominės politikos skirtumai praktiškai vis menkesni. Jis bando išspręsti problemą nutylėdamas tuos praktinius „kompromisus", kuriuos kairė gali būti priversta priimti kaip nereikšmingus, palyginti su jos ir toliau skelbiamais „idealais", kurie yra vienintelė tikroji jo studijos tema, o šių dviejų dalykų negalima taip lengvai atskirti. Pats Bobbio, stengdamasis sureikšminti savo teiginį, kad idealūs skirtumai nesiliovė egzistavę, pateikia empirinį faktą: niekada anksčiau Italijos politinės partijos nebuvo taip primygtinai ir įžūliai skirstomos į kairiąsias ir dešiniąsias, tačiau kitas 1994 metų rinkimų kampanijos bruožas pribloškia dar labiau nei šis. Pagrindinių partijų programų skirtumai dar niekada nebuvo tokie menki – tai akivaizdus ekskomunistų partijos atsivertimo į daugiau mažiau neoliberalias doktrinas padarinys, kurį simbolizavo pačiame rinkimų kampanijos įkarštyje įvykusi jos vadovo piligriminė kelionė

į Londoną siekiant užsitikrinti britų *placet*. 1996 metais abiejų blokų programos taip supanašėjo, kad abi stovyklos viešai apkaltino viena kitą nukopijavus programinę platformą. Šie faktai prieštarauja Bobbio idealizuotai tipologijai, ir jis negali nuosekliai nuo jų atsiriboti.

Bobbio galėtų atsakyti, kad jei turtingose pasaulio valstybėse toks supanašėjimas įvyko, taip neatsitiko vargingosiose šalyse, kuriose, aiškina autorius, kairės laukia esminė užduotis. Tačiau ir ten – Lotynų Amerikoje, juodojoje Afrikoje, Azijos pietuose – madingiausios doktrinos tos, kurios skelbia privatizaciją ir *deregulation*, rinkos triumfą. Jas vienodai karštai palaiko ir politiniai veikėjai bei partijos, skelbęsi priklausantys kairei, ir dešiniosios jėgos. Ką šis faktas liudija apie ketvirtąjį Bobbio teiginį – globalios nelygybės kryptingumą? Įdomu stebėti jo dėstymo asimetriją. Prakalbęs apie paskutinį priešybės tarp kairės ir dešinės elementą, jis remiasi tik kaire, kurią žengti pasirinktuoju keliu skatina gilus žmonijos istorijoje didžiausios lygybės siekio jausmas. Bobbio neužsimena, ką apie tai mano dešinė, tačiau galime nuspėti, kad nieko gero. Gal apskritai polinkį į kryptingumą laiko nesuderinamu su tradicine dešinės mąstysena, nors galėtume pateikti naujausią stipraus kryptingumo įkvėptos nuosaikiosios dešinės doktrinos pavyzdį, tiesiogiai susijusį su Bobbio

tezėmis. Dabar jau garsi Franciso Fukuyamos teorija teigia, kad pasaulio istorija pasiekė kategorinę, tegul ir ne chronologinę, pabaigą, nes liberaliam kapitalizmui praktiškai nebėra jokios alternatyvos, o jį skatinančioms struktūroms reikalingas maždaug toks nelygybės mastas, koks šiandien egzistuoja pažangiausiose valstybėse, kurių dinamika ir vargingesnes šalis pastūmėjo žengti tuo pačiu keliu, kitaip tariant, į bendrą klestėjimą, neišvengiamai pagrįstą konkurencija ir nelygybe. Fukuyama galėtų nedvejodamas pritarti Bobbio teiginiui, kad istorija juda platesnės lygybės link: būtent tai teigia jo hegeliško modelio teorija apie kovą dėl pripažinimo. Galbūt jis tik apsiribotų pastaba, jog tam judėjimas turėtų sustoti tam tikrame taške, ir jau šiandien galime nujausti kur: visuomenėse, kuriose gyvename, gal padarius keletą šalutinių pakeitimų, dėl kurių galėtume lengvai susitarti. Nežinia, kaip, neturėdamas panašios istorinės teorijos, Bobbio galėtų tai atremti. Paskutiniuose jo knygos puslapiuose pateiktas didingas moralinis liudijimas. Tačiau ar jie išsiskiria esminiu klausimu tikrai atsitiktinai? Vis didesnės žmonių lygybės siekiui negalima atsispirti, kartoja filosofas, tačiau toje pat pastraipoje priduria, kad toks kelias į civilizaciją „yra ne būtinas“, o tik „galimas“. Neverta nė pridurti, kad šiedu teiginiai vienas kitam prieštarauja.

Taigi Bobbio sukurta kairės ir dešinės skirtį ginanti teorija, nors ir labai įtikinama, yra pažeidžiamesnė, negu atrodo. Be abejo, to priežastis yra politinių vertybių aksiologijos kūrimas nuosekliai jos nesusiejant su empiriniu socialiniu pasauliu. Neretai Bobbio rašo taip, tarsi galėtų savo idealią taksonomiją atskirti nuo šiuolaikinės istorijos, o tai, akivaizdu, neįmanoma. Jis vadovaujasi pasirinktais politiniais scenarijais atsižvelgdamas tik į reikalingus pagrįsti savo argumentus, tačiau nūdiena atskleidžia gilesnes jo tyrimo priežastis, o kartu ir labiau paslėptas jo ribas.

Penktuoju–aštuntuoju dešimtmečiais Bobbio neigė Italijos marksizmo tradiciją, pirma jos oficialią, paskui – heterodoksinę formą. Jis iš pat pradžių – kaip reta korektiškai, nuosekliai ir drąsiai – priešinosi komunizmui savo šalyje ir užsienyje, atskaitos tašku pasirinkęs tai, ką tikėjosi esant liberaliu socializmu, tačiau nesidžiaugė komunizmo žlugimu sovietiniame bloke. Jo reakcija buvo ne triumfas, o – priešingai. Nors jis ir sveikino Varšuvos pakto režimų griūtį kaip svarbią žmonijos išlaisvinimo istorijos akimirką, atvirkštinės utopijos pabaigą, tačiau baiminosi, kad nebebus jokio išorinio spaudimo Vakarų kapitalizmui. Šį spaudimą įkūnijo sovietinė grėsmė, vertusi daryti humaniškesnes reformas pasaulyje, kuriame didžioji žmonijos dalis,

išskyrus privilegijuotas Vakarų teritorijas, ir toliau gausina „žemės pasmerktųjų“ gretas.

Italijoje jo nuojauta gana greit įgijo konkrečią formą vos tik kaskart vis garsiau aidintis kairės arba eks-kairės choras paskelbė, kad nuo šios akimirkos kairės ir dešinės skirtis atgyveno. Tokia buvo reakcija į 1989–1991 metų įvykius, o Bobbio patarė jos saugotis. Jis geriau už visus kitus sugebėjo įžvelgti psichologines jos šaknis, kurias tiksliai aprašė *Kairėje ir dešinėje*. Energingai, visa jėga jis stoja prieš tokį politinį ir moralinį atsipalaidavimą teigdamas kairės tapatumo tęstinumą. Šis faktas ne tik suteikė galios jo polemikai, bet ir nubrėžė jos ribas. Galėtume sakyti, kad Bobbio žvilgsnis vis dar per daug krypo į Rytus. Nuo pat Išlaisvinimo jis konfrontavo su kaire, kurioje dominavo galingiausia Vakaruose komunistų partija, ir ši konfrontacija pareikalavo visų jo intelektualinių jėgų. Iširus Veikimo partijai ir žlugus „liberalaus socializmo“ viltims, kurias toji partija, jo manymu, įkūnijo, atrodė, jog Bobbio daugiau jėgų skiria tai kairei kritikuoti, o ne siūlyti jai alternatyvą. Jį traukė britų leiborizmas, kurį Attlee'o laikais turėjo progos asmeniškai pažinti, tačiau Italijoje nebuvo nieko, kas jam prilygtų. Septintajame dešimtmetyje jis laikė save daugiau mažiau socialdemokratu, nors gyveno šalyje, kurioje socialdemokratija neegzistavo. Vakaruose vyravusiai europietiškai kairės versijai jis niekada neskyrė tokio dėmesio, kokį

skyrė kairei, dominavusiai Rytuose. Socialdemokratija švelniai sklandė fone, nesiekdama tapti konkrečiu instituciniu reiškiniu, tiksliai sutelktu remiantis jos pačios nuopelnais.

Galbūt nesąmoningai Bobbio vengė atsigręžti, pamatyti tai, kas formavosi už jo, Wilsono ar Callaghano Didžiojoje Britanijoje, Mitterrand'o Prancūzijoje, Gonzalezo Ispanijoje, tačiau kaip tik šios patirties stoka apribojo jo veikalo *Kairė ir dešinė* argumentus. Iš tiesų 1994 metais neigusius, jog vis dar tinka kairės ir dešinės kategorijos, tai daryti pastūmėjo ne tik komunizmo Rytuose žlugimas, bet ir slogios socialdemokratijos Vakaruose sutemos. Išnykusi stabili darbo vieta, apkarpytos socialinės garantijos, neoliberalių doktrinų apie ekonominį augimą universalumas kritikuoja tradicinę kairės ir dešinės priešybę dar skausmingiau ir taikliau, negu pripažįstama formaliame Bobbio veikale. Akivaizdu, kad terminai „kairė" ir „dešinė" patys savaime, su kuo ir jis pats sutinka, yra grynai reliatyvūs. Nuo visų priešinimosi rinkai likučių apvalyta kairė galėtų išgyventi ir visiškai kapitalistinėje sistemoje, esančioje į dešinę nuo visko, kas šiandien yra centre. Maža to, tai galėtų įvykti jau šiandien, jei sulygintume, tarkim, dabartinės leiboristų vyriausybės Naujojoje Zelandijoje valdymo rezultatus su švedų nuosaikiųjų vyriausybės valdymo rezultatais.

Vis dėlto sunku pasakyti, ar tokiomis sąlygomis ilgai išliktų kairės ir dešinės žodynas. Europa, sukūrusi diadą, matyt, linksta manyti, jog ši virto pasauline, bet taip nėra. Jungtinėse Valstijose, kur jau seniai beveik priartėta prie visiškai kapitalistinės sistemos, terminai „kairė“ ir „dešinė“ vartojami tik akademinėje literatūroje, jie praktiškai nesutinkami viešuose debatuose. Tai ne amerikietiškos kultūrinės tradicijos silpnumo padarinys, o išvada, prieita kruopščiai apmąsčius menkus dviejų pakaitomis valdančių šalį partijų skirtumus ir egzistuojančius tapatumus. Pakanka nurodyti, kad Clintono vadovaujamos demokratų administracijos vidaus politika, kartu ir viešosios sveikatos apsaugos sistemos reformos pasiūlymai daug konservatyvesni už Nixono laikų respublikonų administracijos vidaus politiką. Nėra jokios principinės linijos, kuri skirtų šias dvi jėgų sąjungas. Panaši, gal net akivaizdesnė padėtis šiandien susidarė Japonijoje likvidavus buvusią socialdemokratų partiją ir suskilus LDP (Liberalų demokratų partijai). Iš vieno šaltinio kilusių Japonijos vyriausybės ir jos opozicijos niekaip negalėtume griežtai apibrėžti kaip dešinės ir kairės. Kadangi Jungtinės Valstijos ir Japonija sudaro didelę ir dinamišką pažangaus kapitalistinio pasaulio dalį, verta pasvarstyti, ar kartais ir Europa nejuda ta pačia kryptim.

Tuo neteigiame, kad kairės ir dešinės sąvokas reikia pamiršti. Palankiai priimame aistringą Bobbio kvietimą

jas išlaikyti, tačiau jų neišgelbėsime užsimerkdami prieš jų turinius, kuriuos padarė tuščius šiandien politikoje įsitvirtinančios tendencijos. Egzaminui išlaikyti nepakanka apginti grynai aksiologinę kairės, atsietos nuo visų istorinių teorijų ir institucijų, galinčių sukrėsti jos *status quo*, idėją. Kadaise Bobbio galvojo, jog tokiam iššūkiui galėtų ryžtis liberalus socializmas. Šiandien jis perrašo socialdemokratiją kaip liberalų socializmą, gerokai nuleisdamas savo paties lūkesčių kartelę, o tuo pat metu pristato liberalų socializmą kaip tipišką „įtraukiančio trečiojo" figūrą, kurios klastingus bandymus atmesti kairės ir dešinės dichotomiją smerkia. Jo knygos pamoka ta, kad kairės ir dešinės priešprieša negarantuota kaip aksioma. Daugiausia dešinės užvaldytame pasaulyje kairė, norėdama išlikti reikšminga jėga ir būti reali alternatyva, privalo kovoti visomis jėgomis.

Perry Anderson

Norberto Bobbio: istorijos pradžia

Mielas profesoriau Andersonai, dėkoju už dėmesį, kurį parodėte perskaitydamas ir pakomentuodamas mano knygelę *Kairė ir dešinė*. Neslėpsiu, man tai buvo malonu, nors Jūsų vertinimas yra labiau neigiamas nei teigiamas. Nenumatyto ir nepaaiškinamo Italijos skaitytojų susidomėjimo nelydėjo toks pat rimtas kritikos žvilgsnis. Knygelė laikyta politinės propagandos rašinėliu, taip, beje, ją suvokė ir dauguma skaitytojų. Atsiprašau ilgokai užtrukęs jums atsakyti. Savo naujausioje knygoje, į kurią sudėjau kai kuriuos pamąstymus apie senatvę (*De senectute*, 1996), rašau, kad tikriausias senėjimo ženklas yra lėtėjantys kūno ir proto judesiai. Seniams lieka mažai laiko, ir tą patį trumpą likutį jie leidžia veltui. Nė nežinau, kiek kartų varčiau ir sklaidžiau rankose penkiolika Jūsų teksto lapų. Skaičiau juos ir perskaitinėjau, kol išmokau beveik atmintinai. Pabraukdavau čia vieną, čia kitą sakinį, ir dabar beveik visi lapai jau subraukyti, išskyrus pirmuosius, kur glaustai pristatyta pati knyga.

Vilkinau atsakyti dar ir todėl, kad kai kurie iš Jūsų prieštaravimų, kurių pateikėte gal penkiolika, man buvo nelabai aiškūs, susiję su neskaitytomis knygomis, todėl baiminausi, kad neatsakyčiau remdamasis klaidingu supratimu; kiti man pasirodė tokie pagrįsti, jog nežinojau, ką atsakyti, nebent prisipažinti tapus faktų ar mąstymo klaidų auka. Knygelė nebuvo parengta paskubomis, tačiau nepakankamai argumentuota, ir aš pirmas pripažįstu jos trūkumus. Šiandien žvelgiu į ją atstu, todėl kaskart, skaitydamas Jūsų recenziją ir žinodamas, kokius sunkumus tektų patirti atsakinėjant, svarsčiau, ar tikrai verta tai daryti. Kartais galvodavau, kad verta, kartais – kad neverta. Niekad per daug savim nepasitikėjau. Dabar dar mažiau pasitikiu.

Dvejones išsklaidė ir svarstymus už ir prieš nutraukė Jūsų straipsnio vertimas į italų kalbą, išspausdintas *Reset* leidinyje padrąsinančiu, o kartu trikdančiu pavadinimu „Kairė ir dešinė. Nebaigta byla“. Žurnalo redaktorius Giancarlo Bosetti, kurio iniciatyva tekstas buvo išverstas ir išspausdintas, tarytum kvietė mane priimti net pernelyg garsaus autoriaus Franciso Fukuyamos, kartu su istorijos pabaiga paskelbusio ir kairės pabaigą, iššūkį. Tokia įžūli ir beprotiška pranašystė įtikino mane, kad byla dar nebaigta.

Jūs ne pirmą kartą kompetentingai gilinatės į mano veikalus. 1988 metų liepos–rugpjūčio *New Left Review*

numeryje išspausdinta Jūsų apybraiža, kurioje iškeliami ir komentuojami „The Affinities of Norberto Bobbio" („Norberto Bobbio bendraminčiai"). Ją pratęsė mūsų susirašinėjimas, išspausdintas leidinyje *Teoria politica*[1]. Man kažkodėl atrodo, kad dabar mes susikeitėme vietomis. Anuomet man mestų priekaištų priežastis buvo paneigtas prieštaravimas tarp mano politinio realizmo, kuriam tarsi darė įtaką tokie autoriai kaip Vilfredo Pareto ir Gaetano Mosca, ir mano socialliberaliojo idealo. Jei teisingai supratau, šiandien Jūsų priekaištai priešingi: pagrindinis mano traktato apie kairę ir dešinę trūkumas yra prieštaravimas tarp mano duoto grynai ideologinio, aksiologinio, beveik metafizinio kairės apibrėžimo ir realizmo stokos, sutrukdžiusios man susivokti, kaip gyvena pasaulis, kuriame vis sunkiau atskirti kairę ir dešinę. Pirmuoju atveju buvau nenuoseklus realistas, antruoju – nesusivokiantis idealistas. Pirma – realistas, tiesiantis kelius savo nepagrįstam realizmui, dabar – idealistas, nematantis nuogų kaltinančių faktų.

Prisipažinsiu, sunkiai suprantu, kaip, nesiremiant idealiomis vertybėmis ir – pripažinkime atvirai, be apsimestinio drovumo, – prakeiktomis ideologijomis, būtų galima ir toliau, viena vertus, ginti kairės ir dešinės

[1] Susirašinėjimas tarp Norberto Bobbio ir Perry Andersono, paskelbtas leidinyje *Teoria politica*, V, 1989, 2–3, p. 293–308. Tai keturi laiškai, du Bobbio ir du Andersono, parašyti 1988 m. lapkričio 3 d.–1989 m. gegužės 17 d.

skirtį tokiu istoriniu laikotarpiu, kai kairė ir dešinė, regis, susiliejo konkrečiai politinei veiklai, ir, kita vertus, priimti Jūsų kvietimą kovoti, kad kairė, „tikroji" kairė, nebūtų nugalėta.

Idealioji vertybė, kuria rėmiausi atskirdamas kairę nuo dešinės, yra lygybė. Jūs tai puikiai supratote, nes pabaigoje aiškinate, jog manoji kairės gynyba yra *purely axiological.* Skiriamasis visų kairės pastarųjų amžių istorinių formų – ir „funkcionaliai pozityvių", ir „funkcionaliai negatyvių" – bruožas yra tai, ką paprastai vadinu lygybės „*ethos*" (kuris kartu yra ir „*pathos*"). Ne aš tai sugalvojau. Savo knygoje (p. 129 ir 1 pastaba) tiesiog surinkau ir glaustai pateikiau tiek vienos, tiek ir kitos pozicijos literatūros *communis opinio.* Remdamasis ypač šiuolaikinių italų autorių darbais, analizuodamas ir komentuodamas įvairius šiai temai skirtus veikalus, pristačiau konsoliduotą minties tradiciją, palankią mano pasirinktajam kriterijui. Neturiu jokio pagrindo keisti savo nuomonę, nes visada komentavau ir analizavau veikalus, ginančius ir skatinančius kairės idėjas, ir priešingus veikalus, ginančius ir skatinančius dešinės idėjas. Apsiribosiu citata iš Michael'o Walzerio interviu *Reset* leidinyje. Pastebėjęs, „kad visuomenė linkusi be paliovos kurti hierarchijas ir nelygybes", jis pabaigoje teigia, jog „tai yra iššūkis kairei". Ir patikslina: „Kairė tam ir egzistuoja, jos užduotis yra priešintis ir periodiš-

kai taisyti visuomenės nuolat kuriamas naujas nelygybės bei autoritarizmo formas“[2].

Lygybės *ethos* įkvėpė ir Rusijos revoliuciją, ir Europos socialdemokratijas. Socializmo istorija iš esmės yra egalitarinių idealų istorija. Šių idealų siekta arba visiškai panaikinant privačią nuosavybę, kurią jau Rousseau laikė pagrindine *inégalité parmi les hommes* (žmonių nelygybės) priežastimi, arba per siūlomas ir įgyvendinamas socialinio teisingumo politikas, kai įvairiomis formomis perskirstomos pajamos. Net Tony'o Blairo rinkimų programoje, kuriai Jūs, matyt, nepritarėte, išdėstytoje Marinos Calloni sudarytoje knygelėje *Naujasis leiborizmas*, irgi išspausdintoje *Reset*, skaitome: „Iššūkis siejasi su permąstyta lygybe [...] tuo metu, kai nelygybių, regis, gausėja“[3]. Taigi atrodo, kad save vis dar laikančios kairiąja, nors faktiškai, kaip Jūs ir kiti kairės kritikai bei dešinės šalininkai manote, dešinės politiką įgyvendinančios partijos (tuo pelniusios, kaip teko skaityti viename itališkų dienraščių, FIAT prezidento Cesare Romiti simpatijas) pagrindinis rūpestis yra nelygybių „gausėjimas“[4].

[2] M. Walzer, Il doppio dissenso di „Dissent“, in *Reset*, 1997 gruodis, 43, p. 36.
[3] Tony Blair, Il nuovo Labour, sud. Marina Calloni, in *I libri di Reset*, 1997, p. 12–13.
[4] Romiti: In politica scelgo Blair, interviu su Gian Antonio Stella, in *Corriere della Sera*, 1998 sausio 30 d. numeryje, p. 7.

Nors tai tik kukli reforma, bet ar pasiūlymas pertvarkyti ar panaikinti Lordų Rūmus nėra egalitarinis? Kodėl kairiąja tebevadinama partija teikia tokį pasiūlymą ir laiko jį suderinamu su savo programa? Ar tai ne privilegijos panaikinimas? Argi panaikinti privilegijas neįkvėpė egalitarizmo aistra, buvusi skiriamuoju kairės bruožu per visą jos istoriją? Toje pačioje programoje perskaičiau, kad leiboristų vyriausybė turėtų skatinti „egalitariškesnę" mokyklų ir universitetų sistemą[5]. Juk tai yra tradicinis kairės reikalavimas!

Jūs visiškai teisingai man prieštaraujate, kad komunistinė ir socialdemokratinė lygybės niekaip nesusijusios. Tačiau bandžiau paaiškinti, kad žodis „lygybė" nieko nereiškia, jei nepasakyta „tarp ko, kieno atžvilgiu ir remiantis kokiu kriterijumi" (p. 131). Iš to gali rastis nesuskaičiuojama daugybė tarpusavyje skirtingų ir duodančių skirtingus rezultatus paskirstymo formų, kurias galėtume vadinti egalitarinėmis.

Negalėjome tikėtis veiksmingesnio kairei būdingo lygybės *ethos* patvirtinimo už, tarkim, žūtbūtinę nelygybės *ethos* gynybą, kurios ėmėsi vienas reakcingiausių pastaraisiais metais iškilusių autorių Francisas Fukuyama, sutapatinęs istorijos pabaigą su amerikietiškojo kapitalizmo triumfu Reagano ir Busho prezidentavimo metais[6].

[5] Il nuovo Labour, p. 13.

[6] *Dentro le Nazioni Unite*, Amnesty International, Roma, 1996, p. 82.

Šis autorius Jums puikiai pažįstamas ir Jūsų plačiai komentuotas bei griežtai kritikuotas ilgoje esė, prie kurios vargiai galėčiau pridurti bent vieną esminę pastabą[7]. Lyg to dar nebūtų gana, neseniai išspausdintame Giancarlo Bosetti duotame interviu istorijos pabaigos pranašas pareiškia įsitikinęs, jog komunizmo žlugimą reikėtų laikyti kairiųjų sąjūdžių, ypač tarptautinio komunizmo, ir, nors lengvesne forma, socialdemokratinių partijų katastrofiškos klaidos – žmonių lygybę laikyti siektinu tikslu – galutiniu požymiu, taip pat ir neginčijamu istorinės pažangos įrodymu. Pagrindinė istorinės pažangos priežastis, priešingai, esanti nelygybė, ir ne tik todėl, kad ji nulemta kapitalistinės rinkos, bet ir todėl, kad pati savaime ji yra „teisinga"[8]. Griaunamoji šios tezės jėga ta, kad ji neigia ne tik priemones, iki šiol taikytas tikslui pasiekti, bet ir patį tikslą. Ir neigia jį dviem argumentais – istoriniu filosofiniu ir ontologiniu: 1. Istorijos pažanga vyksta ne per nelygiųjų sulyginimo procesą, bet, priešingai, per asmeninę ar kolektyvinę kovą dėl aukščiausios valdžios. 2. Realiai, o ne utopiškai interpretuotas žmonių siekis yra ne lygybė, o dominavimas, kurio siekiama konkuruojant ir nugalint priešą.

[7] P. Anderson, The Ends of History, in *A Zone of Engagement*, Verso, London, 1992, p. 279–375.

[8] Žr. šios knygos p. 172.

Šia tema daugiau nekalbėsiu, nes, kaip minėjau, Jūsų esė *The Ends of History*, su kuria atsakydamas Bosetti dar nebuvau susipažinęs, Fukuyamos mintis kritikuoja daug išsamiau, nei būčiau pajėgęs tai padaryti. Tenoriu pridurti, kad Hegelio ir garsiosios „tarno–šeimininko" figūros interpretacija, kurią Fukuyama kildina iš plačiai žinomo Kojève'o komentaro, visiškai klaidinga. Šioje interpretacijoje šeimininko ir tarno konfliktas baigiasi ne šeimininko pergale, kaip teigia Fukuyama, o tarno pergale per ypatingą veiksmą – darbą: „Šeimininkas niekada negali atsisieti nuo Pasaulio, kuriame gyvena, ir jei tas Pasaulis miršta, jis miršta kartu su juo. Tik Tarnas gali išgyventi esamame Pasaulyje (susietame su Šeimininku) ir nemirti... Darbu keisdamas pasaulį, Tarnas keičia patį save ir taip sukuria naujus objektyvius prieštaravimus, kurie jam leidžia pradėti išlaisvinamąją Kovą už pripažinimą, kurios iš pradžių, baimindamasis mirties, buvo atsisakęs"[9]. Tai, kad šeimininko aukščiausioji valdžia susijusi su jo rizika mirti, yra teiginys, kuriam prieštarauja šiandienos karuose beveik kasdien konstatuojami faktai: mirti rizikuoja ne šeimininkas, o tarnas, kuris, paklusdamas šeimininkui, pats tampa mirties įnagiu savo kūną paversdamas gyvu sviediniu.

[9] A. Kojève, *Introduzione alla lettura di Hegel*, Adelphi, Milano, 1996, p. 43.

Paneigdamas Fukuyamos taip akivaizdžiai iškreiptas idėjas, Jūs keliuose lapuose aprašote kairę ir jos idealus. Manau, jog tai plačiausias tos grynai „aksiologinės" kairės interpretacijos, kurią, nors man priekaištaudamas, Jūs atskleidžiate ir iliustruojate geriau už mane, patvirtinimas. Pareiškęs, jog sovietinio komunizmo žlugimas ar vakarietiškų socialdemokratijų sunkumai toli gražu nesugriovė kairės kultūros, nurodote, kad socialistinės tradicijos gyvybingumas ir toliau atsiskleidžia daugelyje sričių. Jūs kritikuojate perdėtą pasitikėjimą rinka ir teigiate, kad „*market forces contain no solution* (rinkos jėgos negali išspręsti)" šiandien kapitalizmo patiriamų sunkumų, priešingai, „*global consequences of their spontaneous development are the visible refutation of Austrian conceptions of it as a beneficent catallaxy* (globaliniai jų spontaniškos plėtros padariniai regimai paneigia austrų koncepcijas, kad jis yra laiminga pabaiga)"[10]. Baigdamas darote išvadą, kad didelės tarptautinės įtampos galėtų sukurti naują socialinės pertvarkos programą. Jei toji pertvarka sugebėtų veiksmingai pašalinti esamą įtampą, „*socialism would not so much be succeeded by another movement, as redeemed in its own right as a programme for a more equal and livable world* (socializmą turėtų pakeisti ne naujas sąjūdis, o veikiau jis pats turėtų išsigelbėti

[10] *The Ends of History*, p. 363.

tapdamas lygesnio ir tinkamesnio gyventi pasaulio programa)“[11].

Manau supratęs, kad Jūs, parodydamas rimtai žiūrįs į autorius, skelbiančius tezes, kurios turėtų paneigti mano tezes, norėjote mane išbandyti. Juk ir Jūs pats su tomis tezėmis nesutinkate ir jos Jus glumina lygiai kaip ir mane. Čia ypač turiu galvoje kritikuojamą išganingą rinkos dorybę, jos šauklys yra dešinė ir ji yra pagrindinė kairės ir dešinės konfrontacijos bei jų atskyrimo tema. Ir vėl prisiminsiu nuostabią Alberto Hirschmano knygelę apie reakcijos retoriką. Reformatoriai, manantys galį įsikišti, kad pakeistų ar pataisytų tai, kas natūralu, o kadangi natūralu – spontaniška, visada klysta: jie mano veikiantys visuomenės labui ir gauna priešingą rezultatą, mano įdiegę naudingus pokyčius, tačiau iš tiesų viskas lieka kaip buvę, o jie net stumia į pavojų jau pasiektus tikslus. Pusiau apžlibinti savo išankstinių nusistatymų akidangčių, jie nenori gilintis į šio pasaulio sanklodą, suprasti, kad ne visas blogis žalingas, kad, kaip sako sena patarlė, *plus ça change, plus c'est la même chose* (kuo daugiau viskas keičiasi, tuo daugiau lieka taip pat), kad negalima turėti ir pilnos kamaros, ir girtos žmonos, jei jau kalbėsime iki nuobodulio kartojamomis frazėmis.

Nemanau, kad lygybės aistros padiktuoti argumentai yra tobuli, tačiau bent iki šiol niekas nesugebėjo

[11] *Ibid*, p. 375.

man įrodyti, kad žmonių nelygybės yra tik prigimtinės, o todėl nepašalinamos, ir nebėra klasinių nelygybių, nes jas panaikino didesnė pajamų lygybė. Kairė, kuri leidžiasi apžavima tokių argumentų, pralaimi mūšį jo dar nė nepradėjusi. Jei argumentai, kuriais Jūs man oponuojate, tikrai būtų nepaneigiami, kairė jau būtų numirusi ir palaidota arba turėtų negarbingai pasiduoti.

Pagrindinis argumentas, kuriuo Jūs neigiate, iš tiesų yra visai kitas. Kalbu apie Jūsų teksto pradžią, kur, apeliuodamas į manąjį realizmą, atskleidžiate *external context*. Argi galima nematyti, pažymite, kad vyriausybėje esančios kairiosios partijos, kaip Anglijoje, Prancūzijoje, dabar ir Italijoje, kur pirmąjį žingsnį liberalizuojant smulkiąją prekybą neseniai žengė būtent kairiųjų vyriausybė, vykdo dešiniųjų politiką? Matau tai kuo aiškiausiai. Dešiniąją politiką vykdanti kairė tapo kasdiene viešų debatų pramoga. Vienas labiausiai skaitomų politinių autorių – kairysis Marco Revelli – savo naujausią knygą (1996) nedviprasmiškai pavadino *Dvi dešinės*, iš kurių viena yra apsimetanti kaire technokratiška dešinė, o antroji, pretenduojanti į išimtinę teisę vadintis dešine, yra populistinė dešinė. Revelli tuo nenori pasakyti, kad Italijos politikos arenoje atsiradus dviem dešinėms, kairei nebeliko vietos, arba nebėra galimybės atskirti kairę nuo dešinės. Jo tikslas – parodyti, kad tos politinės ir visuomeninės jėgos, save priskiriančios ir paprastai

priskiriamos kairei, patyrė didelį pralaimėjimą. Dabar ar visiems laikams? Norintys gauti šališką ir dokumentais pagrįstą atsakymą į šį klausimą, galėtų jo ieškoti dar naujesnėje to paties Revelli'o knygoje *La sinistra sociale. Oltre la civiltà del lavoro* (*Socialinė kairė. Už darbo civilizacijos ribų*), kurioje istorinis visų formų socializmo pralaimėjimas apžvelgiamas pasauliniu mastu ir per ilgą laiką. Tačiau, pasak autoriaus, kairė savo idealiąja reikšme – kovoti už vyrų ir moterų emancipaciją – ir toliau gyva tiek, kad išliktų istorinį judėjimą reguliuojančia idėja. Nejau kairės argumentai sumenko tik todėl, kad šiandien dešinė nugalėjo ir verčia kairę priimti jos sąlygas, ir tai gali užtrukti? Bet ar ne tos pačios sąlygos, kurios meta naujus iššūkius kairei, kuria ir naujas nelygybes? Ar gali kairė vėl pakilti į kovą nesiremdama idealiais principais? Ir kokie gi tie principai, jei ne tie, kuriuos Jūs glaustai pateikėte kalbėdamas apie „lygesnio ir tinkamesnio gyventi pasaulio" idealus?

Be to, svarstau, ar prisiminus visus realiai matomus faktus, tikrai tiesa, kad kairės ir dešinės priešprieša išnyko. Nuoširdžiai galiu atsakyti, kad savo kasdieniame gyvenime, bent jau tokioje šalyje kaip Italija, to nepastebėjau. Man net knietėtų pasakyti, kad žiūrint į kasdienes vienos ir kitos stovyklų atstovų rietenas, toji priešprieša dar niekada nebuvo tokia akivaizdi kaip šiandien. Niekada anksčiau, kaip pastaraisiais metais,

dešinei pakėlus galvą, nebūdavai koneveikiamas ir įžeidinėjamas lyg koks tėvynės priešas vos įtarus, kad priklausai kairei. Kairė vis labiau atrodo su „demonišku valdžios veidu“, lygiai kaip, žlugus fašizmui, iškilusiai kairei atrodė dešinė. Kas rytą klausau radijo laidos, kurioje skaitomos ir komentuojamos naujienos. Nors kiekvienas žurnalistas stengiasi pateikti apžvalgą kuo neutraliau, iškart suprantu, ypač iš atsakymų į klausimus, ar jis priklauso kairei, ar dešinei. Kodėl, jei nebėra skirtumo tarp dešinės ir kairės? Atsakyti nesunku: motyvai atskirti kairę ir dešinę remiantis „aksiologiniu“ kriterijum – apie tai iki šiol kalbėjau – nėra vien tie, kurie tarsi išnyksta kairei pripažinus laisvosios rinkos teikiamą naudą. Yra ir kitų.

Viena baisiausių problemų, su kuriomis susiduria mūsų šalys ir kurios Italijoje ypač išryškėjo pastaraisiais metais, – tai didžiulis ir nenutrūkstamas darbo ieškančių imigrantų srautas iš trečiojo pasaulio ar Rytų Europos šalių.

Šių imigrantų atžvilgiu vykdomos politikos požiūriu skirtis tarp kairės ir dešinės labai aiški: kairė yra labiau įtraukianti, dešinė – labiau atskirianti, tačiau kairė yra labiau įtraukianti, nes egalitariškesnė, o dešinė labiau atskirianti, nes neegalitariškesnė.

Praėjusiais metais Turine, mieste, kuriame labai daug imigrantų, vykusios rinkimų kampanijos pagrindinė

tema buvo imigrantų atžvilgiu vykdytina politika. Laimė, laimėjo kairė. Tarp dešinės rėmėjų buvo siūliusių problemą spręsti susodinant nekviestus svečius į lėktuvus ir išgabenant namo. Kitas nedidelis, bet reikšmingas pavyzdys: prieš keletą mėnesių mūsų miesto kairioji taryba surengė viešą Turino ir Gvatemalos miesto Kecaltenango, kurio meras yra majų kilmės, susigiminiavimo ceremoniją. Joje dalyvavo meras, o ji buvo surengta Nobelio premijos laureatės Rigobertos Menchú garbei. Kodėl joje nepasirodė nė vienas patarėjas iš opozicinės dešinės? Neieškau priekabių. Egzistuoja ne vien klasių skirtumai, iš kurių devynioliktame amžiuje radosi didžioji skirtis tarp kairės ir dešinės. Nesileisiu į svarstymus, kad klasių konfliktas ne išnyko, o iš kapitalistinių valstybių vidaus persikėlė į santykius tarp turtingų šalių valdančiųjų klasių ir vargingų šalių proletariato. Kitaip tariant, šis konfliktas iš konflikto tarp centro ir jo pakraščių virto konfliktu tarp centro centro ir pakraščių pakraščių per pakraščių centrą. Jis neišnyko ir centro valstybėse, nors 1994 metų gegužės 23 dienos *Business Week* numeryje išspausdintame straipsnyje cituojamas Chomsky'o duotas patarimas darbininkams galvoti, kad „visi sėdime vienoje valtyje"[12].

Kaip sakiau, yra ir kitų konflikto motyvų. Konfliktuoja rasės, etninės grupės, religinės bei kultūrinės dau-

[12] N. Chomsky, *Il club dei ricchi*, Gamberetti Editrice, Roma, 1996.

gumos ir mažumos. Sukrečiantys darbo ieškančių žmonių kėlimosi iš vienų šalių į kitas, iš vienų kontinentų į kitus procesai sukuria vis daugiau konfliktinių situacijų, ir jų skaičiui lemta didėti. Šių konfliktų sprendimas yra viena didžiausių artimiausios ateities problemų.

Puikiai suprantu, kad lemiamą iššūkį kairės išlikimui ir atgimimui metė rinkos ekonomikos pergalė prieš planinę ekonomiką. Tačiau pripažinti pralaimėjus nereiškia, kaip Jūs man patariate baigdamas savo esė, galutinai atsisakyti kovos. Argi ne Jūs teigėte, kad yra problemų, kurių rinka nepajėgi išspręsti? Galėčiau pridurti, kad nėra problemų, kurias išspręstų vien tik rinka. Šiandien kaip ir vakar, šiandien dar labiau nei vakar kairė meta iššūkį rinkai ir jos ribotumui. Nejau popiežiaus enciklikoms ir dokumentams ar Milano arkivyskupo kardinolo Martini[13] kalboms paliksime užduotį demaskuoti kapitalizmo nusikaltimus? Kapitalizmo, kuris, paskelbus istorijos pabaigą, norėtų pergalingai žengti pirmyn nesutikdamas jokio pasipriešinimo? Argi kairė neturi ko pasakyti apie globalizaciją, pažadinusią „žvėrišką" kapitalizmo „dvasią"?[14]

[13] Kalbu apie Igorio Mano interviu su kardinolu Carlo Maria Martini, kuris išspausdintas dienraštyje *Corriere della Sera* 1997 m. gruodžio 21 d., p. 9, pavadintas „Liberismo, lo scacco della morale", taip pat kardinolo pareiškimams priešingų nuomonių rinkinį laikraščio *La Stampa*, 1997 gruodžio 23 d. numeryje, sudarytojas Pierluigi Battista.

[14] G. Ruffolo, Europa senza soggetto, sinistra senza progetto, in *Sinistra di fine secolo*, *I libri di Reset*, 1997, p. 138.

Jei kairė suprantama kaip istorinis sąjūdis, kovojantis už „lygesnį ir tinkamesnį gyventi pasaulį“, jos kelias siekiant išplėsti mūsų horizontus už mūsų šalių ribų tai liaupsinamos, tai smerkiamos globalizacijos eroje yra – teisingai – dar labai ilgas. Nors ir provokuodamas drįstu pasakyti, kad kalbant apie kairės ateitį, žmonija tikrai yra ne „istorijos pabaigoje“, o gal tik jos pradžioje.

Nuoširdžiai,
Norberto Bobbio

Turinas, 1998 m. vasario 15 d.

svetimų kalbų žodžių ir posakių žodynėlis

Animal rationale (*lot.*) – protinga būtybė
Caveat (angl.) – įspėjimas, perspėjimas apie suinteresuotumą
Communis opinio (*lot.*) – paplitusi, viešoji nuomonė, vyraujantis požiūris
De jure belli ac pacis (*lot.*) – apie karo ir taikos teisę
External context (*angl.*) – išorinis kontekstas, situacija
Fin de non recevoir (*pranc.*) – negavimo pabaiga
Grand commis (*pranc.*) – aukštas pareigūnas
Instrumentum regni (*lot.*) – viešpatavimo, valdymo įrankis
Ipse dixit (*lot.*) – pats pasakė
Laisser faire (*pranc.*) – leisti veikti
Libertas a coactione (*lot.*) – laisvė nuo prievartos
Libertas a miseria (*lot.*) – laisvė nuo skurdo
Mors tua vita mea (*lot.*) – tavo mirtis – mano gyvenimas
Naturaliter (*lot.*) – natūraliai, iš prigimties
Nouvelle droite (*pranc.*) – naujoji dešinė
Pars construens (*pranc.*) – sudedamoji dalis
Petitio principii (*lot.*) – principo (pradmens) reikalavimas (logikos klaida, kai argumentuojama neįrodytu teiginiu)
Placet (*lot.*) – balsas „už", nuspręsta, (su tuo) sutinkama, (taip) manoma
Purely axiological (*angl.*) – grynai aksiologinis
Quid novum (*lot.*) – kas nauja
Reductio ad unum (*lot.*) – sumažinti iki vieno, traktuoti kaip viena
Sapere aude (*lot.*) – drįsk būti protingas, t.y. vadovaukis protu
Secundum quid (*lot.*) – pagal ką, tam tikru atžvilgiu, neabsoliučiai
Suum cuíque tribuere (*lot.*) – (atiduoti) kiekvienam tai, kas jam priklauso
Tertium non datur (*lot.*) – trečias negalimas
Uti singuli (*lot.*) – po vieną, atskirai

Accame, Giano 80
Adam, K. 31
Adornato, Ferdinando 58
Ajello, Nello 44
Anderson, Perry 7, 17, 20, 179, 196–197, 199, 203
Anselmo, Mauro 28
Antiseri, Dario 8, 11
Aristotelis 146
Arnold, Matthew 163
Aspesi, Natalia 89
Attlee, Clement Richard 40, 193

Babeuf, François-Noël 135–136
Baget Bozzo, Gianni 166
Barcellona, Pietro 9
Barrès, Maurice 87
Barsamian, David 21
Battista, Pierluigi 211
Beccaria, Cesare 157
Bencivenga, Ermanno 165
Benvenuto, Sergio 58
Bergami, Giancarlo 8
Berlin, Isaiah 40
Berlusconi, Silvio 91–92
Bertinotti, Fausto 11, 23
Bettini, Maurizio 49
Blair, Tony 201
Bloy, Léon 32
Bobbio, Norberto 33, 37, 44–45, 47–48, 116, 129, 135, 166, 179–196, 199, 212
Bolaffi, Angelo 45
Bonomi, Aldo 17
Borelli, G. 47
Borsa, Giorgio 14
Bosetti, Giancarlo 9, 50, 179, 198, 203–204
Bovero, Michelangelo 51
Bufalini, Jolanda 39
Buonarotti, Filippo 135
Bush, George 202

Cacciari, Massimo 50, 123, 129
Calasso, Roberto 32
Callaghan, James 194
Calloni, Marina 201
Campanella, Tommaso 136
Campetti, Loris 80
Campi, Alessandro 8, 10, 16, 18–20, 169
Canfora, Luciano 139
Cantarano, Giuseppe 9
Casucci, C. 81

Ceni, D. 171
Chomsky, Noam 21, 73, 174, 210
Clinton, Bill 195
Cofrancesco, Dino 41, 109–117
Colletti, Lucio 31
Comte, Auguste 83
Conti, P. 33
Cortés, Donoso 81, 107
Crespi, Franco 8
Croce, Benedetto 77, 81

D'Annunzio, Gabriele 33
Dahrendorf, Ralf 166
Dalu, Luciana 11
De Gaulle, Charles 42
De Maistre, Joseph 81, 107
Del Noce, Augusto 15
Del Re, Stefano 73
Di Nuoscio, E. 14
Diaz, Elias 152
Dostojevskij, Fiodor 134
Dugin, Aleksandr 89
Dumont, Louis 18–19

Eco, Umberto 165
Einaudi, Luigi 164, 165
Erbani, Francesco 32
Evola, Giulio 80, 89

Fachinelli, Elvio 50
Ferraresi, Franco 117
Ferrarotti, Franco 163
Finocchiaro, Maurice A. 169
Fiorello, Rosario 33
Fisichella, Domenico 129
Flores d'Arcais, Paolo 50
Foa, Renzo 41
Foa, Vittorio 41–42
Focardi, F. 45
Forattini, Giorgio 45
Fourier, Charles 134, 136
Fukuyama, Francis 20, 24, 171–174, 176, 191, 198, 202, 204

Gaber, Giorgio 32
Galeotti, Elisabetta 117, 121–122
Galli della Loggia, Ernesto 75
Gauchet, Marcel 32, 36, 61
Gervaso, Roberto 163
Geymonat, Ludovico 79
Gianni, Alfonso 11
Giddens, Anthony 169
Giorello, Giulio 50
Glaukonas 159
Glotz, Peter 152
Gnoli, Antonio 12
Gobetti, Piero 51, 85, 122
Gold, T. W. 8
Gonzalez, Felipe 194
Gorodisky, Daria 80
Gramsci, Antonio 77, 95, 169
Gray, John 8
Grocijus, Hugonas 70
Guénon, René 89

Hayek, Friedrich A. von 14, 188–189
Hegel, G.W.F. 81, 83, 151, 172, 174
Heidegger, Martin 76
Hirschman, Albert 206

Hitler, Adolf 78
Hobbes, Thomas 150
Holmes, Stephen 163

Infantino, Lorenzo 8, 11, 14

Jacono, A. 44
Jovanotti (Lorenzo Cherubini) 33
Jünger, Ernst 12, 123

Kant, Immanuel 81, 83
Kaus, Mickey 186
Kelsen, Hans 76
Kojève, Alexandre 171, 174, 204
Koselleck, Reinhard 123

Lai, Benny 47
Laponce, J. A. 101, 103, 105–107, 109, 117
Lasch, Christopher 73
Latouche, Serge 160, 174
Lenin 77
Leone De Castris, Arcangelo 37
Lepschy, Antonio 8
Lerner, Gad 178
Lévi-Strauss, Claude 36
Liguori, G. 25
Livorsi, Franco 8
Lukes, Steven 19, 40
Luporini, Sandro 32

Magli, Ida 35
Magris, Claudio 48
Man, Igor 211
Mannheim, Karl 111
Marinetti, Filippo Tommaso 86
Marramao, Giacomo 50
Martini, Carlo Maria 211
Martini F. 51
Marx, Karl 76, 83, 885, 132, 137
Massarenti, Armando 47
Matteucci, Nicola 33
Melanchton, Philipp 136
Menchú Tum, Rigoberta 210
Mises, Ludwig von 158
Mitterrand, François 194
Mondadori, Marco 50
Morelly 136
More, Thomas 135
Mosca, Gaetano 199
Münzer, Thomas 136
Murray, Charles 186
Mussolini, Benito 77, 162

Nagel, Thomas 135, 159
Negri, Antimo 8
Nietzsche, Friedrich 76, 81, 108, 141–142, 172, 174
Nixon, Richard 195
Nolte, Ernst 82, 129–130

Occhetto, Achille 91
Offe, Claus 153
Orwell, George 151
Ostinelli, M. 30, 47, 139

Pampaloni, Geno 11, 50
Panebianco, Angelo 59
Paolini, G. 47
Pareto, Vifredo 77, 107, 158, 199

Pasolini, Pier Paolo 32–33
Pasquino, Gianfranco 46
Pavone, Claudio 37
Perelman, Chaïm 133
Peyretti, Enrico 9
Piervincenzi, E. 33
Pizzorno, Alessandro 17
Platonas 159
Polito, Pietro 51
Popper, Karl R. 39
Preve, Costanzo 8, 16, 166

Quaranta, Mario 79

Raboni, Giovanni 11
Rauti, Pino 91
Rawls, John 133, 188–189
Reagan, Ronald 202
Revelli, Marco 11, 17, 22–23, 49, 51, 122–124, 126–127, 207–208
Rocco, Alfredo 78
Rodotà, Stefano 157
Rohmer, Eric 75
Romano, Sergio 31
Romiti, Cesare 201
Roosevelt, Franklin Delano 40
Rosati, Renzo 33, 44
Rossi, Filippo 80
Rousseau, Jean-Jacques 135, 141, 158, 172, 201
Ruffolo, Giorgio 152, 211

Salvati, Michele 50
Santambrogio, Ambrogio 8, 10, 16, 18–20
Sartori, Giovanni 10, 130
Sartre, Jean-Paul 57
Savater, Fernando 39–40
Schmitt, Carl 76, 103, 107, 123
Segatori, Roberto 10
Segre, Cesare 32
Sen, Amartya K. 131
Serra, Michele 178
Severino, Emanuele 154
Socci, Antonio 29
Sofri, Adriano 9
Sokratas 159
Solinas, Stenio 80
Sorel, Georges 77–78, 81, 87
Spinoza, Baruch 150
Stame, Federico 50
Starobinski, Jean 123
Stella, Gian Antonio 201
Sternhell, Zeev 86
Sterpa, Egidio 32

Tarchi, Marco 29
Tawney, Richard Henry 163
Tessitore, Fulvio 31
Tocqueville, Alexis de 165, 183
Tolstoj, Lev N. 70
Torlontano, G. 166

Urbinati, Nadia 73, 171
Usai, Annalisa 33

Vasari, Bruno 47
Vattimo, Gianni 9, 38, 50
Veca, Salvatore 9, 50
Veneziani, Marcello 8, 15, 23, 65

Vermeersch, Jan 74
Vianello, Fernando 50
Virgilio, R. 47
Volpi, Franco 12
Voltaire 107

Walzer, Michael 9, 133, 171, 200–201
Wilson, Harold 194
Winstanley, Gerard 107, 136

Young, Michael 186

Zaccaria, Giuseppe 117
Zincone, Giuliano 33, 160–161
Zolo, Danilo 45

nauja pažintis: Norberto Bobbio biografijos ir intelektualinio portreto bruožai

Norberto Bobbio mūsų šalyje iki šiol žinomas tik siauram politikos ir teisės specialistų būriui. Turbūt tai nėra visiškai teisinga ir dėl to galima tik apgailestauti. Juk, šiaip ar taip, jis yra bene svarbiausias ir garsiausias pokarinės Italijos politikos ir teisės filosofas. Maža to, šis mokslininkas ir mąstytojas priskirtinas ir prie iškiliausių praėjusio XX amžiaus demokratijos teoretikų.

Norberto Bobbio gimė 1909 m. Turine, gydytojo šeimoje. Jo teorinės ir politinės pažiūros formavosi sudėtingu ir sunkiu tarpukario laikotarpiu. Pirmasis pasaulinis karas ir po jo dar ilgai trukusi socialinė ir politinė Italijos krizė galiausiai kuriam laikui baigėsi, tačiau brangia kaina – šalyje įsitvirtino Mussolini'o fašistinis režimas. Tad nenuostabu, kad Bobbio, 1927 m. pradėjęs studijuoti teisę gimtojo Turino universitete, iš pat pradžių buvo šio režimo priešininkas ir užmezgė ryšius su užsienyje įkurtos antifašistinės organizacijos „Teisingumas ir laisvė" nariais. 1934 m. tapęs Kamerino universiteto Teisės fakulteto dėstytoju, jis jau kitais metais buvo pirmą kartą suimtas už antifašistinę veiklą. Vis dėlto nors Bobbio santykiai su to meto Italijos valdžia nebuvo geriausi, o jis pats nebuvo laikomas režimui lojaliu asmeniu,

akademinė jo veikla nenutrūko. Jau 1939 m. jis buvo pakviestas į Sienos universitetą, o 1942 m. net pradėjo vadovauti šio universiteto Teisės filosofijos katedrai. Žinoma, toks kilimas akademinės karjeros laiptais Bobbio nesutrukdė tęsti pogrindinės antifašistinės veiklos: 1942 m. jis angažuojasi liberaliam-socialistiniam sąjūdžiui ir tampa su juo glaudžiai susijusios Veikimo partijos nariu.

Ypatingas Norberto Bobbio gyvenimo tarpsnis yra jo dalyvavimas Pasipriešinimo sąjūdyje arba, kaip jis pats mėgsta pabrėžti prisimindamas praeitį, jo gyvenimą pakeitę lemtingieji dvidešimt mėnesių nuo 1943 rugsėjo 8 iki 1945 balandžio 25 dienos. Tokios tikslios datos neatsitiktinės. Šiuo laikotarpiu italų mokslininkas, iki tol priklausęs tik antifašistiniam sąjūdžiui, buvo priverstas tapti Pasipriešinimo dalyviu. Mat hitlerinė Vokietija, anksčiau formaliai laikiusi B. Mussolini'o valdomą Italiją tegul ir nelygiaverte sąjungininke, po mėginimo nuversti „dučę" tiesiogiai okupavo didelę šalies teritoriją ir įkūrė marionetinę Italijos socialinę respubliką. Bobbio kartu su bendražygiais dalyvavo šalies išlaisvinimo kovoje ir rizikavo gyvybe – 1943 m. gruodžio mėnesį buvo antrą kartą suimtas. Pasibaigus karui ir Italijai tapus laisvai, jis dar kurį laiką aktyviai dalyvavo politinėje veikloje. Galima teigti, kad ši tiesioginė veikla nutrūko 1946 m., kai įtrauktam į Veikimo partijos rinkiminį sąrašą Bobbio nepavyko tapti šalies parlamento nariu.

Po šios nesėkmės jis vėl pasuko į mokslinę veiklą ir 1948 m. pradėjo vadovauti Turino universiteto Teisės filosofijos katedrai. Tuoj po karo pasirodė ir pirmieji reikšmingi

jo teoriniai – filosofijos ir teisės srities – darbai, kurių vėliau vis gausėjo. Tarp svarbesnių paminėtini *Politika ir kultūra* (1955), *Kuris socializmas?* (1976), *Demokratijos ateitis* (1984), *Valstybė, valdžia ir visuomenė* (1985), taip pat, žinoma, *Kairė ir dešinė* (1994). Čia paminėtieji ir kiti Bobbio veikalai sulaukė plataus atgarsio ne tik Italijos akademiniuose bei politiniuose sluoksniuose. Pamažu jis tapo įtakingu Vakarų politiniu mąstytoju, o galiausiai pradėtas laikyti, kaip minėta, ir vienu iškiliausių praėjusio šimtmečio demokratijos teoretikų. Pasinėręs į akademinę veiklą, Bobbbio niekada joje neužsisklendė – jis aktyviai dalyvavo ne tik Italijos, bet ir tarptautiniame visuomeniniame ir politiniame gyvenime, o vadinamoji politinė publicistika, nepabaigiamos polemikos su ideologiniais ir teoriniais oponentais visada buvo jo mėgstamas ir jam asmeniškai svarbus darbo baras. Dėl to, suprantama, dar labiau didėjo jo, kaip asmens ir mąstytojo, populiarumas, o su juo atėjo šlovė ir pripažinimas. Jis yra daugelio tarptautinių premijų, tarp jų – Balzano (1994), Agnelli (1995), Hegelio (2000) laureatas, o ilgametę politinę veiklą savotiškai vainikavo vienintelis gyvenime gautas politinis postas: Italijos Respublikos prezidentas Sandro Pertini 1984 m. paskyrė Norberto Bobbio senatoriumi iki gyvos galvos.

Šie sausi biografijos faktai dar neleidžia įsivaizduoti net bendriausių mąstytojo intelektualinio portreto bruožų. Todėl tęsiant šią trumpą pažintį su Norberto Bobbio, pirmiausia reikia pažymėti, kad jis save visada laikė „angažuotu intelektualu“, o pačių intelektualų vieta bei vaidmuo visuomenėje ir kultūroje, ypač jų santykis su politine valdžia – viena

svarbiausių jo darbuose nagrinėjamų temų. Mąstytojo nuomone, intelektualai turi būti nepriklausomi, tačiau neabejingi tam, kas vyksta aplinkui, ypač kai prireikia ginti pamatinius demokratijos principus. Kadangi Bobbio pasaulėžiūrinės nuostatos bei politiniai įsitikinimai formavosi Mussolini'o režimo sąlygomis, o jis pats kovojo su šiuo režimu, tai natūralu, kad visą gyvenimą liko ištikimas politinei srovei, kurią galima vadinti liberaliąja kaire. Dar tiksliau jį galima apibūdinti kaip liberalaus socializmo šalininką, nevengusį savo politinių įsitikinimų patvirtinti tiesiogine priklausomybe jau minėtai Veikimo partijai. Tačiau smarkiai apsiriktume laikydami Bobbio tipišku partiniu intelektualu. Pats jis visada manė esąs „kovingosios kultūros" (*cultura militante*) atstovas. Ši kultūra klestėjo nuo trečiojo iki šeštojo praėjusio amžiaus dešimtmečio Italijoje, o ypač Turine. Skiriamasis tokios kultūros bruožas yra tai, kad ji, nors ir būdama įkvėpta politinių problemų, toli gražu neskuba tapti konkrečia politine veikla, net jeigu tam tikromis ypatingomis aplinkybėmis įgyja aiškų politinį matmenį. Apskritai tokia kovinga kultūra turi būti grindžiama tvirtomis moralinėmis prielaidomis, o jos kovingumas pirmiausia turi pasireikšti nuolatiniais intelektualiniais ir teoriniais ginčais. Ši principinė Bobbio nuostata buvo lemtinga jo gyvenimui ir ypač teorinei veiklai. Vargu ar reikia įrodinėti, kad nesivadovaudamas tokia nuostata jis niekada nebūtų tapęs vienu įžvalgiausių Italijos intelektualinio, kultūrinio ir politinio gyvenimo analitikų ir, dar svarbiau, nebūtų pelnęs itin nešališko ir objektyvaus tyrinėtojo bei mąstytojo vardo. Apskritai, kaip rodo Bobbio

pavyzdys, net ir politinis intelektualo angažuotumas tokiomis aplinkybėmis įgyja gana savitą turinį ir prasmę: tai ne tiek tarnystė mėgstamos politinės partijos „reikalui“, kiek pastangos plėtoti ir tobulinti tai, kas šiandien dažnai vadinama daugiareikšmiu ir todėl kiek miglotu žodžių junginiu „politinė kultūra“. Paniręs į tokią veiklą Bobbio iš pat pradžių savo publicistiniais bei teoriniais straipsniais ir diskusijomis siekė mažiausiai dviejų dalykų – skatinti pilietinės visuomenės pagrindus stiprinantį vadinamąjį demokratinį dalyvavimą bei žadinti ir ugdyti savo šalies valdančiųjų sluoksnių politinę savimonę ir atsakomybės jausmą.

Trumpai apžvelgiant teorines Norberto Bobbio pažiūrų ištakas, galima pasakyti, kad jį įkvėpė daugelis praeities ir jo meto mąstytojų – filosofų, teisės ir politikos teoretikų. Kadangi jo teisės sampratos teorinės ištakos ir formavimasis būtų atskiras klausimas, čia apsiribosime mąstytojais, dariusiais įtaką jo, kaip politikos filosofo ir tyrinėtojo, pažiūrų formavimuisi bei raidai. Tokiame kontekste pirmiausia, žinoma, būtina paminėti garsųjį italų filosofą Benedetto Croce (1866–1952), įkvėpusį ne tik Bobbio, bet ir daugelį jo kartos žmonių. Šis italų mąstytojas plačiai nagrinėjo politikos ir kultūros santykio klausimą, be to, būtent jis jaunajai italų kartai skiepijo įsitikinimą, kad liberalizmo vertybėmis grindžiama valstybė yra tobuliausia šiuolaikinės valstybės forma, o rėmimasis šiomis vertybėmis yra būtina, nors ir nepakankama, demokratijos prielaida. Bobbio liberalias pažiūras stiprino ir jo teorinį akiratį plėtusi išsami pažintis su tokių mąstytojų kaip Th. Hobbesas, J. Locke'as, J. S. Millis politine

filosofija. Kita vertus, jo veikaluose ryški ir J.-J.Rousseau bei I. Kanto įtaka. Pasak Bobbio kūrybos tyrinėtojų ir žinovų, lemiamas jo pažiūrų formavimosi tarpsnis, ko gero, buvo laikotarpis nuo 1935 iki 1958 metų. Kaip tik tada jis tapo „liberalsocialistu", įsitraukė į šitaip vadinamą sąjūdį. Trumpai apibūdinant liberalsocializmo, kaip jį suprato pats Bobbio ir jo bendražygiai, esmę, galima teigti, jog tai yra politinis projektas, kuriuo praktiškai mėginama įgyvendinti ir suderinti liberalizmui būdingą laisvės ir socializmui būdingą teisingumo siekius. Beje, kaip tik šis mąstytojo pažiūrų aspektas – ištikimybė laisvės ir demokratijos idealams – jį visada skyrė nuo tų Italijos kairiųjų mąstytojų, kurie atstovavo komunistinei pačios kairės sampratai ir politinei praktikai.

Vis dėlto norint deramai įvertinti Norberto Bobbio kaip politinio mąstytojo savitumą, nepakanka apibūdinti jo pažiūras kaip „socialliberalias" ir išvardyti jam įtaką dariusius praeities autorius. Nors principinėms savo nuostatoms jis ištikimas visą gyvenimą, tačiau nuolatos turtėjusi gyvenimiška ir politinė patirtis, nepabaigiamos diskusijos ir dialogas su panašius klausimus nagrinėjančiais amžininkais ne tik keitė jo pažiūras, bet ir leido susiformuoti daugeliu atžvilgių savitą požiūrį į šiuolaikinio pasaulio problemas. Kad ir koks platus ir įvairus būtų šio mąstytojo darbuose gvildenamų klausimų spektras, visų jo svarstymų branduolys iš esmės yra kelios pamatinės – beje, įprastos Vakarų politinei kairei ir būdingos daugumai jos mąstytojų – temos: tai demokratijos, žmogaus teisių, taikos pasaulyje išsaugojimo klausimai.

Taigi Bobbio pirmiausia yra iškilus šiuolaikinis demokratijos teoretikas. Jo demokratijos samprata kai kuriais aspektais skiriasi nuo anglosaksiškame pasaulyje plėtojamų teorinių liberaliosios demokratijos modelių. Šie modeliai nuo Johno Rawlso laikų smarkiai keitėsi ir yra gana skirtingi, vis dėlto juose itin smarkiai pabrėžiamas procedūrinis, arba formalusis teisinis, demokratijos aspektas. Bobbio įsitikinimu, procedūrinės, arba „žaidimo", taisyklės demokratijai yra svarbios ir būtinos, tačiau jos nurodo tik tai, kaip turi būti priimami politiniai sprendimai, bet nieko nesako apie šių sprendimų turinį. Mėgindamas užpildyti šią, jo nuomone, rimtą liberaliosios demokratijos spragą, italų mąstytojas faktiškai siūlo dvilypį – teisinį (arba procedūrinį) ir politinį – demokratijos apibrėžimą. Pasak teisinio apibrėžimo, kurį Bobbio suformulavo iš dalies įkvėptas garsaus vokiečių teisės teoretiko Hanso Kelseno (1881–1973) pažiūrų, demokratinis valdymas iš esmės yra ne kas kita, kaip teisės ribojama valdžios galia. Kitaip tariant, jis yra procedūrinėmis taisyklėmis įtvirtinama ir per atitinkamą politinių ir teisinių institucijų tinklą įgyvendinama įstatymo valdžia. Kitas – politinis – demokratijos apibrėžimas savotiškai papildo ir pratęsia pirmąjį, nes turi paaiškinti ir pagrįsti galimybę taikiai pakeisti pačią politinę valdžią. Formuluodamas šį apibrėžimą, kad demokratijos esmė yra buvimas taisyklių, leidžiančių taikiai, sąžiningos konkurencijos keliu pakeisti valdžioje esančius žmones, Bobbio aiškiai remiasi dviejų garsių XX a. demokratijos teoretikų Josepho Schumpeterio (1883–1950) ir Karlo R. Popperio(1902–1994) įžvalgomis. Dar vienas svarbus ir

savitas šios demokratijos sampratos aspektas yra vadinamųjų „neištesėtų pažadų“ klausimas. Jeigu, kaip būdinga italų teoretikui, demokratija suprantama dvejopai – kaip kuo platesnis piliečių dalyvavimas priimant kolektyvinius sprendimus ir kaip taikaus konfliktų sprendimo būdas, – tai „neištesėtų pažadų“ klausimas susijęs su pirmuoju (teisiniu) demokratijos apibrėžimo sandu. Čia, žinoma, turima omenyje dabartinės demokratijos teorijos plačiai svarstoma vadinamojo „demokratinio dalyvavimo“ tema arba, aiškiau kalbant, kaip ir kokiomis sąlygomis šiuolaikinės liberalios demokratinės valstybės pilietis gali realiai, o ne vien formaliai dalyvauti politiniame gyvenime. Bobbio veikaluose šis klausimas savaime ir natūraliai perauga į žmogaus teisių problemą.

Remdamasis J.-J. Rousseau, I. Kantu, britų prigimtinės teisės teoretikais, Norberto Bobbio žmogaus teisių pripažinimą ir apsaugą laiko būtina demokratijos išlikimo sąlyga. Jo darbuose atsižvelgiama į abi palyginti naujas žmogaus teisių raidos pasaulyje tendencijas – jų visuotinėjimą ir gausėjimą. Pirmoji tendencija apskritai reiškia tai, kad „tautų“ teisėms vis labiau tampant „individų“ teisėmis, individas ir jo teisės visuotinėja ta prasme, kad iškyla virš konkrečios valstybės ir jos teisės normų. Antrosios tendencijos esmė – nepaliaujama teisių srities plėtra, kuriai vykstant klasikinės liberaliosios „laisvės“ teisės papildomos socialinėmis, ekonominėmis ir kitokiomis teisėmis. Bobbio šiuos – manytina, labai daugiareikšmius ir problemiškus – poslinkius teisių srityje linkęs vertinti tik teigiamai ir laiko juos savotišku įrodymu, jog liberalizmas ir socializmas

yra suderinamos politinės ir ideologinės doktrinos. Kita vertus, jis turbūt nebūtų kairiosios orientacijos mąstytojas, jeigu visur neįžvelgtų šių teisių pažeidimų ir joms kylančių pavojų. Be tradicinių grėsmių šioms teisėms šaltinių (pirmiausia, žinoma, paties kapitalizmo), Bobbio ypač pabrėžia šiuolaikinio mokslo ir technikos keliamus pavojus, kurie dabartinės globalizacijos epochoje tampa ypač akivaizdūs. Jo siūlomas principinis problemos sprendimas grindžiamas kantiškomis įžvalgomis ir atrodo gana paprastas: būtina laiduoti individo teises nebe nacionaliniu, o tarptautiniu lygiu. Praktiškai tai reiškia, kad iki šiol vyravusią nacionalinių valstybių teisę siūloma kuo greičiau pakeisti tarptautine (arba kosmopolitine) teise.

Suprantama, kad remdamasis šiuo – kosmopolitinės demokratijos – požiūriu, Norberto Bobbio nagrinėja ir dar vieną pamatinę šiuolaikinio pasaulio problemą – taikos išsaugojimo klausimą. Nesunku atspėti, kad pagrindinis įkvėpimo šaltinis šiuo atveju jam yra Kantas ir jo garsusis traktatas *Apie amžinąją taiką*. Italų mąstytojui patraukli globalios federacinės valstybės idėja. Ji būtų įgyvendinta panaikinus nacionalinių valstybių suverenumą ir sukūrus kažkokį viršnacionalinį tarpautinį darinį, kuris vienintelis galėtų teisėtai naudoti jėgą taikai palaikyti. Būtina šios gražios idėjos įgyvendinimo prielaida būtų savotiška pasaulinio masto „visuomenės sutartis“, smarkiai primenanti (aišku, nė iš tolo užmojais jai neprilygstančią) jau Naujųjų amžių politinių mąstytojų išrastą visuomenės sutartį kaip būdą pereiti iš laukinės visuotinio karo į civilizuotą visuotinės taikos būklę.

Ši trumpa pažintis su Norberto Bobbio biografija ir kūryba turėtų skaitytojui padėti deramai įvertinti ir pirmąją lietuvių kalba pasirodančią šio autoriaus knygą. Pačiam autoriui nelauktai tapusi tarptautine sensacija ši nedidelė knygelė yra kairiojo intelektualo mėginimas atremti triumfuojančios dešinės mestą iššūkį. Asmuo, tiesiogiai metęs šį iššūkį, žinoma, yra ne kas kitas, o amerikiečių politinis mąstytojas ir politologas Francisas Fukuyama, prieš gerą dešimtmetį paskelbęs garsiąją „istorijos pabaigos" tezę. Ja norėta pasakyti, kad žlugus komunistinei sistemai, pasaulis įžengė į galutinį savo raidos tarpsnį. Visur ir visam laikui įsivyrausianti laisvoji rinka ir liberalioji demokratija. Kitaip sakant, pasaulis amžiams tapsiąs gana nuobodžia vieta, nes jame jau nebeįvyksią nieko naujo. Išnyks senieji ginčai ir konfliktai. Šiame naujame pasaulyje praras prasmę ir amžius gyvavusi politikos samprata bei visi su ja susiję dalykai. Tarp tokių atgyvenusių ir žūčiai pasmerktų dalykų yra ir tradicinė kairės–dešinės skirtis politikoje.

Šios Bobbio knygos tikslas, ar bent jau vienas iš pagrindinių tikslų, yra paneigti Fukuyamos samprotavimus ir prognozes. Įvairiais aspektais nagrinėdamas ilgą istoriją turinčių politinio žodyno sąvokų „kairė" ir „dešinė" turinį bei raidą, autorius mėgina įrodyti, kad minėta skirtis yra pamatinė. Ji esanti ta prasminė ašis arba atskaitos sistema, kurią praradus apskritai būtų neįmanoma prasmingai kalbėti apie politiką ir jos problemas. Todėl, nors šių sąvokų turinys istoriškai kinta, ši skirtis niekada neišnyks. Aistringai, su dideliu poleminiu įkarščiu parašyta knyga išties išjudino po „geleži-

nės uždangos“ žlugimo intelektualiai ir politiškai kiek apsnūdusį pasaulį. Čia neketiname detaliau atpasakoti ir juo labiau kritiškai nagrinėti Bobbio pateikiamų argumentų ir išvadų. Tikimės, jog tai padarys pats knygos skaitytojas.

Baigiant galima ir reikia pasakyti tik tiek: kad ir kokios abejotinos ar ginčytinos kai kam atrodytų šios knygos išvados, ji laiku pasiekė mūsų skaitytoją, o ją perskaityti labai patartina. Mat su viena autoriaus išvada ginčytis yra tiesiog neįmanoma. Bobbio yra visiškai teisus teigdamas, kad Fukuyama smarkiai apsiriko išpranašaudamas istorijos pabaigą. Šiuolaikinis globalusis kapitalizmas išties yra daug rūstesnis, negu naiviai manėme prieš dešimtį metų. Daugelis iš mūsų brėkštančią laisvę pasitikome skendėdami rožinėse svajonėse, kad tuoj ateis visų vargų ir kančių pabaiga. Todėl ne visada buvome pasiruošę deramai atsakyti į tos laisvės metamus naujus iššūkius. Ši knyga gali padėti pabusti ir praregėti, nes ji įtaigiai primena, kad lygiai kaip kova už laisvę, taip kova už bent jau elementarų teisingumą ir žmogaus orumą niekada nesibaigia.

VYTAUTAS RADŽVILAS

Bobbio, Norberto

Bo-06 Kairė ir dešinė : politinė skirtis / Norberto Bobbio. - Vilnius: UAB „Apostrofa", 2004. – 232 p. – (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673) (Academia)

Kn. taip pat: „Nauja pažintis: Norberto Bobbio biografijos ir intelektualinio portreto bruožai" / Vytautas Radžvilas, p. 221–231. Bibliogr. išnašose. - Vardų r-klė: p. 215-219.

ISBN 9955-605-04-9

Ar iš tiesų atėjo „istorijos pabaiga", kai daugelį dešimtmečių Vakarų pasaulyje gyvavusios politinės ideologijos prarado savo reikšmę, o politinė kairės–dešinės skirtis negrįžtamai išnyko? Į šį provokuojantį klausimą, kurį iškėlė daugeliui netikėta Rytus ir Vakarus skyrusios „geležinės uždangos" griūtis, mėginama atsakyti šioje nedidelėje knygelėje.

Norberto Bobbio (g. 1909) – žymus šiuolaikinis italų teisės ir politikos filosofas, vienas įtakingiausių XX a. demokratijos teoretikų. Jo patraukliai ir įtaigiai parašytame veikale, tapusiame praėjusio dešimtmečio politikos mokslų bestseleriu, argumentuotai ginama mintis, kad nors „kairės" ir „dešinės" sąvokų turinys gali keistis, tačiau jos pačios niekada netaps beprasmės ir neišnyks iš politinio žodyno.

UDK 32

Norberto Bobbio
KAIRĖ IR DEŠINĖ: Politinė skirtis

Redaktorė ALDONA RADŽVILIENĖ
Maketuotoja RAMUNĖ JANUŠEVIČIŪTĖ

Išleido UAB „Apostrofa", a/d 1026, LT-01004 Vilnius
el.p.: apostrofa@takas.lt
Spausdino UAB „Sapnų sala", Moniuškos g. 21, LT-08121 Vilnius
Tiražas 2000 egz.

Norberto Bobbio (g. 1909) – garsus šiuo ir politikos filosofas, vienas įtakingiausių XX a. demokratijos teoretikų. Jo patraukliai ir įtaigiai parašytame veikale, tapusiame praėjusio dešimtmečio politikos mokslų bestseleriu, argumentuotai ginama mintis, kad nors „kairės“ ir „dešinės“ sąvokų turinys gali keistis, tačiau jos pačios niekada netaps beprasmės ir neišnyks iš politinio žodyno.

Žmonės niekada neišsižadės teisingesnio ir oresnio gyvenimo vizijos, o politiškai mąstyti apie tokius dalykus įmanoma tik vadovaujantis aiškiais ir laiko patikrintais principais. Kairės ir dešinės ginčas pirmiausia yra ir visada bus politinių ir ideologinių principų kova – ši pagrindinė N. Bobbio veikalo mintis itin aktuali pokomunistinėms šalims, kuriose žmonės skatinami tikėti, o neretai ir patiki, jog tikroji politikos esmė yra tik paprasčiausių ir trumpalaikių jų reikmių tenkinimas.

Vytautas Radžvilas

A T V I R O S L I E T U V O S K N Y G A

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

APOSTROFA academia

Rekomenduojama kaina 16 Lt

ISSN 1392-1673
ISBN 9955-605-04-9

9 789955 605041

CEU